

УСТОЗЛАРИМ

Менинг устозларим —
 Аҳли шуаро,
 Руҳимнинг оҳанги — сурудидасиз.
 Бирингиз китоблар бағридасиз жо,
 Бирингиз Чифатой худудидасиз.

Неларни кўрдингиз?
 Олда нелар бор?
 Менга очмадингиз дилларингизни.
 Энди мен англадим, Сиз чору ночор
 Ўтибсиз у шонли йўлларингизни...

Ҳасаду хусумат
 Эзмасин нечоқ,
 Сиз шеърдан олибсиз аламни доим.
 Олис кечаларда айлабсиз чароқ
 Куйиб кўмир бўлган қаламни доим.

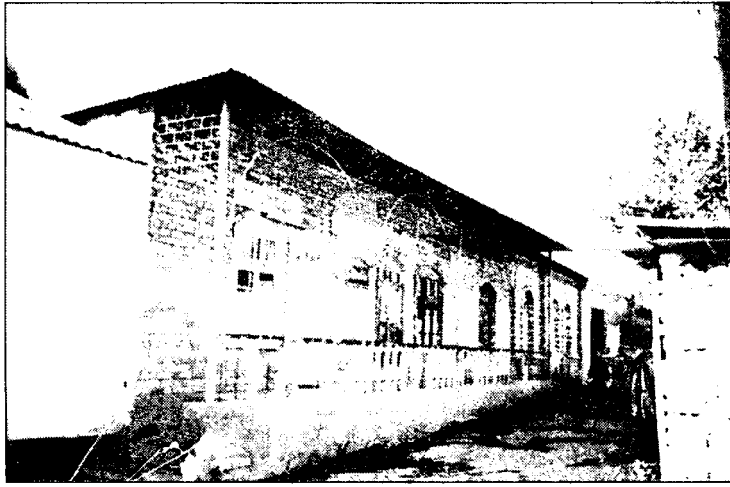
Бахтиёр кунларни куйла, деган он,
 Шиорлар битибсиз қонингиз билан.
 Ўзи йўқ кўрғонга бўлибсиз қалқон,
 Соддадил фидойи жонингиз билан.

Номард бу дунёнинг кирдикорлари
 Яхшидир, ёмондир — ишингиздадир.
 Армонлар, узрлар кетдилар бари,
 Кетдингиз — дардингиз ичингиздадир.

Марҳум устозларим,
 Раҳматли зотлар,
 Энди сиз тинч ётинг маконингизда.
 Ўкинманг маломат қилсалар агар,
 Абадий бардош бор имконингизда.

2003 йИЛ

ОБОД
МАХАЛЛА ЙИЛИ

2003 йИЛ

✻

Ислом Каримов

*Ҳар қайси инсон, ҳар қайси хонадон
ҳаётида, давлат ва жамият
бошқарувида, одамларнинг бошини
қовуштириш, турар-жойларда тартиб-
интизомни мустаҳкамлашда, ўзини-ўзи
бошқариш тизимини жорий қилишда
маҳалланинг роли, аҳамияти ва моҳияти
кундан-кунга ошиб бораётганини барчамиз
кўриб турибмиз.*

Шарқ юлдузи

Адабий-ижтимоий журнал

2003

Биринчи фасл

72-йил чиқиши

Бош муҳаррир

Омон Мухтор

Таҳририят ва жамоатчилик
кенгаши

Абдулла Орипов

Хуршид Дўстмуҳаммад

Тўлапберган Қаипбергенов

Ўткир Ҳошимов

Тўлан Низом

Рустам Қосимов

Ислом Шоғуломонов

Муртазо Султонов

Ихтиёр Ризо

Қуронбой Матризаев

Бахтиёр Карим

(Бош муҳаррир ўринбосари)

Юсуф Файзулло

(Масъул котиб)

Икром Отамурод

(Назм ва адабиётшунослик

бўлими мудири)

Вафо Файзулло

(Навр ва мақоланавислик бўлими мудири)

...Талпинаман мени опичлаб

Катта қилган маҳаллам сари.

Бисотимда титилар бир-бир

Совуган йил хотиралари...

... Чинни кўча. Рўпарасидан

Ўтмай қолсам, қалбим

соғинар.

Ўзбек бағридай кенг.

Ойна юз —

Асфальтига қуёш ёғилар.

Тарақлаган иморатлари,

Кун жилмаяр дарчаларида.

Ҳаёт файзи, одам файзи бор

Унинг ҳамма нарсаларида...

Султон Акбарий

МУАССИСЛАР:

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
ЎЗБЕКИСТОН ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИ
ДЕМОКРАТЛАШТИРИШ ВА
КЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ
ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ЖАМҒАРМАСИ

Али Назар Эгамназаров

МАҲАЛЛАМНИ ҚЎМСАЙМАН

Бу воқеа 1975 йилда бўлган. Тошкент шаҳрининг Қўйлиқ даҳасидаги қабристон ёнидан ўтиб кетаётган эдим. Қабристон дарвозаси ёнига усти брезент билан ёпилган, орқа томони очиқ бир юк машинаси келиб тўхтади.

Машинадан уч киши тушди. Улар машина устидаги тобутни олишди. Мен ҳам уларга ёрдамлашдим. Марҳумни кўмишда иштирок этдим.

Очиғи, тобут билан келган ҳасакашларнинг бу қадар камлиги менга қаттиқ таъсир қилди. Сабаби, бу ўзбекона, муслмонча иш эмас эди-да. Асл ўзбеклар яшайдиган жойда, фалончи вафот этибди, деган хабарни эшитган замон, марҳум амалдор бўлганми, оддий одам бўлганми, бундан қатъи назар, ҳамма қилаётган ишини ташлаб, марҳумни кўмига бориб, жанозасида қатнашиб, тобутини қўлма-қўл кўтариб, охириги манзилига кузатиб қўяди. Аслида ислом дини ҳам ҳар бир бандаи мўминдан шунини талаб этади.

Пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом шундай деган эканлар: Ҳар бир муслмоннинг иккинчи бир муслмонда бешта ҳақи бордир. Булар қуйидагилар: 1. Саломига алик олмоқ. 2. Касал бўлганда бориб кўрмоқ. 3. Вафот этса жанозасига қатнашмоқ. 4. Даъватига жавоб бермоқ. 5. Акса уриб «Алҳамду лиллоҳ» деса, «Йарҳамукаллоҳ» демоқ.

Буюк немис шоири Гёте: «Ҳар бир қабр остида бутун бир олам ётибди» деган экан. Қўйлиқ қабристонини кўрган воқеа менга шунинг учун ҳам оғир таъсир қилдики, «бутун бир олам бўлган» бир инсон фоний дунёни тарк этиб, боқий дунёга сафар қилса-ю, уни охириги йўлига кузатгани жилла курса ўн-ўн беш нафар одам топилмаса. «Биз халқ сифатида ўзгараяпмиз, — деб хаёлдан ўтказган эдим ўшанда. — Ёмон маънода ўзгараяпмиз. Яхши удулларимизни унутаяпмиз».

Мархумни дафн этгач, қабристондан чиқаётиб, тобутни олиб келганларнинг биридан сўрадим:

— Мархум ким эди?

— Шаҳар ҳалқа йўли четига янги қурилган тўққиз қаватли уйга яқинда кўчиб келган, ҳеч кими йўқ мўйсафид.

— Илгари қаерда яшаган?

— Шайхонтохурдаги бир маҳаллада. Маҳалласи бузилгач, унга шу ердан жой теккан.

— Ҳай...

Мен беихтиёр хаёлга чўмдим. Халқда «Дарахт бир жойда кўкаради», деган мақол бор. Бу мақолни кўпроқ инсонга қиёслаб айтишади. Лекин ёш ниҳолни, мурғак новдани бошқа жойга кўчирсангиз, кўкариб кетиши ҳам мумкин. Фақат бу ишни қонун-қоидасига амал қилиб, мавридида бажариш керак. Катта дарахтни эса бундай қилиб бўлмайди. У янги жойда дарҳол қуриydi.

Мен Кўйлик қабристонига дафн этилган «мусофир» чолни ўрнидан қўзғатилгани учун қуриб қолган кекса дарахтга ўхшатдим. Эҳтимол, унинг ўлимини қариган чоғидаги кўч-кўч, беҳаловатлик, бутун умр ўрганган муҳитидан жудо бўлиш, янги шароитга мослаша олмаслик, ёлғизлик тезлатгандир. Ахир, чинакам ўзбекона маҳаллаларда инсон ҳеч қачон ёлғизланиб қолмайди-ку.

Маҳалла-кўй, қариндош-уруғдан ажраш қандай оғир эканлигини бошидан ўтган одам билади. Инсонда яхши-ёмон кун бўлади. Шунда аҳил маҳаллаларда кўни-кўшнилари доимо кишининг ёнида туради-да.

Азадор хонадонда яқин қариндош аёлларнинг ўн-ўн беш кун ўтиришида ҳам ҳикмат бор. Одам тафтини одам олади. Бошга мусибат тушганида яқинларнинг ёнингда бўлса, жудолик азобини енгиш анча осон кечади.

* * *

Тошкентнинг Жаҳон Обидова кўчасида, Високоволтний даҳасидаги 48 квартирали уйнинг 32-квартирасида оилам билан 1973 йилдан 1980 йилгача яшадим.

Биздан икки подъезд нарида янги, олчаранг «Волга»си бор Абляз исмли крим-татар миллатига мансуб йигит яшарди. У эрталаб янги «Волга»сини ярқиратиб миниб ишга кетар, кечки пайт яна «Волга»сида ишдан қайтарди. Ўша пайтда энгил машинали оилалар кам эди, шунинг учун кўпчилик бу йигитга ҳавас билан қарашарди.

Мен бу кўшним билан жилла курса бир марта ҳам гаплашмаган эдим. Бир куни газета таҳририяти топшириғи билан Ҳамза туманидаги автокорхонага бордим. Менга бош муҳандисга учрашишни айтишди. Унинг хонасига кирсам, қай кўз билан кўрайки, «Волга»си бор кўшним тўрда савлат тўкиб ўтирибди.

Мен таҳририят топшириғи бўйича у билан суҳбатлашдим. Гурунгимиз анча давом этди. Фақат суҳбат ниҳоясидагина ўзимни унга бошқатдан таништириб, кўшни эканлигимизни айтдим.

— Наҳотки! — деди Абляз. — Тўрт йилдан бери бир уйда кўшни бўлиб яшасак-да, бир-биримизни билмасак.

— Шунақаси ҳам бўлади, — дедим. — Дом маҳалла эмас. Маҳаллада одамлар мунтазам ўзаро мулоқотда бўладилар, яхши-ёмон кунларида бир-бирларининг ҳолидан хабар оладилар. Кўп қаватли уйлардан иборат бўлган микрорайонларда эса бировнинг биров билан кўпда иши йўқ, уларда бир подъездда яшаб бир-бирларини танимайдиган одамларни учратиш мумкин.

— Дарҳақиқат, гапингиз тўғри, — деди кўшним. — Ўзбекларнинг маҳалласи ажойиб нарса. Лекин замонавий микрорайонлардаги турмуш бўлакча... Бог-

дан Хмельницкий (ҳозирги Усмон Носир) кўчасида беш юз квартирали бир уй бор, кўрганмисиз?

— Кўрганман.

— Шу уйда яшайдиган одамлар умрлари ўтиб, бир-бирларини танимай кетишса керак.

Бир гал Миробод туманидаги Истиқбол маҳалласида яшайдиган акамнинг уйига борганимда, ҳовли этагига қураётган иморатларининг томини ёпиб, полини қоққан Фарғона вилоятининг Ўзбекистон туманилик кекса уста ишини тамомлаб, хайр-маъзур қилиб кетаётганлигининг устидан чиқдим.

— Водийга йўлларингиз тушса, биз томонларга ҳам ўтинлар, Фуломбой, — деди у. — Бизнинг қишлоғимиз катта, 4-5 минг одам яшайди. Қишлоғимизда Мелибой исмли беш нафар одам бор. Ҳар йили Тошкентга бориб юрадиган уста Мелибой аканинг уйи қаерда, десангиз катта-кичик кўрсатиб беради.

* * *

Кечаси соат ўн иккиларда Кўйлик-4 даҳасидаги уйларнинг бирида нимадир қаттиқ гурсиллади, бироз туриб ойна сингани, эркак кишининг сўжингани, яна кимнингдир бақиргани эшитилди. Бу пайтда биров ётган, биров ётмаган эди. Кўп қаватли уйларда бўлганидек, кўпчилик деразадан мўралаб қаради.

Кимдир кўнғироқ қилган шекилли, сал вақт ўтмай теппасида кўк чироғи бор милиция машинаси етиб келди. Милиционерлар учинчи подъездга кириб, бир маст кишини судраб чиқиб, машинага ортиб олиб кетишди. У милиция ходимларини, яна аллакимни бўралаб сўкди.

Эрталаб микрорайондаги бир хонадонда маърака бўлди. Шу маъракага келганлар 16-уйда нима жанжал бўлганлигини сўраб-суриштиришди. Уша уйда яшайдиган йигит бўлган воқеани гапириб берди.

Унинг айтишича, тўполон қилган Марат исмли магазинчи йигит экан. У бундан олти ойча бурун хотинию уч боласини ташлаб, чилонзорлик бир аёл билан топишиб кетган экан. Кўп ўтмай у хотин билан ҳам ораларида ола мушук ўтиб, унинг уйидан чиқиб кетибди. Қаёққа боришини билмай, биринчи хотини олдига келиб ялинибди. Хотини ярашишни хоҳламагач, кечаси ичиб келиб тўполон қилибди. У:

— Бу уй менинг пулимга келган, яшашга ҳаққим бор, — дебди.

Хотин эса:

— «Туф» деган тупугингни яна оғзинга оласанми, номард, киритмайман уйга, — дебди.

Шундан кейин эр эшикни тепиб, бузмоқчи бўлибди, деразага тош отиб синдирибди.

Кўшнилари милицияга кўнғироқ қилишга мажбур бўлишибди.

— Буни қаранглар-а, — деди даврада ўтирган кексалардан бири, — бир оила бузилибди, қанча машмашалар бўлиб ўтибди-ю, кўпчилик беҳабар... Биз бола кезларимизда маҳаллада ҳеч нарса оқсоқоллардан беизн бўлмасди. Ҳатто олис сафарга кетадиганлар ҳам маҳалладаги хонадонларга бир-бир кириб, кексалардан оқ фотиҳа олишарди. Ҳозир ҳайронсан, эр-хотин уйда қирқ марта қўйди-чиқди бўлади, болалар тирик етимга айланишади-ку, лекин маҳалла оқсоқоллари у ёқда турсин, баъзан подъезддаги қўшниси ҳам беҳабар қолади.

* * *

Яқинда Тошкентнинг Аллон маҳалласида бир мўйсафид билан гаплашиб қолдим. «Авлод-аждоларимиз тўрт юз йилдан бери шу маҳаллада яшайди»,

деди у. Нима учун улар ўтроқ яшашган? Чунки уларда туғилиб ўсган ерига меҳр-муҳаббат бўлган.

Одамларни тўғри бошқариш учун ҳар бир шахсни шахсан билиш керак. Жамоат бўлиб яшаганда ҳам шундай. Бу борада маҳаллага етадигани йўқ. Маҳаллада ҳар бир одамнинг қилиғи, одати, ютуқ ва камчиликларигача билишади. Маҳалладаги бирон-бир хонадоннинг қизини келин қилмоқчи бўлган одам, бу хонадоннинг қандайлиги, қизининг хулқ-атворини маҳалла чойхонасига келиб суриштиради.

Лутфилла Ҳамроев деган кекса журналист бўларди. У шундай деган: Биз бола кезларимизда отам кечки таомни уйда ердилар-да, чойни маҳалла чойхонасига чиқиб ичардилар. Биз: «Нега ундай қиласиз, ота?» десак, «У ерда кўни-кўшнилариимизни кўраман, маҳалладаги янгиликлардан бохабар бўламан», дердилар.

Маҳалла масжида ҳам шундай жой бўлган. Лекин ҳозир масжидлар қурилишида бироз нотўғри иш тугилади. Яъни, жоме масжидлар қурилишига зўр берилмоқда. Баъзи жойларга борсангиз, театрни эслатадиган масжидлар қад кўтариб турибди. Лекин унда ҳар куни маҳалланинг 8-10 нафар одами намоз ўқийди.

Қадимда маҳалланинг масжиди катта бўлмаган — аксарияти битта хона ва айвондан иборат бўлган. Унда одамлар намоз ўқиш билан бирга, маҳаллада нима гап-сўзлиги ҳақида ахборот айрибошлашган, намоздан сўнг ётгулик беморларни бориб кўришган, керак бўлса ёрдам беришган. Эҳтимол, айнан шунинг учун ҳам намозни жамоа бўлиб ўқишнинг савоби ёлғиз ўқигандагидан йигирма етти марта ортиқ ҳисобланса керак.

Тошкентни 60-70-йилларда қайта қуришда халқимизнинг мана шу этник ўзига хос томонлари ҳисобга олинмади. Кўпгина одамлар ўз маҳаллалари, туғилиб ўсган масканларидан маҳрум қилиниб, Кўйликдаги «мусофир чол» аҳволига тушдилар.

Шаҳарни қайта қуриш, янги йўллар, даҳалар бунёд этиш мақсадида, одамларнинг уйлари ортига бульдозер олиб келиб, шаҳарнинг қайси туманида бўш квартира бўлса, ўшанга ордер бериб, дарҳол кўчишни талаб қилиб, қанчадан-қанча маҳаллаларнинг аҳолисини улкан шаҳарнинг турли томонларига дастурхондаги бўғирсоқдай сочиб юбордилар. Маҳаллий халқнинг жамоа бўлиб яшашга мойиллиги, одамлар бир маҳаллада юз-икки юз йил ёнма-ён яшаб, бир-бирлари билан туғишгандай қадрдон бўлиб кетганликлари инobatга олинмади.

Бу ҳам майли. Ўша пайтда қурилган кўпгина янги уйлар замонавий бўлгани билан миллий эмасди. Уларда айниқса кексалар яшашга қийналиб қолишди. Боғ-роғли ҳовлиларда ёйилиб яшаб ўрганган аксарият оилалар шифтига қўл чўзса етадиган «хрушчевка»ларга тиқиб ташландилар.

Тошкент шаҳрининг асосий маҳаллалари жойлашган Эски шаҳар қисмини ободонлаштириш ишига эса «бу ерлар келажакда бузилади», деган баҳона билан дуруст эътибор берилмади. Уларга коммунал, йўл-транспорт хизмати ёмонлигича қолаверди.

Қадимда маҳаллаларнинг ўз гузари бўлган. Уларда чойхона, масжид, нонвойхона, қассобхона, баққоллик дўконлари ва бошқа маиший объектлар бўлган.

60-70 йилларда тақдир тақозоси билан ўз маҳаллаларидан айрилиб, янги турар жой даҳаларига кўчиб борган маҳаллий кишилар стихияли тарзда маҳаллаларга бирлашиб, ўзлари учун чойхона, тўйхоналар қуришга, бир-бирларига ҳамдард, ҳамнафас бўлиб яшашга ҳаракат қилдилар. Аммо уларнинг бу ҳаракати туман, шаҳар миқёсидаги бюрократ раҳбарларнинг қаттиқ қаршилигига дуч келарди. Фақат республика мустақилликка эришганидан кейин ҳукумат бу масалаларга жиддий эътибор бера бошлади.

Тошкентнинг Эски шаҳар қисми кейинги ўн-ўн икки йилда жадал суръатлар билан замонавий қиёфага эга бўла бошлади. Аввало шаҳарнинг бу қисмида замонавий йўллар қурилишига эътибор берилиб, аҳолига транспорт хизмати яхшиланди. Исломбод, Кўкча, Алоқа, Сағбон маҳалла марказлари қурилди. Бир қатор янги масжидлар қурилди, эскилари таъмирланди. Шаҳардаги барча бозорлар қайта қурилиб, таъмирланиб, миллий қиёфага эга бўлди.

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг 1992 йил 12 сентябрдаги фармони билан республика «Маҳалла» хайрия жамғармаси ташкил этилиши маҳаллага бўлган муносабатда туб бурилишнинг бошланиши бўлди. «Фуқароларни ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги қонун қабул қилиниши маҳалланинг ўрни ва нуфузини тарихда ҳеч бўлмаган даражада ошириб юборди. Республика «Маҳалла» хайрия жамғармасининг «Маҳалла» газетаси нашр этила бошланди. Маҳалла оқсоқоли, котиби, маҳалла бош посбони лавозимлари жорий этилиб, уларга маошлар белгиланди. Илгари туман ижроия кўмитаси бажарган ишларнинг бир қисми маҳалла оқсоқоллари кенгаши зиммасига юклатилди.

Кўп қаватли уйлардан иборат бўлган даҳаларда ҳам маҳаллалар ташкил этилиб, маҳалла марказлари, тўйхоналар қурилиб, улар миллий қиёфага эга бўла бошладилар.

Тошкентда ҳозир 455 та маҳалла мавжуд. Уларда кам таъминланган оилаларга, ёлғиз нафақахўрларга катта ғамхўрликлар қилинапти.

Ёшлар тарбияси маҳалла оқсоқоллари кенгашининг доимий эътиборидаги масала бўлиб қоляпти. Тўй-ҳашамларни ихчамлаштириш, хурофий одатлардан воз кечиш йўлидан бориляпти. Ўзбошимчаларга қарши таъсирли чоралар кўриляпти. Масалан, Тошкентдаги Аброр Ҳидояттов номидаги маҳаллада бирон-бир оила белгиланган тартибга амал қилмай, каттароқ ош берса, маҳалла тўй комиссияси аъзолари бу тўйда қатнашмайдилар.

2003 йил республика Президенти томонидан «Обод маҳалла йили» деб эълон қилиниши маҳаллалар кенгашлари фаолиятига янги жўшқинлик бахш этди. Ҳозир маҳаллаларга моддий ёрдамни кучайтириш, у ердаги ишларни ҳар томонлама жонлантириш чора-тадбирлари кўрилмоқда. Барча оммавий-ахборот воситалари, давлат ва жамоат ташкилотлари бу катта ишга ўз ҳиссаларини қўшишга ҳаракат қилмоқдалар.

Яқинда республикадаги «Экосан» халқаро экология ва саломатлик жамғармаси фаоллари йиғилишида «Экосан маҳаллада» мақсадли дастур тақдими бўлиб ўтди. Унинг вазифалари энг яхши миллий анъаналарни мустаҳкамлаш, атроф-муҳитга муносабатни яхшилаш, маҳаллаларни янада ободонлаштириш, уларнинг аҳолисига тиббий-профилактик ёрдам кўрсатиш, аҳолининг эҳтиёжманд қатламларини ва экологик нохуш ҳудудларнинг ижтимоий объектларини моддий қўллаб-қувватлашдан иборат.

Экологик нохуш ҳудудларга «Саломатлик» поездларини жўнатиш давом этади. Жумладан, янги дастурга кўра бундай поездлар тез орада Қорақалпоғистонга жўнатилади. Унинг таркибига Эрон ҳукумати томонидан Орол бўйи ҳудуди учун берилган, қиймати 35 минг АҚШ долларига тенг бўлган сув насослари ҳам киради. Уларнинг ўрнатилиши Қорақалпоғистон қишлоқ аҳолисини тоза ичимлик суви билан таъминлашни яхшилаш имконини беради. Шунингдек, поезд Орол бўйига дори-дармонлар, дезинфекция воситалари, халқ истеъмоли моллари ҳам етказиб беради.

Республикада ҳукумати раҳбарлигида амалга оширилаётган бу тадбирларнинг туб моҳиятида халқ ҳаётини яхшилаш, оддий инсон манфаатларини ҳимоя қилиш, юртимизни янада обод ва файзли қилиш мақсади ётади. Шунинг учун бу саъй-ҳаракатлар жамоатчилик томонидан кенг қўллаб-қувватланмоқда.

АЛП ЭРХОН

ЁХУД АФРОСИЁБ ҚИССАСИ

Биласанки, осмон узоқ, ер қаттиқ,
Хаёт гўзал, лекин нози кўп аччиқ,
Толе излаб, не кўйларга кирмадинг,
Не-не пасту баланд йўллар юрмадинг.
Хабаринг йўқ тақдирдаги имлодан,
Не истайсан бу ўткинчи дунёдан?

Канча ношуд — бўлмагани бўлдириб,
Қучоғини пуч ёнғоққа тўлдириб,
Йўригинга юрмагани ўлдириб,
Кимни қийнаб, кимларнидир кулдириб,
Хабаринг йўқ тақдирдаги имлодан,
Не истайсан бу ўткинчи дунёдан?

Мол-дунёда деб билдингми қудратни,
Ё мақсадинг кўтармоқми миллатни,
Эл кўзидан ҳайдаб қора ғафлатни,
Истаганинг қудратли бир давлатни,
Хабаринг йўқ тақдирдаги имлодан,
Не истайсан бу ўткинчи дунёдан?

Ковуштирдинг пароканда элларни,
Аммо боғлаш қийин экан дилларни.
Сендан кейин нима бўлар давлатинг,
Озодликда боқармикан йилларни?
Хабаринг йўқ тақдирдаги имлодан,
Не истайсан бу ўткинчи дунёдан?

БИРИНЧИ ҚИСМ

Жангда доим ғалаба кучган,
Шон-шавқати оламни тутган.
Бунёд қилиб шаҳар, қишлоқлар,
Дарёлардан очиб ирмоқлар.
Мевазорлар, боғлар яратиб,
Экинзорга диққат қаратиб,
Эл молини икки қилган зот
Кўринмайди нечун бугун шод?

Ёзги боғда вазмин юради,
Индамасдан хаёл суради.
Атрофига ташламас назар,
Не банд этмиш фикрин бу қадар?
Расо бўлса давлат ишлари,
Тинган бўлса жанг ташвишлари...
Кўриниши нега паришон,
Безовтадир нимадан ҳоқон?

Пайдо бўлиб вазири аъзам,
Йўталади оҳиста шу дам.
Хон хаёлчан кўтаради бош,
Унга қараб чимиради қош.

АСРЛАР, АСАРЛАР

ХОН

Нима бўлди анови аёл?

ВАЗИР

Бошим қотди. Ғоят мушкул ҳол.

ХОН

Сен учун ҳам мушкулми шу иш?

ВАЗИР

Мушкулдан ҳам оғирроқ ташвиш.

ХОН

*Наҳот қилни қирқ ёрган Вазир,
Йўл топмоққа бўлмаса қодир?*

ВАЗИР

*Ҳукмдорим, йўл топмоқ осон,
Бир андиша қийнайди ёмон.*

ХОН

*Тўхта Вазир, айт-чи, у хотин,
Бўлмайдими эрига хоин?
Нега эри ўлганин билиб,
Дод солмади ошқора қилиб?
Нега пинҳон кўмдирди боққа,
Хабар қилмай яқин-йироққа?*

ВАЗИР

*Ҳукмдорим, бунда бир сир бор,
Қилмоқ керак шу сирни ошкор.*

* * *

Ё знинг охирлари. Кун жуда иссиқ эди. Тиркаш пешиндан оққанда ҳовлисига кириб, отдан тушди. Отни хизматкорга топшириб, хотинига деди:

— Сув тайёрла. Ювиниб олай.

Ювиниб, олис сафар чанг-ғуборларидан покланиб олди. Овқатланиб, бирпас салқин хонада мизғиди. Кейин кийиниб, кўчага отлана бошлади.

— Қачон келасиз? Нима овқат қилай? — деди хотини.

— Ғилминди қил. Қайнатма шўрва ичиб, эт емоқдан зерикдим. Бир мазза қилиб ғилминди ейлик.

— Саройга шу кийимда борасизми?

— Ҳозир сартарошга бораман.

— Инол чўлоққами? Ҳе, турқи қурсин. Қилиғи совуқ. Сизни сўроқлаб келувди.

— Нима иши бор экан?

— Билмадим. Қуриб кетсин, шилқим.

Тиркаш хотинининг гапига эътибор бермай, Инол чўлоқ сартарошхонасига борди. У ерда Табду билан Ўтар деворга суяб қўйилган ғўла устида чақчақлашиб ўтиришарди.

Тиркаш кўриниши билан осмондан нажот фариштаси тушгандай қувониб кетишди. Бири қўйса, бири олиб уни мақташар, дараксиз кетган жигарини тирик кўргандай, кўзларига ёш олиб бағирларига босишар, дийдорига тўймай соғинч изҳор қилишарди. Инол чўлоқ ҳам парвона бўлиб, елкаларини силаб-сийпар, «Қадамингизга қон чиқариш даркор эди», деб афсусланарди.

— Сизларни кўрганимдан хурсандман. Кечки қабулга боришим керак. Қолган гапларни кейин гаплашармиз.

Л аҳза сайин чатнаб асаби,
 Тошиб борар хоннинг газаби.
 Ер остидан бўлса ҳам топ, дер,
 Ер устидан бўлса ҳам топ, дер
 У нинамас гарамга тушган,
 Ё куш эмас қафасдан учган.
 Бутун элга таниқли эр у,
 Сичқон эмас, ҳақиқий шер у.
 Дарё чиқса қочар йўлидан,
 Қумлик қилиб тутур қўлидан.
 Учраб қолса агар баланд тоғ,
 Паст бўларди уни кўрган чоғ.
 Нима бўлди паҳлавонимга,
 Нега бугун келмас ёнимга?
 Қанча йўл азобин чангини ютган,
 Жетадан, Иркутдан, Ўролдан ўтган.
 Дарёлар, ўрмонлар, тоғлардан ошиб,
 Ҳузуримга доим келарди шошиб.
 Эшитдим сафардан қайтганин омон,
 Нега қароргоҳда кўринмас ҳамон?
 Бор ҳамманг, изла, топ қайдан бўлса ҳам,
 Топмасанг, бу ерга босмагин қадам...
 Шу пайт Табду кирди бир аёл била,
 Аёл боши очик, сочи фатила.

ТАБДУ

Тиркашни ўлдирган мана шу қанжик,
 Эшитиб, бошимда, сочим бўлди тик.
 Шунча манзил ошиб, шунча йўл босиб,
 Ҳоқон шод бўлсин деб келгандим шошиб.
 Бало, офатлардан қутулиб омон,
 Севган хотинига топширибди жон.

Аёлга қаради Хон ҳайрон бўлиб,
 Табду сўкар эди қаҳрга тўлиб.

ХОН

Қани, Тиркаш, менинг марду майдоним?

ТАБДУ

Ховлида ётибди. Хайр этган жони.

ХОН

Тўғрисин айт, синглим, яширма зинҳор,
 Бу ишни буюрди сенга қай маккор?

АЁЛ

Тез қайтаман, филминди қил, дедилар,
 Сартарош томонга кетган эдилар.

ТАБДУ

Ўйнашинг сартарош билан ўлтириб,
 Уни ўлдиргансан тил бириктириб.

ХОН

Агар шу рост бўлса, биласанми, сен—
 Давлат илдизига тиг урган хоин.

Олиб чиқинг буни, урманг, сўкмангиз,
Бир қатра қонин ё ёшин тўкмангиз.
Ўзи ўйлаб кўрсин нима қилганин,
Кейин бизга айтсин кўрган, билганин.
Ҳали бизда бундай бўлмаган эди,
Хотин кўлидан эр ўлмаган эди.

Хамма даҳшат ичра турарди хайрон,
Ҳаммани қийнарди бу аччиқ армон.
Эрин меҳр билан сийларди аёл,
Эркак ишонарди унга бемалол.
Оила мустаҳкам, болалар қобил,
Қизлари оқила, ўғиллар оқил.
Фарзанд ибрат олар ота-онадан,
Бугдой униб чиқмас арпа дондан.
Ҳатто қуш иниди кўрганин қилар,
Ҳаёт ҳикматини бусиз не билар?
Агар аралашса рўзғорга ҳаром,
Урчиб кетаверар хиёнат тамом.
Ҳеч ким ор-номус деб ўзини тиймас,
Ҳатто бора-бора кийим ҳам киймас.
Диёнат кетади, меҳр йўқолар,
Ҳамма бир-бирига бегона бўлар.
Оила бўлмаса, давлат қаерда,
Илдизи йўқолса, миллат қаерда?
Ҳамма салти-сувай, яшаса эркин,
Қим ҳам эсга олар оталик бурчин?
Хотинлик бурчини унутган аёл,
Оналик бурчини кўрмасми малол?
Бу аёл андиша, орни унутиб,
Эридан пинҳона жазманин кутиб,
Ўз нафсини ўйлаб, о, телба жоҳил,
Қандай мудҳиш дамга очиб берди йўл?
Ҳамма даҳшат ичра турарди хайрон,
Ҳаммани қийнарди бу аччиқ армон.

Хамма унга фақат ўлим тиларди,
Шу ёлғиз ибрат деб хаёл қиларди.
Элнинг синчлигини ўйлар эди Хон,
Булар билмагани билар эди Хон.
Жуда синчков эди. Бир кўргандаёқ,
Унинг кимлигидан бўларди огоҳ.
Ҳозир қийнар эди уни бошқа гап,
Жавоб тополмасди Тиркашни ўйлаб.

* * *

Хон ўз қавмларини бирлаштириб бўлгандан кейин ҳамма қабилалардан қўшин тўплаб, Олтой, Еттисув, Қубо мамлакатларига юриш қилганди. Осонлик билан ғалаба қилди. Олтойликлар темир қазиб олиш, ундан турли буюмлар ясашга уста эдилар.

Алп Эрхон ўша усталарни ўз қарамоғига олди ва Ўтарбекни шу иш бўйича нозир қилиб тайинлади.

Темир конларида маъдан қазииш ва эритиш ишлари кўпайди. Усталарга қилич, найза, камон ва ўқлар тайёрлашга буюртма берилди. Усталарга яхшигина маош тайинланди.

Кўплаб қурол-яроғдан ташқари хўжалик ва рўзғор буюмлари ҳам ишлаб чиқарила бошлади. Турмуш кечирииш аввалгидан яхшилангани учун асоратга тушган бўлса-да, Олтой қабилалари Алп Эрхондан миннатдор эди.

Алп Эрхоннинг режалари улуғ эди. Ҳамма туркий халқлар бошини бириктириб, Буюк Турон давлатини Абу Турк давридаги ҳолатга келтиришни орзу қиларди. Олтой ўлкасини қўшиб олиш шу йўлдаги биринчи қадам эди. Лекин замонлар ўтиб, қабилалар кўпайиб, бўш жой қолмади.

Абу Турк замонида одам оз, ер кўп эди. Ҳар бир қабила серўт, серсув, яшаш учун қулай жой излаб, молини боқиб, кўчиб юраверарди. Баҳор келиб, кунлар исииши билан

шимолга қараб кўчишарди. У ерларда ўт ҳам, сув ҳам, дарахт ҳам кўп. Моллар семириб, кўпайиб боради. Лекин қиши совуқ. Шунинг учун куз келиб, ҳаво совий бошлаганда кўплар яна жанубга қараб кўчарди. Баъзи қабилалар совуқни писанд қилмай, ўша ерларда қола бошлади. Маълум ҳудудларни эгаллаб, ўз давлатларини тузди. Баъзи қабилалар кучайиб, кучсизроқ, тарқоқ қабилаларга босқин қилиб, элини қириб, молини талай бошлади.

Алп Эрхон булардан хабардор эди. Ўз режасини амалга ошириш хусусида кўп ўйлади. Қирқ йигити билан маслаҳатлар қурди. У қабилаларни босиб олиш қийин эмас. Уларда Алп Эрхон қўшинига бас келадиган куч йўқ. Аммо қўшин тортмай, қон тўқмай мақсадга эришиш йўли бор. Кўп қудратли хонлар шундай қилган. Алп Эрхон ҳам шу йўлни танлади.

У Жета, Туман, Қўрғон, Тироз атрофларида, Ўрол тоғи этакларида яшаётган қабила бошлиқларига мактуб ёзиб, уларни ўзига тобун бўлишга чақирди. У шундай шарт қўйганди. Агар тобун бўлсалар, босқин, қирғин, талон-тарошларга чек қўяди. Тинчлик, осойишталик ўрнатади. Улар бунинг эвазига фақат солиқ тўлашлари, ҳар йили қўшин учун маълум миқдорда бақувват йигитлар юбориб туриши керак. У хирожга муҳтож эмас, лекин қўшинга ўзлари юборадиган йигитларни от, қурол-яроғ, кийим-кечак билан таъминлашлари зарур эди.

Қирқ йигитидан ўттизтасини мактуб билан ўша ўлкаларга юборганди. Шулар қаторида Тиркаш ҳам бор эди. У энг олис ўлкаларга кетган эди. Йигитлардан кўплари хушхабар билан қайтиб келди. Фақат етти таси юрт бирлиги учун жонини фидо қилди.

Тиркаш уларнинг ўчини олиб, ўша ўзбошимча қабила бошлиқларини жазолаб, улар ўрнига янги оқсоқоллар тайинлаб, эсон-омон қайтиб келганди.

Алп Эрхон бу жасур инсон, тадбирли жангчи, моҳир нотикни кўришга мунтазир эди.

У кўрган-кечирганларини гапириб берганда кўп номаълум гаплар ошкор бўларди.

Табду билан Ўтар, Алпэрнинг хон бўлганидан норози. Қутлуғ Тегин ўрнига одат бўйича акасининг ўғли Табду тахтга чиқиши керак эди. Аммо бутун оқсоқоллар, руҳонийлар, саркарда ва қўшинлар Алпэрни хон кўтарди. Уни узоқни кўра оладиган, элни бирлаштириб, мамлакат нуфузини кўтарадиган, ёмонларни шафқатсиз жазолаб, адолат ўрнатадиган тадбирли ва моҳир бошқон деб билишарди.

Табду ҳам, Ўтар ҳам хон авлоди бўлганлари сабабли саройда ҳам, қабила бошлиқлари, ҳатто қариндошлар орасида ҳам уларнинг ҳамдард, ҳамфикрликлари оз эмасди.

Хоннинг қабила бошлиқларига мактуб билан жўнатган ўттиз йигитидан саккизтаси уларнинг одами эди. Улар Хон мактуби ўрнига Табдунинг хатини олиб кетишганди. Бири борган жойидаги қабила бошлиғини қўшни қабилага гиж-гижлаб, босқин уюштирди ва жангга ҳалок бўлди. Гапини, калондимовлигини ёқтирмаган бирини қабила бошлиғи чопиб ташлади. Бири борган жойидаги бир чиройли қизга шилқимлик қилгани учун ориятли йигитлар дарахтга осиб ўлдиришди. Бирини жосус сифатида тутиб, ертўлага қамаб қўйишди. Учасини ҳеч кимга тобун бўлишни истамаган қабила бошлиқлари гулҳанда куйдириб, кулларини шамолга суворишди.

Тиркаш қайтишда ўша қабилалар орқали ўтаркан, бўлган воқеаларни эшитди. Оқсоқоллар билан учрашиб, мақсадини тушунтирди. Шунда Ясси оқсоқоли бир қоғоз кўрсатди.

— Ўша калондимов йигит олиб келган хат, — деди.

Тиркаш ўқиб ҳайрон бўлди. У Хоннинг мактуби эмасди. Хоннинг мактуби мазмунини айтиб берганда, энди навқирон қабила бошлиғи ҳайрон бўлди. Хоннинг шартларини қабул қилишини айтиб, унинг хизматига ўнта чавандоз йигитини қўшди.

Ертўлада асирликда ётган йигитни озод қилиб, Хон ҳузурига ёруғ юз билан қайтиб келди.

Асирликдан озод қилинган йигит Қўлдош эди. У шаҳарга келиши билан Табду ҳузурига борди. Бўлган воқеани айтиб берди.

Табду Тиркашнинг ҳар гал сафардан қайтиши билан уйда ювиниб, дарҳол сартарошхонага боришини биларди.

Утарни олиб сартарошхонага борди. Тиркаш Хонга сафарда кўрганларини, Қўлдошни асирликдан қутқарганини айтса, гап чувалиб, сир очилади. У Хон ҳузурига кирмаслиги керак. Ҳозир сартарош Табдунинг айтганини қилади.

Тиркаш ойна олдидаги гўлага ўтирди. Сартарош унинг кўксига қора белбоғ ташлаб, юқоридаги икки учини бўйнига боғлади. Шунда Табду деди:

— Тиркаш, уйинг тинч эканми? Хотининг ҳеч нарса демаядими?

Қўлга устара олиб турган сартарош чўчиб кетди. Ранги бўзарди.

Тиркаш овоз келган томонга бошини бурганда сартарош кекирдагига устара тортиб юборди.

Қон отилиб кетди. Ўтар ичкаридан кигиз олиб чиқди. Табду билан сартарош Тиркашни кигизга ётқизиб, юмалатиб ўрашди-да, парда орқасига киритиб қўйишди. Кўп ўтмай Табду билан Ўтар сартарошхонани тарк этишди.

Улар кетгандан кейин сартарош дўконни ёпиб, дарё бўйига кетди. У жонсарак эди. Юрагини бир ваҳима ёриб юборгудай ўртарди. Кун ботгунча дарё бўйида телба одамдек гандираклаб юрди.

Қоронғи тушганда Тиркашнинг ҳовлисига келиб, дарвозани тақиллатди. Орзигул «эрим келди» деб суюнганча дарвозани очди.

— Менман, Орзигул! — деди сартарош.

— Келинг, сизмисиз? Бегим сиз томон кетувди.

— Шунинг учун келдим. Ичкарига кирайлик.

— Нега келдингиз?

— Тиркаш ўлиб қолди!

— Вой, шўрим!

— Жим, овозингни чиқарма! У сени ҳам ўлдирарди, мениям! Ҳовлидаги гулзорга кўмсақ, ёпиғлиқ қозон ёпиқлигича қолади. Бирор ерга кетган деб овоза қилармиз.

Аёл индамади.

Шу пайт дарвоза қаттиқ тақилади. Аёл чўчиб кетди.

— Яна чопар келди чоғимда. Кундузиям келганди.

— Бориб дарвозани оч.

— Сиз-чи?

— Ишинг бўлмасин, бор!

Аёл дарвоза томонга, у эса ҳовли этагига қараб кетди. Бир сакраб деворга чиқди ва ўзини кўчага ташлади. Орқасига санчилган қилич зарбидан мункиб кетди ва юзтубан йиқилиб жон таслим қилди.

Табду иддао билан Тиркашнинг уйига кириб, Орзигулни ҳақоратлаб, сўкиб, тепа бошлади. Сўнгра сочидан судраб, ҳовлига олиб чиқди. Бу шовқин-суронни эшитиб қўни-қўшнилари чиқиб кела бошлади. Табду шанғиллаб дерди:

— Шундай мард одамни қурбон қилди-я. Бир ярамас сартарошни деб ўз эрини ўлдирди-я. Манжалақи, шарманда, ифлос, — ҳар гапирганда тепар, сочидан бураб тортарди. Аёл эса миқ этмасди. У нима қиларини билмас, алам ва шармандалиқдан ўзини йўқотиб қўйганди...

Ҳамма Орзигулга нафрат билан қараб, бурда-бурда қилиб ташлагиси келарди.

Табду уни уриб-сўкиб, Хон саройига ҳайдаб кетди...

Тун ярмидан оққан, шаҳар осуда,
Ҳамма дам оларди, ширин уйқуда.
Кундузги ташвишлар поёнга етган,
Кушлар ҳам, итлар ҳам уйқуга кетган.
Фақат енгил шамол айланиб фир-фир,
Ҳорғин вужудларга беради ҳузур.
Чинор остидаги супада шу он
Эл-юрт тақдирини ўйлар эди Хон.
Унинг қаршисида бош эгиб Вазир
Утирар Хон амрин этмоққа ҳозир.

ХОН

Бир сир бор бу ерда бизга қоронғу,
Пинҳон ким мағлуб, ким зафар қозонди.

ВАЗИР

Менга аён нарса шулки, ҳукмдор,
Табду билан боғлиқ барча сир-асрор.
Табду сартарошни ўлдирди бебок,
Сартарош Тиркашни қилганди ҳалок.
Тиркаш қасосини олибди гўё,
Хизмат кўрсатгандай сизга бебаҳо.
Аслида пинҳона иш қилиб бесас,
Жиноят изини ўчирган нокас.

ХОН

Тиркаш менинг толмас қанотим эди,
Ожиз қолган дамда нажотим эди.

ВАЗИР

Бардам бўлинг, Ҳоқон, тушқунлик ёмон,
Эда кўпдир сизга содиқ паҳлавон.

ХОН

Содиқ дўстларим кўп, навкарларим ҳам,
Лекин Тиркаш каби тадбирлиси кам.
Маккор душманам ҳам оз эмас асло,
Энг ёмони чиқса ўзингдан бало.

ВАЗИР

Ҳукмдор мен шуни қилиб андиша,
Жим, тилимни тийиб юрдим ҳамиша.

ХОН

Биламан, сен менинг олдимда мастўл,
Икки ўт ичида топиб тўғри йўл —
Сих ҳам куймасину кабоб ҳам дейсан,
Аммо гоҳ бу йўлда дакки ҳам ейсан.

ВАЗИР

Битта таклифим бор қабул қилсангиз.

ХОН

Хўш? Хўш?

ВАЗИР

Овга чиқсак, рози бўлсангиз,
Кўнгил чигиллари ёзилиб тездан,
Ғам-ғусса ғубори чиқади эсдан.

ХОН

Сенга савол, жавоб бергин шошмасдан,
Шундай улуғ зотлар сартарош билан
Улфат бўлганининг сабаби нима?

ВАЗИР

Ҳукмдор, кўп гаплар келар кўнглимга,
Сартарош борганда «улфат бўлинг», деб,
Табду ҳам, Ўтар ҳам масхара қилиб,
Кулган бўлар эди унинг устидан,
Сув ҳам олмас эди ҳатто дастидан.
Табду ёки Ўтар борган, шубҳасиз,
Бекорга бормайди улар биласиз.
Бир қора ниятни пишитиб дилда,
Маккор сартарошни олганлар қўлга.

ХОН

Макрини уларга ишлатмаганими?

ВАЗИР

Ўзи кабиларнинг олдида танги,
Ҳам маккор, ҳам айёр, ҳунари юксак,
Аъёнлар олдида оддий югурдак.

ХОН

Анча бош қотирдим, қандай манфаат
Қилган экан дея уларни улфат?
Хўп майли, гап турсин шу ерда тўхтаб,
Биз ҳам дам олайлик одамга ўхшаб.

ВАЗИР

Кўнгил ёзилади овга борсангиз.

ХОН

Тонг отсин, кўнгилга сизга, кўрамин.

ВАЗИР

Қушбегига хабар қилайми?

ХОН

Майли.

* * *

Табду билан Ўтар кечки овқатни еб, гурунг қилиб ўтирган эди. Қўлдош кириб келди.
— Э-э-э, кел, Қўлдошбек. Ўтир. Лағмонга қалайсан? — деди Табду.

— Қорним тўқ. Раҳмат. Бир хабар олай деб келдим. Тиркашнинг хотини нима бўлди?

— Нима бўларди. Жинни бўлиб қолди-ёв.

— Айтиб қўймасмикан?

— Нимани айтади? Фақат сартарошни билади. Сартарошни айтса, айтаверсин. У ўлиб кетди.

— Хайрият, — деб Қўлдош хўрсиниб қўйди.

— Вақтида келиб, бизни хабардор қилганинг яхши бўлди. Тиркаш Хон билан учрашса, кейин кўрардинг.

— Сиз шодсиз, оға, — деди Қўлдош, — Хон сизга зиён етказолмайди.

— Э-э, бўтам, билиб бўлмайди. У Хон. Ҳукми тошни ёради.

— Лекин сизда ҳам куч кўп. Шунинг учун ҳайиқиб туради. Шу-у ўзингиз Хон бўлиб қўяқолмайсизми?

— Ҳазилми бу? — деди шу вақтгача индамай ўтирган Ўтар.

— Лутф, лутф, — деди Табду унга қараб.

— Деворниям қулоғи бор. Ўйлаб гапир, бола.

Табду индамай қараб турди-да, кулиб юборди.

— Қўрқитиб юбординг-ку, шўрлик болани.

— Синамаган отнинг сиртидан ўтма, деганлар. Синаб кўриш керак.

Табду кўкрагини кериб, табассум қилди.

— Бу синалган йигитлардан.

— Уңдоқ бўлса, — деди Ўтар, — бир топшириқ бор. Бажарасанми?

— Жоним билан.

— Бу ўтдан ҳам, сувдан ҳам қайтмайдиган йигит, — деб Табду унинг елкасига уриб қўйди.

— Саройни яхши билсанг керак. Ҳозир Хон ёлғиз. Чинор остидаги супада ётибди. Тиркашни ўйлаб, уйқуси келмай, ўртаниб ётгандир. Тиркашнинг ёнига равона қилсанг, бўладими?

— Бўлади. Буйруғингиз мен учун қонун.

Гапга Табду аралашди:

— Э-э, осон бўлганим, саройга кечаси мушук ҳам киролмайди. Ичкарида посбону соқчилар, ташқарида анави келгиндилар.

— Ташқаридагилар менинг ихтиёримда. Уларни бориб дам олинглар, деб тарқатиб юборишим мумкин. Бир оғиз сўзим. Ичкаридагилар сизга итоат қилса керак?!

— Бутун ким қоровулбоши экан. Эргаш бўлиши керак. У мендан ўзини олиб қочиб юради. Унга ишониш қийин.

— Уни ўзимизнинг ишончли одам билан алмаштиринг-қўйинг.

— Буни Вазирнинг рухсатисиз қилиб бўлмайди. Вазир билиб қолса иш чатоқ.

— Майли, бошқа кунга қолдирамиз. Лекин бу ишни Хон эс-хушини йиғиб олмасдан, калаванинг учи топилмасдан амалга ошириш керак...

* * *

Вазир хайрлашиб кетгандан кейин Хон ухламоқчи бўлди. Лекин уйқуси келмади. Ўнг ёнбоши билан ётди, кейин чап ёнбошига ағдарибди. Ётолмади. Ўрнидан туриб, супадан тушди-да, атрофига гуллар экилган йўлак бўйлаб юра бошлади. Сартарош хаёлидан кетмасди. «Қандай журъат қилдйкин? — дерди ичида. — Қандай журъат қилдйкин? Тиркаш босиқ, вазмин кўринса ҳам, қаҳри қаттиқ, хиёнатни кечирмайдиган, қўли узун, эл-юрт, Хон назаридаги одамлигини билмасмиди? Аёли билан гаплашиб кўрайчи?»

Бир неча қадам юриб, ўнг томонга кетган йўлакка бурилди. Қўрғон девори томондан соқчиларнинг бир-бирини йўқлаган овози эшитилиб турарди. Тартиб билан экиб, парваришланган гужум қайрағоч дарахтлари соясидан бир ҳайбатли арслон ўкириб чиқди. Хон дарҳол қўли билан белини пайпаслади. Ёнида қилич ҳам, ханжар ҳам йўқ эди.

Йўлакнинг у ер-бу ерида ёниб турган машғал шугласида хурпайган арслон гавдаси олачалпоқ бўлиб кўринарди. Орадаги масофа ўн қадамдан ошмасди. Хоннинг оёқ-қўллари, бутун вужуди таранглашди. У ўз кучига ишонарди. Аммо арслон одамдек тилга кириб деди:

— Калава учини шу бечора аёлдан изляяпсизми?

— Арслонмисан, одаммисан, нимасан? Қандай қилиб боққа кирдинг?

— Ҳукмдор, мени танимадингизми?

Арслоннинг овози Тиркашникига ўхшарди.

Хон ҳушёр тортиб, турган жойида синчиклаб қаради. Қоп-қора соқол, мўйлови ўзига ярашган, вужудидан куч-қувват ёғилиб турган паҳлавон гавдали киши мулоийм боқиб турарди. Бир қарасанг арслонга, бир қарасанг одамга ўхшарди.

— Кимсан? Муддаонг нима?

— Тақдир хабарчисиман. Сиз билмаганни биламан.

— Нима дединг?

— Мен тақдир хабарчисиман.

— Овозингдан Тиркашга ўхшайсан.

— Биламан. Тиркаш суянган устунларингиздан эди. Сизни йиқитиш учун ишончли суянчингизни олиб ташлашди.

— Ким ўша нокас? Билсанг, айт?!

— Сабр қилсангиз ўзингиз билиб оласиз. Режаларингиз, ҳаётингиз хавф остида.

— Хавф? Хавф шунча каттами?

— Улар ишонган устунларингизни битта-битта олиб, сизни том остида ёлғиз қолдирмоқчи!

— Ким? Кимлар? Улар кўпми?

— Оз эмас. Яқинда ҳаммаси ошкор бўлади. Эрта овга борасизми? Иккиланманг. Бораверинг. Мен ўша атрофда бўламан.

Шу гапни айтиб, арслон қайрағочлар орасига кириб кета бошлади.

— Ҳой, тўхта, отинг нима?

— Тақдир. Ҳозир бориб анави шўрпешона аёлдан аҳвол сўранг. Балки калава учини топарсиз.

— У телба бўлиб қолган, ҳеч нарса айтмайди.

— Ҳозир эс-хуши жойида. Бориб кўринг.

Арслон билан учрашувдан кейин Хоннинг бошида қандай таҳлика борлиги ойдинлашди. Хавф-хатар озаймаган бўлса ҳам, у ўзини анча енгил ҳис қилмоқда эди. Муштипар аёл ёнига бораркан, умрида кўрмаган бўлса ҳам, бировнинг пок оиласига хиёнат олиб кирган айёр сартарошни ўйларди.

* * *

Эшик олдига келиб тўхтаган одам шарпасини сезган аёл ётган жойида қаддини кўтарди. Хўрлиги келиб, ниҳо қилди:

— Мен ит теккан, ҳаром, шарманда аёлман. Ўзимдан ўзим жирканаман. Яна нима қасдингиз бор?

— Тинчланинг, синглим! Мен Хонман. Тиркаш билан сизни ўйлаб ухлаёлмадим. Калава учини тополмаяпман. Тиркаш одам қуригандай нега сартарош билан улфат бўлган?

— Мен билмайман. Тиркаш оға хизматдан бўш пайтларида уйга сартарош билан келардилар. Хизматкорлар егулик олиб, кириб-чиқиб турарди. Мен у одамни келаётган ёки кетаётган пайтида узоқдан кўриб қолардим. Юзма-юз бўлмаган эдим. Эрим сизнинг топширигингиз билан сафарга кетгандан кейин... — деб аёл сукутга кетди...

Тиркаш сафарга кетганига ўн кун бўлганда, кундузи, пешин пайтида сартарош ўз уйига келгандай, дарвозани тақиллатмасдан, овоз бермасдан бемалол кириб келди. Дарвоза занжирланмаган, юзига ёпиқ экан. Ҳовлида Тиркашнинг онаси ҳам, Орзигулнинг сингиси ҳам, хизматкорлар ҳам йўқ эди. Худди атайлаб қилгандай ҳаммасининг бормаса бўлмайдиган зарур иши чиқиб қолганди.

Сартарош уни меҳмонга таклиф қилиб келибди. Хотини танишув дастурхони тузаётган эмиш. Табду билан Ўтарнинг хотинлари ҳам келармиш.

— Бу ерда бир ўзингиз зерикиб ўтирасизми? Эрингиз узоққа кетган бўлса.

— Ёлғиз эмасман, — деди Орзигул.

— Ёлғон гапириш сизга ярашмас экан. Эрталаб ҳаммаси сизни ёлғиз ташлаб ҳар бир ёққа кетишди-ку.

Орзигул сартарошнинг уйдаги гапни қаердан билишига ҳайрон бўлганди. Хуллас, сартарош уни боришга кўндирди. Кечқурун Орзигулни ҳовлисига бошлаб келди.

Орзигул ҳовлига киргандаёқ кўнглида бир нохуш шубҳа уйғонди. Бу ер ҳурматли меҳмонлар шарафига ўтириш бўлаётган жойга ўхшамасди. Торгина ҳовлининг бир четида машғал ёниб турар, бир чеккадаги хонада чироқ кўринарди. Ўша хонадан эркакларнинг гангир-гунгур овози эшитиларди. Бақриб гапирадиган, от кишнашига ўхшаб куладиган овозни Орзигул таниди. Бу Ўтарнинг овози эди.

Сартарош нарироқдаги хона эшигини очиб, Орзигулни киритди. Ичкарида чироқ ёниб турарди. Ўртада узун дастурхонга ёнроқ, писта, бодом уюм-уюм қилиб қўйилган, сопол пиёлаларда қаймоқ, чакки, сариеғ...

Сартарош:

— Сиз бемалол ўтириб туринг. Мен ҳозир меҳмонларни чақираман, — деб эшикни ёпиб, чиқиб кетди.

Орзигулнинг бу ҳосиятсиз уйдан қочгиси келди. Ичида кимдир: «Кет, тезроқ кет, бу ердан!» — деб кистаётгандай хавотирга тушиб, ўрнидан турди. Эшикни итарди. Қаттиқроқ итарди. Очилмади. Ташқаридан занжирланган бўлса керак.

Бирпасдан кейин сартарош оқсоқланиб кирди. Қўлида сопол чойдиш.

— Яхши ўтирибсизми? Хўш, ана энди бирга ўтириб, гурунглашиб майхўрлик қиламиз.

— Хотинингиз қани? Меҳмонларингиз қани?

— Қанақа меҳмон! Бу ерда ўзингиз азиз меҳмон. Менинг меҳмоним.

— Хў, чўлоқ фибрибгар. «Ишонимагин дўстинга, сомон тикар пўстинга», дегани шу экан-да? Тиркашнинг тузини ичиб...

Орзигул шундай деб ўрнидан туришини билади, сартарош чўлоқ оёғи билан биқинига тепди. Аёл кутилмаган зарбадан нариги деворга урилиб, қулаб тушди. Ичида нимадир узилиб кетгандай бўлди. Ҳушини йўқотди. Қанча ётганини билмайди. Бир вақт ҳушига келиб, кўзини очса, кийимлари йиртилган... бир ҳолда ётарди. Зўрға қаддини кўтарди-ю, ўксиб-ўксиб, ўқчиб-ўқчиб йиғлади.

Ўрнидан туриб, кийинмоқчи бўлганда кўз олди қоронғулашиб, боши айланиб, йиқилди. Кўзини очганда сартарош бошини суяб, оғзига шароб қуйиб турарди. Орзигул юзини шарт четга буриб, шаробни туфлаб ташлади. Умрида ичиб кўрмаган эди. Тахир, сассиқ нарса экан.

— Уйимга кузатиб қўйинг!

— Ҳозир эмас.

— Бўлмаса, ўлдилинг!

— Мана бундан ич, яхши бўласан. Кўнглинг ёзилади.

— Ифлос!..

...Хон ҳазратлари, айтинг, мени ўлдирсинлар! Энди одамлар орасида бош кўтариб юришга ҳақим йўқ! Хон ҳазратлари, мени бу шармандалиқдан фақат ўлим кутқаради! Раҳм-шафқатга лойиқ эмасман! Қандай диёнатли одамнинг қизи, қандай покиза одамнинг хотини эдим?! Мен учун уларнинг боши эгилишини истамайман, Хон ҳазратлари!..

* * *

Табду билан Ўтар. Демак, ҳаммасини шулар уюштирган. Сартарош уларнинг одами. У орқали Тиркашни ўзларига оғдирмоқчи бўлишган. Бу қора ниятлари иш бермагандан кейин, хотинини мутгаҳам қилиб олиш режасини тузишган. Бундан ҳам бир натижа чиқишига кўзлари етмагандан кейин... Йўқ, хотини сирни ошкор қилса, шўрлари қуришини билгандан кейин Тиркашни ўлдиришган. Йўқ-йўқ, бу ҳам етарли эмас.

Калаванинг учи қаерда?

Орзигул айтган гаплар уларни жазолашга асос бўлмайди. Гувоҳ йўқ. Исботлаш мушкул.

Хон ўйлаб, ўйига етолмасди. Ниҳоят, тунги Арслонни эслади. Ҳа, сабр қилиш керак.

Шу кеча Хон бир соатгина ухлади. Лекин эрталаб овга отланганда мириқиб ухлагандай тетик эди. Орзигул ўзини узун ва қалин қора сочлари билан бўғиб ўлдирганини эшитиб: «Яна бир гувоҳ йўқолди», деди... Беутур бошлиқ камончи сарбозлар энг олдин қўрғондан чиққан, улардан кейин ов итларини етаклаган овчилар, елкасига бургут ва қарчиғайларини қўндириб олган қушчилар, улардан кейин қирқ йигит қуршовида Хон ва унинг мулозимлари борарди. Бу замзама охирида Ўтарнинг турли қабилалардан жалб қилинган, минг кишидан иборат қурама бўлинмаси...

Ўтарнинг ўзи Хон гуруҳидаги мулозимлар орасида, Табдудан орқароқда, ундан кўз узмай бормоқда. Табду эса гоҳ-гоҳ орқага қараб, «ҳаммаси яхши», дегандай маъноли жилмайиб қўяди.

Ов қилинадиган тўқай тоғ этагида, қўрғондан уч тош масофада эди. Улар етиб келиб, ҳар бир гуруҳ ўзи эгаллаши керак бўлган жойга тушиб, ов бошланишини кута бошлади.

Ниҳоят, бурғу чалиниб, ов бошланишидан дарак берди.

Хон белига қилич осилган қалин камарини боғлади. Отга чаққон миниб камон билан ўқдонни елкасига ташлаб, тўқайзорга кириб кетди. Табдунинг «Бугун кунинг битади», деб тўнғиллаганини эшитмади.

* * *

Х иёнат, ҳоқоним, хиёнат,
Фалокат, ҳоқоним, фалокат!..
Излайман, йўл юриб, ҳар ённи,
Ҳоқоним, жонингиз, омонми?
Хоинлар қалъани босдилар,
Чопдилар дўстларни, осдилар!
Ёрингиз, болангиз зиндонда,
Онангиз жон берди армонда.
Хиёнат, ҳоқоним, хиёнат,
Фалокат, ҳоқоним, фалокат!..

О т чоптириб, кўтариб фарёд:
«Барбод бўлди, барчаси барбод,
Бош кўтариб иблис тўдаси,
Хароб қилди обод ўлкани.
Сиз қайдасиз, халоскор тўрам?»
Деб ҳайқириб келар бир одам.

Б ир нечалар эшитиб ногоҳ,
Шерикларин этдилар огоҳ.
«Нима бўлди? Нима бўлди?» деб,
Бир нечаси борди югуриб.
Жиловидан тутиб отини,
Эшитдилар арзу додини.
Айтар туриб машъум хабарни,
Кўриб қолди ногоҳ Ўтарни
Ва қолдириб ҳаммани ҳайрон,
Қамчи урди отига шу он.

ЎТАР

Ким экан у? Қайдан келибди?
Қайда, қачон нима бўлибди?

НАВКАР

Исён эмиш, қалъада исён,
Бўлган эмиш кўп киши қурбон.

Отта мининг, чаққон бўлингиз,
Уни дарҳол тутиб келингиз.
Тутмасангиз гар уни шу чок,
Бу ерда ҳам чиқарар нифок.

* * *

Эргаш сарой ичидаги тартиб ва хавфсизлик учун масъул эди. Унинг юзта соқчи навқари бор. Кундузи ўнта, кечаси ўн бешта навқар соқчилик қилади. Ҳаммаси баланд бўйли, бақувват йигитлар. Тунги соқчилар бўрилар, кундузгиларни негадир жайралар дейишарди.

Эргаш тунда нималар содир бўлгани ҳақида суриштирди. Одатдагидай тинчлик дейишди. Фақат Турсун деган соқчи кечаси Хонни қайрағоч хиёбонида кўрганини айтганда ҳамма ҳайрон бўлди. Ўша хиёбонда бир арслон Хоннинг йўлини кесиб чиққанини айтганда, ҳамма уни ёлғончига чиқарди. Хуллас, ҳамманинг кайфияти яхши эди. Эргаш уларга «яхши дам олиңлар», деб жавоб берди.

Хон овга кетган. Бугун саройда одам камроқ. Шунинг учун Эргаш ҳам хотиржам эди. Тиркаш баҳодирнинг ўлимидан кейин саройда бир неча кун безовталик ва қаттиқ тартиб ҳукм сурганди. Хон овга чиқишга рози бўлгандан бери анча осойишталик.

Шуларни ўйлаб турганда эшик қаттиқ тепкидан очилиб кетди. Такаббурона жилмайиб Қўлдош кириб келди. Орқасидан йигирма чоғли паҳлавон такаллуфсиз кириб, тўрға ўтишди. Бири масҳара қилгандай кулиб деди:

— Ичкарининг посбони.

Қўлдош жойида турганча амирона деди:

— Йигитларингга айт! Жойларини мана бу йигитларга бўшатиб берсин!

— Сиз ташқарига масъулсиз, бу ерга эмас!

Хўмрайган, бадқовоқ, отюзли паҳлавон қиличини шарт суғуриб, унинг қорнига тиради.

— Бўл, гапни чўзма! — деди Қўлдош қатъий.

Эргаш ночор аҳволдалигини тушунди. Лекин Хон нима дейди? Вазир-чи? Ўзича бундай сурбетликка журъат қилолмасди. Бир гап бор. Синов бўлса-чи?

— Вазирдан руҳсат олиш керак.

Йигитлар масҳара қилиб кулишди. Қўлдош пичинг оҳангида деди:

— Энди Вазиринг йўқ. Қайтиб келмас жойга кетди. Агар яхшилик билан айтганимни қилмасанг, орқасидан сен ҳам кетасан. Тушундингми? Биз билан бўлсанг, омон қоласан.

— Мени синаяпсизми дейман! Майли, юринг!

У ташқарига чиққанда саройда бегона одамлар кўпайиб қолганини кўрди. Соқчиларни алмаштириб, уйига қайтаркан, қўрғон ташқарисида жойлашган отлик, пиёда, камондор, найзадор кўшинларнинг кўшилмаган бошлиқлари ўлдирилганини эшитди.

Хонни овда Табду билан Ўтарнинг одамлари ўлдириши керак экан. Саройни саранжом қилиш Бектош билан Қўлдош зиммасига тушибди. Булар ўз вазифасини бажариб, ғалаба гаштини сурмоқда.

Хоннинг онаси қайноға, қайн укаларига насиҳат қилиб, инсофга чақирган экан, уни ўлдиришибди. Хоннинг хотини ва болалари ҳибсга олинибди.

Эргаш хуноб бўлиб ўйларди: «Нима етмайди буларга? Баланд мартабаси, ҳашаматли уй-жойлари, боғлари, хизматкорлари бўлса. Ҳамма ҳурмат қилса. Қўлини қаерга узатса етса. Айтгани айтган, дегани деган бўлса. Яна нима керак буларга?»

Тожу тахт керак. Ҳаммаси Хон бўлишни истайди. Лекин Хоннинг амаки, ака-укалари, ўғиллари кўп. Тахт эса битта. Уни таллашиб, ўз жигарини ўлдириш қандай разолат. Ундан кўра мамлакат бирлигини, эл-юрт ободлигини ўйласа, бир-бирини қўлласа беҳуда қон тўкилмасди. Тож таллашиш жанглирида фарзандлари қурбон бўлган ота-оналарнинг, етим болалар, тул жувонларнинг қарғишига қолмасди.»

У иш юзасидан Вазир билан баъзан учрашиб турган. Хон билан суҳбатлашиш насиб қилмаган. Узоқдан кўрган, холос. Аммо ўз миллати учун қилган ва мўлжаллаб юрган ишларидан хабардор бўлган одам унга бефарқ қаролмайди.

Хон шаҳарлар қурдириб, ўтлоқ излаб, элма-эл кўчиб, чодирларда яшаб келган одамларни хом гишт ва паҳса деворли уйларда яшашга ўргатди. Шаҳарларда кигиз, гилам босадиган чит, сурп бўз тўқийдиган корхоналар, омов, бўйинтуруқ, арава, кетмон, теша, арра, болта ясайдиган устахоналар қурдирди. Кулоллар коса, товоқ, кўза ясайди. Мисгар, темирчи, заргар каби хунармандлар туфайли турмуш яна ҳам файзли бўлди.

Хон ариқлар қаздириб, дарёлардан сув келтирди. Одамларга экин экиш, мевали боғлар яратишни ўргатди. Қиш қаттиқ келиши ёки ёздаги қурғоқчилик туфайли моллар қирилиб кетганда очликдан одамлар ҳам қирилиб кетарди. Чунки одамлар экин экишни билмасди. Энди арпа, буғдой, тарик, жўхори, мош, ловия, нўхат каби донли экинларни экиб, қишга ғамлаб олади. Олма, ёнғоқ, ўрик, анор, шафтоли, анжир, нок, олча, тут экиб, боғ қилади. Мевасидан баҳраманд бўлади. Қовун, тарвуз, ҳандалак, турли қовоқлар, сабзи, пиёз етиштиради. Узумзорлар-чи? Буларни истеъмол қила бошлагандан бери одамлар кўп дардлардан қутулиб, узоқроқ умр кўрадиган бўлди.

Элига шунча яхшилик қилган одамни яхши кўрмай бўладими?

Эргаш шуларни ўйлаб, Хоннинг ҳозирги аҳволини кўз олдига келтирди-ю, йиғлаб юборди. Хонга ёрдам бериш керак. Агар ҳали тирик бўлса, қутқариш керак. Дунёни ларзага солган шундай қудратли Хон меңдай бир юзбоши ёрдамига муҳтож бўлиб қолдими? Юз минглаб аскарлари, енгиш санъатининг моҳир устаси бўлган минглаб саркардалари бўлган Хон наҳотки фитнес олдига шунчалик ожиз бўлса? Мен қандай ёрдам беришим мумкин? Соқчи йигитларини тўплаб, Хон ов қилаётган жойга борсам-ми? Тезлик билан ҳаракат қилиш, йўлга чиқиш керак.

Шуларни ўйлаб, уйига ҳам кирмади. Орқага қайтиб, боягина «тунда Хонни қайроғоч хиебонида кўрдим», деб ҳаммани қулдирган Турсунбойнинг уйига борди. У уйқута ётган экан. Турғизиб, мақсадини тушунтирди. Ақлли йигит экан.

— Ҳаммани йиғадиган бўлсак, сезиб қолишади. Бекорга ўлиб кетамиз, — деди.

— Унда тезроқ бўл. Ҳеч бўлмаса, Хонни огоҳлантириш керак.

— Ўлдирган бўлсалар-чи?

— Нафасингни иссиқ қил. Ноумид шайтон. Отинг бор-а?

— Ҳа, йўрға. Сиз нима қиласиз?

— Кўчада бирор отлик учраса, сўраб оларман.

— Бермаса-чи?

— Унда тортиб оламан.

— Қуролингиз йўқ-ку.

— Ханжарим бор.

* * *

Хон отини учуриб бораркан, олдинда яланглик борлигини кўрди. Узоқдан ҳайвонларни кўрқитиб, ҳайқираётган одамларнинг шовқин-сурони эшитилиб турарди. Қамиш буталар орасидан бир кийик отилиб чиқди ва яланглик томон югурди. Хон камонини шайлаб, орқасидан от кўйди. Кийик тўғридаги бутазорга ўзини урди. Бутазор унчалик қалин эмасди, шу сабабли кийик гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай борарди. Яланглиқда, аланг-жалаң қилиб, бир отлик пайдо бўлиб, Хон ортидан от кўйди. Хон буни пайқамади. Лекин кийик таққа тўхтаб, чапга қараб қоча бошлади. Ўнг томонда арслон шарпаси кўрингандай бўлди. Хон унга эътибор бермай кийикни таъқиб қилиб кетаверди. Шовқин яқиндан эшитила бошлаганда кийик чўчиб, орқага бурилди ва бутазорга кириб ғойиб бўлди. Бу ерда бутазор қуюқ ва ўсиқ эди. Хон йўл топиш илинжида аланглаб турганда, бир залворли найза дўлана гужумига урилиб, бир-икки шохини синдириб, ерга тушди.

Хон ўзини орқага олиб, зийрак тортиб, атрофга кўз ташлади. Олдинда, беш-олти қадамдан кейин боғи яланглик. Орқада қалин бутазор. Буталар бўйдор ва сершоҳ. У хавотирланиб, чап томонга тикилиб қолди. Бир отлик шарпа ёввойи жийда буталари орасида ўқланган камонни унга тўғрилиб турганини кўрди. Чаққонлик билан отини ниқтаб, қалин буталар орасига оларкан, қичқирди:

— Кимсан? Кўрмисан? Мени танимадингми?

Шу пайт жийдазорда от ҳуркиб, кишнагани эшитилди. Гурсиллаб нимадир йиқилди. Арслон ўкириги бутазорни ларзага келтирди. Шовқин кўтариб, яқинлашиб келаётган одамлар овози бирдан тиниб қолди. Ҳаммаёқ сув кўйгандай сукутга чўмди. Хон ҳайрон бўлиб ялангликка чиқаркан, ёввойи жийда буталари олдига мамнун қиёфада турган арслонни кўриб, яқинига борди.

Кекирдаги узиб ташланган от ёнида юзига ниқоб кийган девқомат бир навкар ҳушсиз ётарди. Узангидаги оёғи от остида қолиб, синганди.

Хон миннатдорлик юзасидан арслон пешонасини силамоқчи эди, оти чўчиб, ўзини четга олди.

— Ҳой, ким бор! Бу ёққа келинлар, бу ёққа! — қичқирди Хон. Боя шовқин кўтариб, яқинлашиб қолган навкарлар ҳар томондан кела бошлади. Шу пайт қаердан-дир Табду пайдо бўлди.

— Хон ҳазратлари, нима бўлди? — деди оддан сакраб тушаркан. Арслон унга қараб, тишларини кўрсатиб наъра тортиди.

— Иблис! — деди одам тилида. Ҳамма эшитди.

У эшитмаганга олиб, ҳушсиз ётган навкарга имо қилди.
— Ким экан? Сизни қутқармоқчи бўлган, чоғимда?!
— Ҳа, — деди Хон, — мени тож-тахтдан қутқармоқчи бўлган!
— Ниқобини олинглар қани? — ўшқирди Табду. — Ким экан? Ҳайданг бу йиртқични! Нимага қараб турибсизлар? Ўлдирмайсизми? Хоннинг жонига қасд қилган бу қонхўр!

Хон қўлини кўтарди.
— Тегманглар унга!
Арслон ялангликка чиқиб, салобат билан кета бошлади.
— Фалокат, Хон ҳазратлари, фалокат!
Икки отлиқ навкар яланглик томондан қичқириб кела бошлади.
— Фалокат, Хон ҳазратлари, фалокат юз берди! Қўрғонда Бектош исён кўтарди. Онангиз ўлдирилди.. Вазилингиз йўқолди.
— Нима деб вайсаяпти бу жулдирвоқилар? — бақирди Табду. — Ҳой соқчилар, олинг бу фитначиларни!

Табдунинг йигитлари қилич яланғочлаб, уларга ташланди. Хоннинг йигитлари қараб турарди. Хон ишора қилган заҳоти Табдунинг йигитлари йўлини тўсди.

Хон Табдуга ўқрайиб қаради.
— Боринг, оға, анавининг ниқобини кўтаринг, — деди ғазаб билан.
— Ие, бу жиянингиз Ўтар-ку, — деди ниқобни ечиб олган Табду.
— Хон ҳазратлари, қўрғонда сизни ўлди, деб юришибди! Табду Хон бўлармиш,— деди Эргаш жон ҳолатда.

— Ҳа, режангиз барбод бўлди, амаки, — деди Хон, беписандлик билан боқиб. — Йигитлар, бунинг ҳам, анави ётганининг ҳам қуролларини олинг! Иккиси ҳам ҳибсга олинсин. Ов тугади. Энди қўрғонга қайтамиз.

— Хон ҳазратлари, — деди Эргаш яна, — эҳтиёт бўлинг! Бу ерда душманингиз кўп!

— Йигитлар, — деб ҳайқирди Хон, — ўровда турганларни қуролсизлантиринг! Дарҳол тўпланиш бурғуси чалинсин!

Табдунинг минг кишилик олақуроқ бўлинмаси ўровда хужумга шай бўлиб, ишора кутиб турарди.

* * *

Кўрғонга қайтаркан, Хон ташвишда эди.

Нажот излагаңдай олдинга қаради. Икки юз қадамлар нарида ёллари кечки қуёш нурида тобланиб арслон кетиб борарди. Хоннинг юрагига бир ҳузурбахш илиқлик югурди. Елкасини тошдай босиб, хаёлларини лойқалатиб турган ташвиш пардай тарқаб, кўнглида ишонч учқунлари порлади.

Қаттиқ жанг бўлиши кутилган эди. Табду билан Бектош қутқусидан қўрқишибми, ноилож қолишганиданми улар томонга ўтган мингбошилар Хон тириклигини, қайтиб келаётганини эшитиб, ташқаридаги исёнчиларни тутиб, банди қилишди ва қўшини билан Хонга пешвоз чиқишди. Бектош режа барбод бўлганини билиб, қуён бўлди.

Ўзининг минг кишилик қўшини билан қўрғон ичида турган Қўлдошгина дарвозаларни беркитиб олди. Девор тепасида турган вакили орқали Хонга шарт қўйди:

Қўрғон мустаҳкам, озуқа етарли. Қамал қилганларинг билан ҳеч нарсага эришолмайсиз. Хоннинг хотини билан болалари қўлимизда. Табду билан Ўтарни озода қилиб, бизнинг бу ердан чиқиб кетишимизга имкон берсангиз, малика билан болалари омон қолади. Бўламаса уларни ўлдирамиз.

Хон ғазаб ва нафратдан титраб кетди. Бу нодон қўрғон остида хуфёна йўлақлар борлигини билмайди. Битта эмас, тўртта хуфёна йўлак бор. Уни қурганлар алақачон ўлиб кетишган. Хон бир қарорга келиб, Эргашни чақирди. У қўрғон ичини ҳам, ташини ҳам яхши билади. Хон ўша хуфёна ер ости йўлақларидан бирининг қаердалигини тушунтирди.

Эргаш эликта йигитни танлади. Улар битта ёки иккитадан бўлиб, бошқа-бошқа томондан дарё бўйидаги жарликка ўтишади. Жар тепасида уч туп дўлана бир-бирига чирмашиб турибди. Ўшанинг остига боришади.

У ер қўрғондан етмиш қадам нарида. Ундан йўлакка кирган одам Хоннинг отхонаси ёнидан чиқади. Йўлак қоронғи, лекин текис, пайпаслаб кетаверса чиқадиган жойни топади.

Кун бота бошлаганда девор устида Қўлдош пайдо бўлди. Олдида Хоннинг ўн уч яшар ўғли Барсхон бор эди.

— Мана Хоннинг ўғли. Ҳозир Табду билан Ўтарни озода қилмасанглар, шаҳзодани шу ердан ташлайман!

Деворнинг баландлиги икки терак бўйи келар эди.

Эшитиб турганлар ўкириб юборишди. Хон дарвозадан узоқда, йигитлари даврасида ўтирарди. Ўғлини кўрди. Таниди. Лекин Қўлдошнинг гапини эшитмади. Келиб айтишган эди, ўрнидан туриб кетди. Дарвоза томон бора бошлади.

— Хон ҳазратлари, тўхтанг! Улар шуни кутиб туришибди! Яқинлашсангиз, ўқ, найзалар остида қоласиз!

Хон ноилож тўхтади. Нима қилсин? Табдуни тирик топширсинми? Табдуни хон кўтаришлари мумкин. Лекин унинг хонлиги қўрғондан ташқарига чиқмайди.

— Қушбеги, — деди Хон ночор овозда, — Табдуни озод қилинг! Майли, борсин!..

Қўрғон атрофи беш қадам кенгликдаги чуқур, сув тўлдирилган хандақ билан ўралган. Дарвоза рўпарасида кўприк. Қўрғонга шу кўприк орқали ўтилади.

Қушбеги қўли орқасига боғланган Табдуни кўприк қаршисига бошлаб келди ва балад овозда деди:

— Шаҳзодани олиб тушинг. У дарвозадан чиққанда бу киради.

Шу пайт, қўрғон ичида қандайдир безовталиқ бошланди, шекилли, Қўлдош шаҳзодани қолдириб, кимгадир ўшқира-ўшқира нари кетди. Соқчилар шаҳзоданинг тирсагидан ушлаб, ичкарига тортдилар.

Дарвоза очилиб, ичкаридан арслон чиқиб келди. Унинг ортидан дараксиз йўқолган Вазир ўнг қўлида қилич, чап қўлида машғал кўтарганча бир неча йигити билан чиқди. Ёнида шаҳзода Барсхон турарди. Табу билан Қушбегини кўриб тўхтади.

— Бу ярамасни эҳтиёт қилинг, — деди Қушбегига ва Хон томонга ўтиб кетди.

Эргаш хиёнаткор Қўлдошни молдай арқонга боғлаб, дарвозадан судраб чиқиб келди.

Алп Эрхон садоқатли Вазир билан Эргашни бағрига босиб:

— Хайрият! — деб чуқур нафас олди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Орадан ўн йил ўтди. Алп Эрхон ўн йил отдан тушмай гоҳ ғарбга, гоҳ шимолга қўшин тортди. Қора денгиз бўйидаги искилларни ҳам қаноти остига олди. Ундан Қофқоз ва Табриз орқали Хоразмга ўтди. Бу ерда Мидия қўшинлари изғиб юрарди. Бегона полизга кирган тўнғизларни қувгандай уларни қувиб чиқарди.

Сўнг, Жайхун соҳили бўйлаб жанубга йўл олди. Вайрон бўлган қишлоқларда Мидия қўшинлари изларини кўрган сари ғазоби ошарди. Ниҳоят, туркларнинг қадимий чегара шаҳри бўлган Балиққа келиб қўнди. Бу муқаддас шаҳар. Бу ерда Ёфаснинг ўғли бўлган биринчи Турон хони Отатуркнинг ҳоки бор. Дунёнинг тўрт тарафига тарқалиб кетган турк қабилаларининг бошлиқлари шу ерда кенгашиб, Отатурк қаршисида туриб, ўз байроғи, тили ва удумларини сақлашга, одил, мард ва оқил бўлишга қасамёд қилган. Бу шаҳарда Тангри битталигини, унинг ризолиги учун ибодат қилиш ва ҳалол меҳнат билан кун кечиришни тарғиб қилган Зардушт пайғамбарнинг излари ва равазлари бор.

Алп Эрхон бу пайғамбар таълимоти ҳақида Хоразмда кўп гаплар эшитган. Кейин тарғиботчи руҳонийлар билан юзма-юз суҳбатлашган бўлса ҳам, ҳали уни қабул қилмаган эди. Шунга қарамасдан олов ибодатхонасини, пайғамбар мақбарасини зиёрат қилди. Хизмат қилиб юрган руҳонийларга, ибодатхонага мўл-кўл хайр-садақа тарқатди.

Бу шаҳарда ҳам Мидия қўшинлари ёвузлиги сезилиб турарди. Улар Афросиёб (форслар Алп Эрхонни шундай аташарди) келаётганини эшитиб, жуфтакни ростлаб, куён бўлишган эди.

У Туроннинг муқаддас она шаҳрини яна ҳам обод ва мустаҳкам истехком қалъага айлантиришга фармон берди. Шаҳарни кесиб ўтган дарёнинг ўнг соҳилидаги вайронларни буздириб, ўрнига катта бир янги қўрғон қурдирди. Қўрғон дарвозаси ёнида карвонсарой бино қилди.

Шу кунлари унинг қулоғига шоҳ Кобус саройида бўлаётган воқеалар ҳақидаги миш-мишлар етиб келди. Эмишки, йигирма ёшли фарзанд шоҳ отасининг ўн етти ёшли кенжа хотинига ошиқ бўлибди. Шоҳ буздан хабар топиб, ўғлини гулханда ёқишга буйруқ берибди. Шаҳзода гуноҳсиз экан, шундай катта гулхандан зиён кўрмай омон чиқибди.

Хон ажаб дегандай, юзини буриштирди. Вазир эса кулиб пичинг қилди.

— У гулдай нафис ва муаттаргина эмас, жуда оқила, фозила аёл. Уни кечиринг, ота, — деганмиш шаҳзода.

— Бу аламзада отага баттар ҳақорат бўлиб эшитилгандир.

Шунда Хоннинг эсига ўн йил олдин бўлган машғум исён воқеаси тушди. Ўшанда исёнда иштирок этган барча узоқ-яқин қариндошларини қиличдан ўтказди. Қирқ йигити ичидаги хонларни ҳам қатл қилдирди. Бўш қолган ўринларни Эргаш, Турсун

каби янги садоқатли йигитлар билан тўлдирди ва ҳаммаси эртага тушга яқин хотинлари, отлари билан қўрғон ортидаги ялангликка тўпланишини буюрди.

Яланглик атрофи қамиш девор билан ўралганди. Эркакларга алоҳида, аёлларга алоҳида жой тайёрлаб, кигиз устига кўрпачалар тўшаб, дастурхонлар ёзилганди.

Йигитлар бирин-кетин келиб, гурунглашиб турганда Хон пайдо бўлди. Ҳаракатлари кечагидай шижоатли, ўктам ва ғазабли эди.

Дастурхон атрофига ўтириб, қўй жигаридан қилинган кабоб, турли ноз-неъматлардан еб, қимиз сипқора бошладилар. Кўнгил чигиллари ёзилиб, тиллар бурролашди. Заранг коса тўрт-беш бор айлангандан кейин Хон ўрнидан шашт туриб, нарироқда ўтлаб юрган оти ёнига борди. Эгарга ташлаб қўйилган қалин камарни олиб, белига боғлади. Унда қилич осилиб турарди.

Қирқ паҳлавон йигит ҳам ўринларидан туриб, Хон нима қилган бўлса, шуни қилишиб, дастурхон ёнига келишди. Хон деди:

— Мен кимман?

— Хонимизсиз, ҳукмдоримизсиз.

— Сиз-чи, сизлар менга ким бўласиз?

— Қулингизмиз.

— Йўқ! Менга қул эмас, дўст керак!

— Унда сизнинг дўстингизмиз.

— Мен сиз учун молу жонимни аямайман! Ўтдан ҳам, сувдан ҳам қайтмайман!

Сиз-чи?

— Биз ҳам!.. Биз ҳам аямаймиз!

— Исбот қиласизларми?

— Ҳа. Исбот қиламиз.

— Ундоқ бўлса, ҳамма ўз хотини ёнига борсин.

Ҳамма ўз хотини ёнига борди. Хон ҳам малика ёнига бориб, қиличини суғурди.

Йигитлар ҳам...

Хон маликанинг чап кўксига қилич санчиб, тортиб олди. Маликанинг овози ҳам чиқмади. Кутмаганди. Шилқ этиб йиқилди. Бошқа йигитлар ҳам шундай қилишди.

Ҳамманинг кўзи ёниб, ранги ўзгариб кетганди. Хон суюмли оти ёнига борди. Ёлларини меҳр билан силади. Сўнг икки қадам орқага чекиниб, қиличини баланг кўтарди-да, отнинг бўйнига зарб билан урди. От бир сакради-ю, қулади. Йигитлар ҳам шундай қилишди.

Кейин ҳаммаси қиличини ерга ташлаб, ўкириб йиғлаб юборди. Хон ҳам ўзини тутиб туролмади. Аммо, тезда қайтиб ўзини қўлга олиб, деди:

— Бу бизнинг қасамёдимиз! Энди биз учун дўстликдан муқаддас нарса йўқлигига амин бўлдингизми?

— Ҳа!

— Ундоқ бўлса, бизга мол-дунё керак эмас! Биз бирлик учун жанг қиламиз!

Унинг ўн йиллик жаҳонгирлик юриши ана шундай бошланган эди.

* * *

Алп Эрхон Балиқдаги ишлардан кўнгли тўлиб турса ҳам, қўшин бошлиқларига йўлга чиқишни буюрди. У Осиёнинг машҳур кенти Сумарқандни кўришга ошиқмоқда эди. Болалигида бу шаҳар ҳақида эшитганди. Онаси раҳматли айтиб берганди. Қачон бўлса ҳам уни бир кўришни орзу қиларди.

Қирқ йилча бурун бобоси — Кучтегин ғарбга қўшин тортиб келган. Хунлар исён кўтариб, сумарлар истибдодини йиқитмоқчи бўлганди. Сумар дархони ёрдам сўрайди. Кучтегин қўшин тортиб, исёни бостиради. Шу жангда Алп Эрхоннинг отаси — Бектур ўвлон ҳам қатнашади. Ғалаба шарафига уюштирилган зиёфатда Тархоннинг гўзал қизи — Барчинни кўриб, ёқтириб қолади. Кучтегин Сумар дархони билан гаплашади. Барчинни келин қилиб олиб кетишади. У Бектурга беш ўғил, бир қиз туғиб беради. Ўғилларининг учинчиси Алп Эрхон эди. Шундай қилиб Сумарқанд Хонга онаси туғилиб ўсган шаҳар эди.

Жайхундан солларда ўтиб, Бойкандга яқинлашганларида, шаҳар дархони совғасалом билан Хонга пешвоз чиқиб, меҳмон бўлишларини тавалло қилиб сўрайди. Хон рози бўлади.

Икки кун хурсандчилик, меҳмондорчилик, созу нағмалар билан ўтди. Қўшин ҳордиқ чиқарди. Учунчи кун Хон йўлга отланишни мўлжаллаб турганди, Дархон:

— Кунчиқиш томонда зўр тўқайлар бор. Кийик, говушқон, жайрон, тўнғиз дейсизми, қирговул дейсизми, ҳатто қоплон ҳам бор. Тайёргарлик кўриб қўйганман, Хон жаноблари, йўқ деманг, — деб туриб олди. — Бир ов қилинг.

Хон ов қилишни хуш кўрарди. Рози бўлди.

Ов жуда кўнгилли ўтаётган эди. Хон сариқ ва қора анжирлар пишиб турган сой

ёнида чўзинчоқ бир тепаликни кўрди. Тепалик унга ниманидир эслатдими, қайта-қайта назар солди. Кун чиқиш тарафи пастроқ, энсизроқ, кун ботиш тарафи кенгайиб, юқорилиб борарди.

Хон паст томондан тепаликка чиқиб, ўртасига борди. Теп-текис. Узунлиги беш юз қадамдан мўлроқ, эни уч юз қадамча келарди.

Хон оти билан тепаликдан тушди. Пастда бир неча мулозимлар тўпланиб қолганди. У яқин келиб, тепалик ёнидаги ялангликка ишора қилди:

— Шу ерга чодир тикилсин.

Ҳамма ҳайрон бўлди. Бугун кун бўйи ов қилиб, эрталаб Сумарқанд томон отланамиз, деб туришганди.

— Бу тепалик қалъа қуриш учун кўтарилганга ўхшайди. Ёки илгари қалъа бўлганмикан? — деди ўйлиниб. — Шу ерда бир қалъа қурамиз.

Хон амри вожиб. Ҳамма маъқуллади. Бойқандда қолган қўшин чақириб олинди. Эртаси кун эрталабдан юз минг киши энг шимариб ишга киришди. Минг киши тепалик устини текислаб, шиббалайди. Минг одам пастда лойхона қазади. Икки минг киши сув ташийди. Лойни ағдариб, тепиб пиштади. Икки минг киши фишт қуяди. Яна минг одам пахсага лой тайёрлайди. Минг киши пахса уради.

Яна қанча минги терак, тол, қайрағоч каби иморатбоп дарахт кесади. Қанчаси шох-шабадан тозалайди. Қанчаси рандалаб, арралайди. Қанчаси пойдеворга босиш учун жун билан кигиз излайди.

Хуллас, икки ярим ой деганда, атрофи уч қадам қалинлиқдаги пахса девор билан ўралган кўрғон тайёр бўлди. Унинг ичида Хон учун энг баланд ва ҳашамдор ҳовли, ёнидан ибодатхона, саломхона, хазинахона, қуролахона, отхона бинолари, ундан кейин вазир, мулозимлар учун ҳовлилар қуриди. Кўрғоннинг кунчиқар ва кунботар томонларида иккита дарвозаси бор. Буларнинг тарҳини Хон чизиб берди.

Кўрғонга кўчиб кириш муносабати билан мол ва қўйлар сўйиб, ҳовли тўйи, байрам қилинди. Хон унга Нумужкант деб ном қўйди.

Бир ой яшагандан кейин Сумарқанд томон отланишга фармон бўлди.

Хон ота маконда яшаб қолишни истаган икки мингбошини бугун қўшини, довдаскаси билан шу ерда қолдирди. Улар кунчиқиш томондан ўзларига уйлар қуриб, шу ерни обод қилишлари, ёв бостириб келса, ҳимоя қилишлари керак.

...

Сумарқанд аҳли Хонни шоду хуррамлик билан кутиб олди. Соғиниб юрган қадрдон жигарларини кўргандай ҳамма мамнун эди.

Хон ҳам хола ва холаваччалари, тоға ва тоғаваччалари, онасининг бошқа қариндошлари даврасида бахтиёр эди.

Касалманд кизи Гулорога ҳамма меҳрибонлик қилар, дардига чора излар, турли маслаҳатлар беришарди. Малика атрофида аёллар «бегойим, бегойим», деб парвона бўлишар, кўнглини олиш учун елиб-югуришарди.

Меҳмонлар ҳам, мезбонлар ҳам дунёга қайта келгандай, ҳамма орзулари рўёбга чиқиб, зарра армонлари қолмагандай қалблари фахр ва қувончга тўлиб-тошмоқда эди.

Ногаҳон келган совуқ хабар бир зумда ҳаммасини барбод қилди.

Қобусшоҳнинг юз минг кишилиқ лашкари Балиқ шаҳри устига юриш қилибди. У ерда Хоннинг ўғли Барсхон, акаси Бармон, укаси Байзон билан ўн минг навкар қолганди.

Қалъа мустаҳкам. Уч ойлик озуқа бор. Қамалга бардош бериши мумкин. Тарמידда юз минг навкар турибди. Агар чопар юборган бўлса беш-олти кунда ёрдан етиб боради. Дарёнинг у бетида янги қалъа қураётганлар нима қилди экан? Қалъани битирган бўлса яхши, агар битмаган бўлса душманга ем бўлдимикан?

Алп Эрхон қирқ йигити ва тоғалари даврасида маслаҳат солиб турибди. шунда Вазир охиста деди:

Рухсат беринг, қушдай учиб Балиққа борай,
Қаттиқ кунда жигарларим ёнида турай.
Андиша билмаганлар ортидан бориб,
Қуён каби тирқиратиб, додини берай!

Юрак-бағрим ўртанади, жўшади қоним,
Ор-номусдан чиқай дейди танамдан жоним,
Томоғимга тикилди еганда ноним,
Рухсат беринг, қушдай учиб Балиққа борай!

Ё в уларнинг бошларига кулфат солдими,
Қафасга қамалган қушдай ночор қолдими,
Яшнаб турган умидлари гулдай сўлдими,
Рухсат беринг, қушдай учиб Балиққа борай!

Ш ундай Балиқ тушдимикан душман кўлига,
Уни халос қилмоқ учун чиқай йўлига,
Фарқ қилайин ҳаммасини кўз ёш кўлига,
Рухсат беринг, қушдай учиб Балиққа борай!

ХОН

Ундоқ бўлса, оқ йўл тилаб очдим кўл,
Отларингга ҳамроҳ бўлсин яқин йўл,
Чўлда танга озиқ бўлар, талқон ол,
Тезроқ отлан, қадрдоним, тезроқ бўл!

Дўстлар йиғлаб, душманларим кулмасин,
Жигарларим ёв кўлида ўлмасин,
Бир мўъжиза кутиб маҳтал бўлмасин,
Тезроқ отлан, қадрдоним, тезроқ бўл!

Ш ундай қилиб Вазир юз минг отлик навкар билан йўлга чиқибди. Олдинда сумар-қандлик йўл бошловчилар қушдай учади. Манзилдан-манзилга енгил кўчади. Уларни кўрганлар, «яна душман босибди», деб хаёли қочади.

Улар йўл юрса ҳам, мўл юриб, Буюк чўлдан ўтганда, хушманзара, мевага бой тўқайзорга етганда, бир тўп отлиқларни кўриб қолишди. Салом-алик қилиб гапга солишди.

Улар шу ерда гаплашиб турсин. Энди гапни Балиқ шаҳридан эшитинг.

Кобусшоҳ ўғли Сиёвушни гулхандан ўтказди. Унга зиён етмади. Гуноҳсизлиги аён бўлди. Лекин она қавмидан бўлган Рухсорига ошиқлиқ қилиб, ота шаънига ёмон доғ туширди. Бунақа гуноҳ ҳали ҳеч ерда содир бўлмаган, фарзанд ўз отаси юзига бундай оёқ қўймаган, эл-юртга шарманда қилмаган эди.

Рухсорани ўлдирса ҳам, Сиёвушни ўлдирса ҳам, бу иснод доғи кетмайди. Тирик юрса ундан баттар бўлади. Ойни этак билан ёпиб, эл оғзига элак тутиб бўлмайди. Нима қилсин? Бу жирканч исноддан қандай қутилсин? Ўйлаб-ўйлаб бир қарорга келди. Ҳар куни кўриб, вазаб изтиробидан жигари қон бўлгандан кўра...

Алп Эрхондан кўп аламзада эди. Уни гўрига ўт қалаб, дағдаға қилди.

ҚОБУСШОҲ

Кўчманчилар тўдасини ҳар ердан йиғиб,
Халқа қилиб келаётир атрофдан бўғиб,
Ўзинг, ўғлим, жанг қиласан майдонга чиқиб,
Шунда бизни шод қиласан байроғин йиқиб.

Агар жангга отланмасанг юзинг қорадир,
Қисматингни ўйлаб-ўйлаб, бағрим порадир,
Бу ўзингни оқламоққа сўнгги чорадир,
Ўзинг энди жанг қиласан майдонга чиқиб.

СИЁВУШ

Майли, ота, фармонингиз жонимга дармон.

ҚОБУСШОҲ

Ота, дема, юрагимни ўртайди армон.

СИЁВУШ

Майли, шоҳим, айбим ювиб, бўлмай пушаймон,
Армон билан ўз жонимни қилайин қурбон.

Шоҳ уни эллиқ минг қўшинга бошлиқ қилиб тайинлади. «Зафар ёр бўлсин!» деди. Лекин ўзи унинг тирик қайтмаслигини истарди. Шунинг учун Сиёвушнинг ишонган, ёшлиқдан бирга ўсган икки йигитини алоҳида-алоҳида чақириб, жанг пайтида уни ўлдиришни тайинлади. Катта мукофот ваъда қилди.

У ййлади жангда тайин ўлар деб,
Ё чўл, сахро-биёбонда йитар деб,
Ё зиёфат чоғи кунни битар деб,
Кенгашиб бу ишни қилган эканлар!

Б илардилар Сиёвушнинг доғи бор,
Аммо дилда чаман-чаман боғи бор,
Дўстларининг дўст деб ўлмоқ чоғи бор,
Кенгашиб бу ишни қилган эканлар!

Дўстлар орасига фитна уруғин—
Экмоқчи бўлдилар топиб йўригин,
Фитна ҳар ён чопди ечиб чоригин,
Кенгашиб бу ишни қилган эканлар!

К отил фурсат кутар пана-панада,
Иложсиз ўртанар жони танада,
Сабр қилмоқ зарур, сабр янада,
Бу ишни кенгашиб қилган эканлар!

Бундан хабарсиз Сиёвуш йўлга равона бўлди. Балиқ қалъасини қамал қилди. Шаҳар ичида хоинлар бор экан. Душман келишига интизор экан. Соқчиларга гўё меҳрини сочди. Ҳамма ухлаганда дарвоза очди.

Душман ими-жимиди кириб, гофил соқчиларни бирма-бир қириб, табаррук шаҳарни эгаллаб олди. Ғамсиз бошларига мусибат солди.

Сиёвуш галаба ҳақида хат ёзиб, Қобусшоҳга чопар юборди. Шоҳ бепарво ўқиб туриб, Алп Эрхоннинг ўғли Барсхон, акаси Бармон, укаси Байзон асир олинган жойга келганда чехраси ёришди. Қон ҳидини сезган йиртқичдай лабларини ялади.

Аслзода асирларни зудлик билан пойтахтга юбор, деб буйруқ ёздирди. Чопарга берди.

Сиёвуш отасининг хатини ўқиб, ўйланиб қолди. Асирларни юборса, шоҳ, шубҳасиз, ўлдиради. Қонсираб турибди. Ўзи ҳам боролмайди. Отаси уни кўргани сари изтиробга тушаверади.

У қатъиятли йигит эди. Бир қарорга келди. Барсхонни чақиртирди.

Рўпарасига ўтқизиб, гап бошлади:

— Отам сизларни пойтахтга юбор деб хат ёзибди. Юборсам, шубҳасиз, ўлдиради. Кейин нима бўлади? Алп Эрхон ғазаб отига мениб, Мидияни остин-устин қилиб юборади. Халқ қирилади, мамлакат вайрон бўлади. Мен энди отамнинг даргоҳида яшолмайман. Сизларни озод қилиб, қўшинни тарқатиб юборсам, отангиз менга бош-пана берармикан?

Барсхон унинг гапига ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмай, ҳайрон бўлиб қолди. Шаҳзоданинг бу тушкун ҳолатини тушунмайди. Лекин ўйланиб деди:

— Бу уруш бошлашга баҳона бўлмайдими?

— Мен бу ерда нима қилиб юрибман. Бу уруш эмасми?

— Дарвоқе, ҳа.

— Ёрдам сўраб, ҳеч ерга одам юбормаганмисиз?

— Юборганман.

— Демак, бугун ёки эрта етиб келади. Ундоқ бўлса, қўшинни шаҳардан чиқариб, бирор саркардага топшираман. Улар кетишади. Ортиқ қон тўқилмасин.

Шаҳзода шундай деб чиқиб кетди. Барсхон амакиси ёнига калди. Бўлган воқеани айтиб берди. У тахт вориси бўлган шаҳзоданинг хатти-ҳаракатини ҳазм қилолмаётган эди.

— Отамдан бошпана сўрамоқчи. Мен воситачилик қилишим керак.

— Шунинг эвазига бизни озод қилаётган экан-да,— деди Бармон,— бу ҳийла бўлмасин тагин.

— У ватанида қололмас эмиш. Балки шоҳ уни ворисликдан маҳрум қилгандир.

— Нима учун? Йўқ, бу ерда бир гап бор.

Улар Сиёвушнинг аҳволидан беҳабар эдилар.

Д ушман қўшини шаҳардан чиқиб, дарвоза олдидаги майдонда саф тортди. Сиёвуш қўшин ихтиёрини Баҳромга топширди.

СИЁВУШ

*Яхши қолинг, ўз элимга сигмадим,
Тахт учунмас, қадрим учун йиғладим,
Бир макрга ўз бағримни тигладим,
Бир макрга қурбон бўлдим, дўстларим!*

*Худо билар не кунлар бор бошимда,
Заҳар томди ичилмаган ошимга,
Парво қилманг кўздан оққан ёшимга,
Бир макрга қурбон бўлдим, дўстларим!*

*Шаъним булғаб, отамга ёв қилдилар,
Ор-номусим топтаб, адо қилдилар,
Бор-будимни шилиб, гадо қилдилар,
Бир макрга қурбон бўлдим, дўстларим!*

*Ўзим билмай тушиб қолдим тузоққа,
Энди сизни соғинарман узоқда,
Лаънат, деманг мени эслаган чокда,
Бир макрга қурбон бўлдим, дўстларим!*

*Фафлат босиб, ихтиёрим олдирдим,
Чора излаб ўйларимни толдирдим,
Юртни сизга, сизни юртга қолдирдим,
Бир макрга қурбон бўлдим, дўстларим!*

*Бу дунёда борми дардимга дармон,
Дилда алам юки мисли бир карвон,
Юрагимдан кетмас энди бу армон,
Бир макрга қурбон бўлдим, дўстларим!*

Унинг бошига тушган маломатдан Баҳром ва ўзининг қирқ йигити воқиф эди. Бошқалар билмасди.

Қўшин Баҳром ортидан жўнай берди. У йигитлари ёнига борди.

СИЁВУШ

*Мен бош олиб кетар бўлдим элимдан,
Сизни тутиб турмоқ келмас қўлимдан,
Сиз ҳам кетинг, мен ҳам қолмай йўлимдан,
Хайр энди, қурдошлар, хайр энди!*

*Омад юз ўғирди, давроним ўтди,
Бир чайир фалокат ёқамдан тутди,
Шайтон байрам қилди, Раҳмон қон ютди.
Хайр энди, қурдошлар, хайр энди!*

*Рози бўлинг қилган хизматингизга,
Ҳамма ҳавас қилсин шуҳратингизга,
Мен илҳақ бўларман суҳбатингизга,
Хайр энди, қурдошлар, хайр энди!*

Бу гапни эшитиб, йигитлар норози бўлди. Баъзи бирлари кўзига ёш олди. «Сизни ташлаб кетмаймиз», дейишди.

— Ҳали борадиган жойим аниқ эмас, — деди Сиёвуш, — сичқон сигмас инига, галвир боғлар думига қабилада таваккал қилолмайман. Лекин бегона жойда ёлғизлик ёмон. Бир-икки ҳамроҳ керак.

«Мен борай!» «Мен борай!» — деб чувиллашди йигитлар.

— Ҳаммаларингни ота-оналаринг, ака-укаларинг, хотин-болаларинг бор. Ватанга хизмат қилишларинг даркор. Мен эса, ҳаммасидан мосуво бўлганман. Сизларни улар-

дан жудо қилсам, баттар гуноҳим кўпаяди. Ораларингда кимсасиз уч киши бор. Рози бўлса шуларни олиб кетаман.

Мардон, Ҳамдам, Салмон унинг ёнига келди. Уларнинг ота-оналарини Шоҳ қатл қилдирган эди.

Хуррам ҳам югуриб улар сафига кўшилди.

— Сен қол, Хуррам, хешларинг мендан домангир бўлиб юрмасин.

— Йўқ деманг, шаҳзодам. Мен ҳам бирга борай. Хизматингизни қилиб юрай. Кўнглимни чўктирманг.

Шаҳзода бир чимиридди-ю, индамади. У амакисининг ўғли. Шоҳ Кобус уни нима учундир, яхши кўрарди, ёнига чақириб турарди.

* * *

Шундай қилиб, Барсхон амакиси Бармон билан Сумарқанд қайдасан, деб йўлга чиқди. Сиёвуш ҳам тўрт йигити билан борарди. Жайҳундан ўтиб, Бойқандга етдилар. У ерда дам олиб янги қурилган Нумижқанд қалъасига ўтдилар. Хон кўрғони атрофида ўн минг оила яшай бошлаган ҳовлилар ораста, шинам эди. Инсоннинг яратувчилик қурбатига, кўли гулигига офарин айтишди. Сиёвушнинг аламзада кўнглида Алп Эрхонга нисбатан ҳурмат уйғона бошлади. Уни ёввойи, жоҳил, бузғунчи саҳройи, деб биларди. Уни ҳамма ёмон кўради, деб ўйларди. Эронда, хусусан, подшоҳ саройида, аскарлар орасида Алп Эрхон ҳақида жуда хунук гаплар юрарди. Уни дев, алвасти, жодугар, фирибгарлар пири, дейишарди. У одамга ўхшаб кийим кийишни ҳам билмасмиш. Устига кигиз ёпинчиқ ёпиб юрармиш. Тунда кўрпаси, кундузи кийими шу эмиш. Бадани темирдан ҳам қаттиқ, унга ўқ ҳам, тиг ҳам ўтмасмиш. Шунинг учун уни жангда енгиб бўлмас эмиш. Аммо унинг битта заиф жойи бор, деб таъкидлашарди. У жуда содда, ишонувчан одам. Уни фақат алдов билан кўлга тушириш, енгиш мумкин, дейишарди. Шунга ишонган Эрон ботирларидан кўпчилиги Алп Эрхон ишончини қозониб, асир қилиб олиб кетишни орзу қиларди.

Сиёвуш шуларни ўйлаб, ижирганиб қўйди. Бўлмаган гап. Уларни тепалиқдаги Хон кўрғонига олиб киришди. Қадамларига қўйлар сўйиб, шоҳона зиёфат берилди.

Эрталаб нонушта қилиб, йўлга чиқдилар. Бу ёғи хушманзара тўқай, гоҳ қалин, гоҳ сийрак бутазор. Мевали дарахтлар кўп. Яшаш учун қулай жойлар, лекин онда-сонда тўда-тўда бўлиб, ўтлаб юрган мол подалари, қўй-эчкилари, ўн-ўн беш чодирдан иборат кўчманчилар манзиллари учраб қоларди.

Улар атрофга кўз ташлаб, бамайлихотир боришаркан, пастак буталар ортидаги яланглик адоғидан от йўрттириб чиқиб келаётган сарбозларни кўриб қолишди. Вожаб, булар ким?

Саф олдида келаётган сарбоз кўтарган яшил байроқ ҳилпираб, оқ-сарик рангли куюш тахлит кўринди. Бу — турк кўшини эди.

Барсхон севиниб кетди. Бармон унга қараб, имо қилиб жилмайди.

Байроқдор ёнидаги дубулғасида оппоқ жиға шамдай липиллаб турган кимсани таниди. Бу отасининг Вазири эди.

— Шаҳзода Барсхон, Бармон жигарим! Сизми бу? — деб ҳайқирди Вазир. — Сизларни қамалди деб эшитиб, кўмакка бораётган эдик.

Отдан тушиб, кучоқлашиб, омонлашиб кетдилар. Вазир улар ёнидаги форсга ўхшаган беш барваста йигитни танимай, қараб қолганди, Барсхон изоҳ берди.

— Бу шаҳзода Сиёвуш, ёнидагилар унинг мулозимлари.

— Биз сизни асир тушган десак, сиз уларни асир олибсиз-да. Яшанг, ота ўғил!

— Булар асир эмас, меҳмонлар.

Вазир мулозимга юзланди.

— Эълон қил. Шу ерда кўнамиз. Чодирлар тикилсин. Отлар ҳам, навкарлар ҳам дам олсин. Жанг тугабди. Яна бир гап. Хонга чопар юбор. Хушхабарни тезроқ етказсин. Биз келган йўлдан борсин.

*Баъзи кунни тепкилаб урсанг,
Баъзи кунни кўзингга сурсанг.
Яхши кунда олам гулистон,
Ёмон кунда диллар зимистон.
Шундай бўлди бу ажойиб кун,
Эриб кетди ўртаган тугун.
Қушлар сайраб, чаҳ-чаҳлаб кулар,
Гуллар яйраб, табассум қилар.
Дарахтлар ҳам шивирлар шодон,
Қолмагандай оламда армон.*

Алқисса, Вазирга ўтрилиб, Барсхон бўлган воқеани баён этади. Вазир диққат билан қулоқ солади, дунё ишларига қойил қолади.

Вазир эшитгани бу шум хабарни, Сиёвуш бошига тушган хатарни. Шунда ўйлаганди оқпадар фарзанд, инсофсиз отага берибди деб панд.

Гоҳ пир, гоҳ муриддан деганларидай, гоҳ нон деб кесакни еганларидай, ақл-идрок кетар вафлат босганда, шайтон макри билан йўлдан озганда.

Кечқурун майдонда машғаллар ёқиб, базм қилинди. Уйин, кулги узоқ давом этди. Нағмалар янгради. Бахшилар мардлар ҳақида термалар айтиб, қонларни жўштирди. Тўқайзор ва ундаги жониворлар ҳеч қачон бундай шодиёнага гувоҳ бўлмаганди.

Тун ярмидан оққанда ҳамма уйқуга ётди. Тўқайзор ўзининг азалий ҳолатига қайтди.

Зийрак Вазир дупур-дупур, ғала-ровурдан уйғониб кетди. Ўрнидан сапчиб турди. Кун аллақачон ёйилиб кетган эди. Чодирдан чиқиб атрофга назар ташлади. Тунги соқчи билан Хон мулозими унинг чодирига қараб келмоқда эди.

Юз-қўлини ювиб, уларга пешвоз чиқди.

Хон келибди. Уларнинг орқасидан йўлга чиққан экан.

Қувонч устига қувонч, байрам устига байрам, зиёфат устига зиёфат бўлди. Хон ўз элидан бадарга бўлган шаҳзода — Сиёвушни яхши қабул қилди. «Ҳамма жойда унга хурмат кўрсатилсин», деб тайинлади.

* * *

Гулоро уйғонди яхши туш кўриб,
Уйлаб қолди аста ўрнидан туриб.

Эсга олмоқ учун кўрган тушини,
Бир пас эгиб турди ўйчан бошини.
Аммо эслолмади аниқроқ бу дам,
Кўнгли равшан эди эслолмаса ҳам.
Вужудини бир дард кемирар эди,
Умр тоғин селдай емирар эди.
Ўзин ҳолсиз, ғамгин, ожиз сезарди,
Дунёда нажотсиз, ёлғиз сезарди.
Манман деган табиб борки жаҳонда,
Бу дард сирин билмай яшар армонда.
Шу сирни қиз тушда кўрганди аён,
Аммо ожиз эди қилмоққа баён.
Ҳозирги ҳолатин тушдай сезарди,
Ўзин учиб юрган қушдай сезарди.

У шошилмай кийиниб, сарой ҳовлисига чиқди. Хон саройининг бир томони мевазор боғ, бир томони парвариш қилинган гулзорлар ва муҳташам бинолар. Гулоро мевазор боғ томон бораркан, қушларнинг қувноқ чуғир-чуғурини эшитиб, атрофга завқлаёна боқарди. Ям-яшил дарахтлар уни соғиниб, кўпдан бери қадам қўйишини кутиб, интизор бўлиб тургандай, ҳозир кўрганидан завққа тўлиб олқишлаётгандай туюларди.

Бўтакўз гуллари уни кўрганидан, соғайиб қолганидан ҳайратга тушиб, маҳлиё бўлиб, тикилиб қолганга ўхшарди. Оҳ, бунча чиройли, бунча меҳрибон бу гуллар.

Гулоро бўтакўзларни бирин-кетин узиб, дасталай бошлади. Бошини эгиб, уятчан қизлардай ерга қараб турган чумчуқлар ҳам унинг диққатини тортди. Оҳ бунча чиройли?! Бунча ёқимтой?!

У бир даста бўтакўз билан чучумма, лола териб, ортига қайтаркан, фарқ пишиб турган катта тут олдида тўхтади. Бир шохни эгиб, оппоқ-оппоқ, йирик-йирик меваларни териб ея бошлади. Бундан руҳи яйраб, танаси ҳузур қилаётган эди.

Алп Эрхон саройдан чиқиб, тут ёнидан ўтадиган сўқмоқ бўйлаб кела бошлади. У бутунги ишлар маслаҳати учун саломхонага бораётган эди. Тут шохини эгиб турган қизини таниб, бир йўталиб қўйди.

—Э-э, қизим, сенмисан? Хайрият, хайрият! Нечук-нечук?!.. Канизақларга айтсанг, териб берарди-ку!..

— Яхши ётиб турдингизми, отажон? Янги кун қутлуғ бўлсин!

— Ўзингга ҳам, қизим! Хайрият-хайрият!..

Хон ўтиб кетди. Гулоро ерда ётган гулдастасини олиб, ўз хонасига йўл олди. Унинг қадам олиши енгил, руҳи тетик эди. Кўп йиллардан бери оғир, номаълум дард жабрини чекиб келаётган ўн олти ёшли расида қиз бутун бошқача. Юзи рангидан, озғинлигидан узоқ дард чекканлиги билинарди, холос. Юришини кўрган одам уни касал демасди.

Алп Эрхон бу ерни манзил қилгандан кўп ўтмай қиз ўнглана бошлади. Мана,

ниҳоят, тўшакни тарк этиб, боққа чиқди. Завқланиб гуллар терди. Тут териб еди. Кўнглида бир илиқ равшанлик сезди.

Шу кундан бошлаб рангига ранг эниб, этига эт қўшила бошлади. Бир ой ўтар-ўтмас чиройи очилиб, яшнаб кетди. Кўрган одам унинг узоқ йиллар дард чекканига ишонмасди.

Ота-онасининг бундан қувончи чексиз эди.

* * *

Хон қизининг гул териб, тут еб юрганини кўриб, дарди ариб бораётганига, бу ернинг ҳавоси, суви, мевалари фойда берди, шекилли, деб ўйлади. Ҳақиқатан бу ер ғоятда хушманзара, файзу баракали жой эди. Ҳеч ерга ўхшамайди. Қизининг дарддан фориф бўлиб бораётганини ўйлаб, руҳга қувват, танга роҳат берган бу жойга, яъни, ўзи бунёд қилдирган шаҳарга Ромитан — ороми тан деб ном қўйиш фикрига келди. Шу фикрини саломхонада мулозимларга маълум қилганда ҳамма хурсанд бўлиб маъқуллади.

Бу ерда шаҳар барпо қилиш фикри қандай ва қачон туғилди? Уни бир нарса кўпдан безовта қилиб, ўйлагиб келарди. Душман пайини қирқиб, элни бирлаштириш учун қилган ўн йиллик юришлар даврида сон-саноксиз соғлом ва бақувват одамларни жалб қилди. Энди урушлар тугади ҳисоб. Чин ички низолар туфайли ўзи билан ўзи овора. Ҳиндистон ҳам шундай. Шимолдан ҳозирча хавотир йўқ. Фақат ғарбда Мидия хавфи бор. Улар уруш қилмай туролмайди. Гоҳ юнонлар устига юриш қилади, гоҳ Румга, улар билан урушмаганда Турон устига қўшин тортади.

Шунинг учун Туроннинг ғарбий сарҳадлари яқинида шаҳар ва қишлоқлар қуриб, одамни кўпайтирмақни ўйларди. Булар мудофаа истехкомлари вазифасини бажаради. У анчадан бери шу фикрни пишитиб юрарди. Ўғли, акаси, ватандошларининг қамалдан озод бўлганларини эшитиб, ўзларини соғ-омон учратган хосиятли жойда шу ниятини амалга оширишга қарор қилди.

Нумижканти ҳам шу мақсадда бунёд қилдирган эди.

Ўша қувончли учрашув байрами кечаси ухламади. Туни билан ўйлаб, шаҳар лойиҳасини тузди.

Эрталаб фикрини айтди. Қаерга, нималар қуриш, кўчалар қандай тушиши, қаерда бир-бири билан кесишиб, чорраҳалар ҳосил қилишини тушунтирди.

Хон билан келган юз минг, Вазир билан келган юз минг одам енг шимариб ишга киришди.

Уч ой деганда шаҳар қурилиб битди.

Хон ўзи учун қурилган саройга, Хонзода, Вазир ва нуфузли мулозимлар, саркардалар ўз қасрларига, қолганлар ўз ҳовлиларига кўчиб киришди.

Шаҳар атрофи қалинлиги тўрт қадам, баландлиги уч одам бўйи келадиган пахса девор билан ўралган, тўрт томондан тўрт дарвоза қурилган эди.

Шаҳар ичида яшайдиган ўн минг одамга ташқаридан боғ қилиб, мол боқиш учун ер бўлиб берилди. Улар баҳорда, экиш-тикиш вақти келганда далага кўчиб чиқишса, куз ўрталарида, ҳосил йиғиб олингандан кейин кўрғонга кўчиб киришади. Ёзда фақат ҳунармандлар, косиблар қолишади.

Орадан икки йил ўтди.

Ўқувчида уйли-жойли бўлган эркаклар ёлғиз яшайдими деган савол туғилиши мумкин. Бунинг жавоби бор. Хон ҳам, саркардалар ҳам бир хотини, ёши ўндан ошган фарзандларини жангда ўзлари билан олиб юришарди. Навкарларнинг хотинлари ҳам қўшин ортидан эргшиб борарди. Бўйдоқ йигитлар асир олинган қизларни никоҳига оларди.

Хулласи калом, шаҳарда ҳар куни бир янгилак юз берар, бу хабар ҳаммага ошкор бўларди. Бу кеча кимнинг қўйи қўзилади, кимнинг оти қулунлади қабилар.

Вақти-вақти билан Ромитандан байрам, сайиллар уюштирилар, турли мусобақалар ўтказилар, ғолибларга Хон совринлари топшириларди.

Чавгон ўйинида ҳам, камон отишда ҳам, найзобозликда ҳам, курашда ҳам ҳеч ким Барсхон билан шаҳзода Сиёвушга тенг келолмасди.

Сиёвуш турк тилини ўрганиб, кўп дўстлар орттирди. Ўз қадрини биладиган, бошқаларни ҳам ҳурмат қиладиган, ҳалол меҳнатдан қочмайдиган, бировнинг омадига ҳасад қилмайдиган танти йигит эди.

Хон уни ёқтириб қолди. Ўғли билан дўстлигини маъқуллади, «Яхши йигит, ундан ёмонлик чиқмайди, хиёнат қилмайди», дерди. Улар тенгдош эдилар.

Қизи Гулорони унга никоҳлаб берди.

Гулорони эса сумар Тархонининг ўғли Йўлдош севарди. У Хон саройига бемалол кириб-чиқар, Гулорони кўрган сари шайдолиги ошиб, нима қиларини, кимга айтарини билмай юрарди. Бор куни отасига ёрилишга қарор қилди. Сумарқандга амакисини юборди. У Йўлдошнинг Хон қизига ошиқи беқарорлигини айтиб, Тархонни совчиликка кўндириши лозим эди. Тархон рози бўлди.

Аmmo не-не умидлар, совға-саломлар билан тўлиб-тошиб келган Тархон тўй устидан чиқди. Ромитада шодлик, югур-югур, ўйин-кулги, тантана бўлмоқда эди.

Шаҳар дарвозаси олдидаёқ Хоннинг қариндош, мулозимлари уларни шоду хуррамлик билан кутиб олиб, тўйхонага бошлаб кетишди. Кузатиб бораётган мулозимлар гапидан Хон қизини узатаётганини фаҳмлашди.

Хон уларни хушчақчақ кайфиятда кутиб олди.

— Тўй муборак, тўй муборак! Ўзларидан кўпайиб, ували-жували бўлишсин, Хон ҳазратлари!

— Қуллук-куллук! Хуш келибсизлар! Қани-қани, ичкарига марҳамат! Қариндошлар омонми?

Улар Йўлдошни кўролмади, аҳволини билолмади. Шу сабаб ичларини ит тирнаб, кўнгилларини бир қора хижиллик эзмоқда эди. Демак, у армонда қолибди. Алам устида ўзини бир нима қилиб кўймадимики? Қаерда экан?

Бир вақт хизмат қилиб юрганлар орасида Йўлдош кўриниб қолди. Тўйга муносиб яхши кийинган, лекин гамгин кўзларида ёш филтиллаб, бўзарган юзида ҳасрат ва чорасизлик ўкинчи балқиб тургандай эди.

Ота ўғлининг соғ юрганини кўриб, юраги бироз таскин топди.

Тўй давом этарди.

* * *

Хон Бойқанддан келишда тепаликка қурдирган Нумижкант кўрғонини куёви билан қизига ҳада қилди. Улар хизматкорлар, мулозимлари билан кўчиб борди. Ёш келин-куёвнинг бахтиёр кунлари бошланди. Бу бахтиёрликнинг охири йўқдай эди.

Мардон, Ҳамдам, Салмон ва Хуррам кўрғон ичида мулозимлар учун қурилган ҳовлилардан бирига жойлашдилар. Улар Сиёвушнинг яқин улфатлари, ишончли сафдошлари, болаликдан бирга ўсган дўстлари, узоқ-яқин қариндошлари эди. Шунинг учун Сиёвуш уларга қаттиқ ишонар, суянарди.

Лекин кўрғон ташқарисида яшаётган одамлар билан ҳам яқин бўлишга, улар ҳурматини қозонишга ҳаракат қиларди. У турклар одати бўйича кўчиб кирганларидан кўп ўтмай ҳовли тўйи қилиб, пастдагиларни чақирмоқчи бўлганди. Доно мингбошилардан бири деди:

— Ҳозир мумкин эмас, шаҳзода. Сабр қилинг. Янги келин тушган хонадонга қирқ кунгача бегона одамлар кириши мумкин эмас.

Шаҳзода ҳайрон бўлди. Мингбоши давом этди:

— Қирқ кунгача келиннинг кўзи бегона эркакка, бегона эркак кўзи келинга тушса ноқис бола туғилиши мумкин. Бундан ташқари уйнинг фариштаси кетади. Шайтон кириб олади. Ҳаётимиз уч қирқлик орасида ўтади. Биринчиси фарзанд туғилганда, иккинчиси келин тушганда, учинчиси вафот этганда.

— Қариндош-уруғ, ёру биродарлар-чи? — деди шаҳзода.

— Улар келиб-кетиши мумкин. Лекин ичкарига кирмайди.

Буларнинг қирқ чилласи Ромитада, шаҳзоданинг ҳовлисида ўтган эди.

Ўшанда нега ҳеч ким ҳовлимизга кирмайди, деб ҳайрон бўлганди. Гап бу ёқда экан-да. Қирқ биринчи куни Хон келин-куёвни саройга чорлаб, яқин қариндошлари даврасида Нумижкант кўрғонини уларга совға қилганини айтганди.

Шундан кейин оқсоқол мингбоши фикрини ўзгартирди. Хон саркардалари орасида энг каттаси эллик ёшда эди. Шунинг учун уни оқсоқол дейишарди. У розилик берди.

— Ундоқ бўлса ўзингиз биласиз.

Эртасига кўни-қўшнилар билан танишув тўйи — ҳовли тўйи бўлди. Шундан кейин уларнинг тўй-маъракаси шаҳзодасиз, Сиёвушнинг яхши кунлари уларсиз ўтмайдиган бўлди.

Ҳовли тўйидан кейин қайнотаси айтгандай кўрғоннинг чап томонида бўш турган ерга олди айвонли чойхона, унинг ёнига жанговар машқлар ўтказиладиган баланд ва кенг бино қурдирди. Кўчаларга чинор, қайроғоч, тол, терак каби сояли, ҳовлиларга мевали дарахтлар, ток ва анжир эктирди.

Шундай ишлардан чарчаган ёки зерикканда йигитларини олиб дарё бўйидаги тўқайга овга чиқар, икки-уч кунсиз қайтмасди. Мўл-кўл қирғовул, балиқ, кийик, баъзан тулки ҳам овлаб, тўлиб-тошиб келарди.

Бу гал эса, ов неъматлари ўрнига, тўрт йигит қўлда ясалган замбилда Сиёвушнинг жасадини кўтариб келишди. Олдинда Мардон, Ҳамдам, Салмонлар ўкириб:

— Оҳ Сиёвуш, воҳ Сиёвуш! — деб кўксига уриб, йиғлаб келарди.

Буни кўрган, эшитган одамлар ҳар ёқдан ҳаллослаб, югуриб кела бошлади. Ҳамма нима гаплигини билишни истарди. Сиёвушнинг дарё бўйида ўлдириб кетилганини эшитган оломон ўкинч ва алам билан эргашар, борган сари одам кўпаярди.

Мардон, Ҳамдам, Салмонлар ортидан замбил кўтариб келаётган хизматкорлар кўрғоннинг кун чиқиш дарвозасидан:

— Оҳ Сиёвуш, воҳ Сиёвуш! — деб ўкириб кира бошлади. Бу нолиш садоси бутун кўрғон аҳлини жунбушга келтирди.

Кўчадан ҳовлиқиб кирган канизак Гулорони огоҳлантирди. Ой-куни яқинлашиб қолган Гулоро тахта бўлиб йиқилди. Канизаклар ичкарига кўтариб кирди. У ҳушсиз эди.

Ҳамма безовта. Биров ғазабда, Биров аламда, биров армон қилиб ўкинган, биров нафрат билан сўкинган. Ит эгасини танимас, нима қилишини билмасди.

Доно оқсоқол Мардонни ёнига чақириб деди:

— Биров отлансин. Хонга хабар бериш керак.

— Ўзим бораман, — деб Мардон югуриб отхонага кетди. Кун оғиб, кеч кира бошлаган эди.

Эртаси пешинга яқин Хон оиласи ва мулозимлари билан етиб келди. Дафн маросимига ҳамма нарса тайёр эди. Фақат қаерга дафн қилиш номаълум. Чунки бу ерда ҳали ҳеч ким ўлмаган. Шунинг учун мазор йўқ эди.

— Кунботиш дарвозаси ёнидаги дўлана ўсиб турган жойга қўйинлар. Кейин устига макбара тиклаймиз, — деди Хон.

Йўлда Мардондан нима бўлганини сўради. Мардон овга чиққанларини, Хуррам билан шаҳзода балиқ туғиш учун дарё бўйида қолганини айтди. Ҳамдам, Салмон учови, қуёш фарбга оға бошлаганда шу ерда тўпланамиз деб тўқайзор оралаб кетишди. Яхши ов қилиб, хурсанд бўлиб қайтиб келишса, Сиёвуш билан бир хизматкор ўлиб ётибди. Биттаси бақириб, бизни ёрдамга чақириб турган экан. Хизматкордан нима бўлганини сўрашди. Шаҳзода иккита уч-тўрт қаричлик лаққа балиқ тутибди. Хуррамнинг қармоғига ҳеч нарса илинмабди.

Хизматкорлар ўт ёқиб, ўша балиқлардан кабоб пишираётган экан. Иккинчи хизматкор яна илинган бўлса олиб келаман деб, дарё бўйига кетибди. Лекин узоқ вақт келавермабди. Бу нокаста нима бўлди, деб пишган кабобни олиб келса, шаҳзода ҳам, хизматкор ҳам ўлиб ётганмиш. Қўрқиб кетиб, довдираб қолибди. Кейин бақириб, ёрдамга чақира бошлабди.

— Хуррам қани? — деб сўрабди Мардон.

— Мен келганда у йўқ эди. Қайга кетдйкан? — деди хизматкор.

Хуллас, Хуррамни тополмай, Сиёвуш жасадини хизматкорларга кўтартириб, кўрғонга келишибди.

Хон дарғазаб бўлиб, Хуррамни топишга буюрди. Юзлаб жангда пишган навкарлар ҳар томонга тарқалиб, излаб кетди.

Сиёвуш жасади қабрга қўйилган куни Гулоронинг кўзи ёриди. Қўчқордай ўғил дунёга келди. Лекин уни кўриб қувонадиган, қутлаганларга суюнчи берадиган отаси қайтиб келмас жойга кетганди.

Унинг ўрнига Хон бобоси шодланди, Отамиш деб ном қўйди. Унга ҳозирданоқ энагалар, тарбиячилар тайин қилди.

Уч кундан кейин Хуррамни Жайхуннинг нариги томонидан тутиб келишди. У ёлғиз эмас, ёнида ўнга яқин ёрдамчилари бор экан. Қаттиқ олишув бўлибди. Бектурнинг икки йигитини Хуррам ўлдирди. Лекин бошқа йигитлари Хуррам тўдасини ўртага олиб, саккизтасини чопиб ташлабди. Хуррам билан яна бир йигитни тирик тутиб, йўлда ўласи қилиб калтақлаб, мулла минган эшақдай етақлаб келишибди.

Хон мулозимлари олдада сўроқ қилганда, Хуррам Кобусшоҳ топширигини бажардим, деди.

Кўрғоннинг кунботиш дарвозаси қаршисида қатор уйлар пайдо бўлганини Хон ҳали кўрмаган эди. Сиёвуш бу ерга кўчиб келгандан кейин Нумижкандта мидянлар пайдо бўла бошлади. Улар Сиёвушдан шу ерда яшашга рухсат сўрашди. Уларнинг кўпчилиги Сиёвуш тарқатиб юборган қўшин навкарлари эди. Уларни яхши биларди.

— Бўлмаса, манави яланглиқда уй қуриб, яшайверинлар, — деганди Сиёвуш.

Шундай қилиб юздан ортиқ ҳовлидан иборат қишлоқ пайдо бўлди. Уларда беғараз навкарлар билан ёнма-ён Хуррам билан хуфёна учрашиб, бу ердаги сирдан Кобусшоҳни хабардор қилувчи айғоқчилар ҳам яшарди. Ўша айғоқчилардан бири Хуррам билан бирга қўлга олинган эди.

— Бу газандалар уяси, — деди Мардон ғазаб устида, — ҳаммасини қириб, уйларини ер билан яксон қилиб ташлаш керак.

Калтақдан тинка-мадори қуриган Хуррам унга қараб хунук тиржайди.

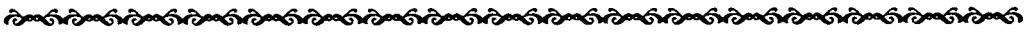
— Ўлди, ҳаммасини ўлди! Улар ҳам сенга ўхшаган сотқинлар!

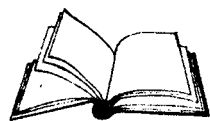
— Газанда!

Икки маҳбус айбини бўйнига олиб, шериклари номини айтиб берди. Навкарлар уларни тутиб келгани борса қочиб кетишга улгуришибди. Учасини судраб келишди. Ҳамма уларга қаттиқ жазо берилишини, азоблаб ўлдирилишини истарди. Лекин Хон бошқача ҳукм чиқарди. Бешала туткуннинг қулоқ, бурнини кесиб, озод қилиб юборди.

— Бор, ҳамманг озодсан! Кобусшоҳингга айт, бизга хиёнат қилганларни шундай жазолаймиз!

Ўшанда Алп Эрхон қирқ икки ёшда эди.

Хижрий саккиз юз биринчи йил¹ кўклами ўрталарида Ҳиндистон муҳорабаларидан бемисл зафарлар кучиб, Самарқанди азимга шоду хуррам қайтган Соҳибқирон бу қутлуғ зафар шукронасига Кониғидаги Боғи Дилкушо кўшқида элга хушнуд тўй бериб, Сарой Мулк хоним ҳузурида Чин ажойиботларидан сўзлаб, истироҳат қилмоқ ила машғул эдилар.

Ўша кунги душанба, аҳли Самарқанд учун тамоман ўзгача келган бўлиб, шодиёналарга чўлланган, энг файзиёб кунлардан бири эди! Шу кун чошгоҳга яқин маҳал Зулайҳо бону уч яшар дуркун қизалоғи — Мадинани етаклаб, Соҳибқиронни зафар билан муборакбод этгани келди. Ҳазрати Соҳибқирон ва Сарой Мулк хоним уларни хўп интиқиб соғинган каби қарши олишиб, ёш онасидек чунон ҳам чиройли ва ёқимтой Мадинани ўз суюкли набиралари сингари суйиб эркаладилар. Ва қизалоқни шоҳона тўкин дастурхондаги ширинликлар билан сийладилар.

Бирор соатлик дилкаш суҳбатдан сўнг Зулайҳо бону Соҳибқироннинг ҳузурларидан қоп-қора кўзлари севинчдан чақнаб, ўксиган кўнгли гўё ғам-ғуссадан батамом фориғ бўлгандек кайфиятда ташқари чиқди. Шу палла соҳибжамол ёш жувон ва

ширин қизалоқнинг оппоқ бўйинларида ҳозиргина Сарой Мулк хоним ўз қўллари билан тақиб қўйган, Ҳиндистоннинг қизғимтир олмосидан чунон ҳам нафис қилиб ясалган қимматбаҳо гўзал тақинчоқлар офтобда янада ярқираб, ажиб товланиб турар эди.

Зулайҳо бонунинг ташрифидан сўнг Соҳибқирон уч йил муқаддам подшоҳларга хос ички қайсарлиги боис қилган бир ишдан сал пушаймон бўлиб, беназир хаттот Умархоннинг бутун зафар муборакка келмагани сабабини шунга йўйиб, андак афсус чеқдилар.

Эртаси куни нонуштадан кейин Соҳибқирон Боғи Дилкушодан шаҳри азимга кўчиб, Шоҳи зиндани ихлос ила зиёрат қилиб, тушга довур дорусалтанатдаги янги қурилишларни эътибор бериб кўздан кечирдилар. Пешин намозидан сўнг аркони давлатни хийла таажжубга соладиган фармон бердилар. Бу фармони олийга биноан эртан чаҳоршанба куни бомдод намозидан кейин аркони давлатнинг барчаси Қўксаройда ҳозиру нозир бўлишлари қатъий тайин қилинган эди. Соҳибқирон бу ошиғич йиғиннинг сабабини фармони олийда атайлаб кўрсатмаганликлари боис, аёёну акобирлар ҳар галгидек олампаоҳнинг сир бўлиб турган мақсад-муддаоларининг не эканини билолмай ҳайратда эдилар.

¹ Мелодий 1399 йил

Чоршанбаи муродбахш кунининг мунаввар офтоби чиқишига ҳали бирор соатдан мўлроқ фурсат бор.

Кўкламнинг субҳидамдаги ҳузурбахш энгил эпкени тераклар япровини ажиб шитирлагиб, ариқ бўйидаги жийдаларнинг муаттар хуш исларини димоққа келтириб урар эди.

Умархон кўзни яшнатувчи ям-яшил бахмал ила безатилиб, чиройли саман йўрға қўшилган аравани кўчага етаклаб чиқаркан, эрталабки хуш бўй тоза ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олди-да, Зулайҳо бонуга масрур жилмайиб кўйди. Бунга жавобан Зулайҳо бону ҳам кўнгилдаги бор меҳру муҳаббат, вафо ва садоқат назари билан боқди. «Илоҳим Тенгри тооло сизни ёмон кўзлардин хифзи ҳимоясида сақласун, нек ниятин-гизга эсонлик била еткизиб, муродингизни ҳосил айласун, ҳазратим», — дея хайрлик дуо қилиб қолди. Умархон, илоҳа айтғонингиз келсун, азизам, деб ёлғиз ўнг қўли билан юввош отнинг жиловидан етаклаб, бошини эгганча сал ўйга толган кўйи арава устидаги улуғ тўхфасини Соҳибқиронга тортиқ қилмоқ ниятинда муаззам Кўксарой сари йўл олди.

Умархон сердарахт, кўркам ва сокин Жийдазор маҳалласини ортада қолдириб, заргарларнинг кенг ва ораста кўчасига бурилганида, эрталабданоқ ҳамду сано айтиб юрган олти-етти чоғли дарвешлар тўдасига дуч келди. Дарвешлар ўн қадамлар узоқлашгач, уларнинг орасидан бири ажралиб, оқсоқлана-оқсоқлана Умархон томон кела бошлади. Умархон кўзларини қисиб, қизиқсиниб келгувчига диққат ила бошдан-оёқ разм солди. Ёш дарвеш этаги ерга тегай-тегай деб турган қирқ ямоқ, ранги ўчиб кетаёзган эски малла чопон кийган, сочлари патила-патила бўлиб ўсиб кетган бошига яғири чиқиб кетган узун яшил қулоҳни бостириб олган эди. Не ойлардан бери қайчи тегмаган соқол-мўйлаби ҳам бетартиб ўсиб, ёноқлари бўртиб чиққан чўзинчоқ, озгин, қирғий бурунли хунук афтига қўрқинчли тус берган эди. Оёғидаги юпқа кавушининг учи аллақачонлар тешилиб, ундан тирноқлари қийшайган бошмолдоғи чиқиб турар эди.

Дарвеш қўлидаги узун эски асони басир одамдек ерга дўқиллатиб уриб-уриб келганча, Умархондан етти қадамлар берида таққа тўхтаб, кўксигаги бор армону андухларини батамом чиқариб юборгудек оғир хўрсиниб юборди. Сўнг бемаъно боқувчи кўзларини Умархонга тикиб, хўш, мана, энди учрашдикми, дегандай беўхшов илжайиб, ўзидан-ўзи нималардир деб пичирлади. Умархон уни дарров танигани боис, бундай тасодифий тўқнашувни сира кутмаганиданми, юраги орқага тортиб кетгандай бўлди. Бирдан кўз ўнгида бундан уч йил бурунги машғум ёмғирли кеча ярқ этиб жонланди. Ушал фурсатда қўрқоқлигидан манфур башарасини ниқоблаб олиб, унга сари от солиб, азиз боши узра аёвсиз шамшир кўтарганча, ширин жонидан жудо қилмоқ истагида ёнган золим суворий айни чоқда қаршисида афтоҳдоҳол, телбанамо суратда турган шу қаландар эмасмиди?!

Бир қўли айна шу дамда чопиб ташлангандек, тирсагида чидамсиз оғриқ пайдо бўлиб, бутун аъзои бадани зирқираб кетди.

— Ҳа-а, сизни саройдин бадарға қилдиларму-а, қилдиларму?— дея жазавага тушиб пойинтар-сойинтар сўзлай кетди дарвеш. — Эмди Бағдодга, сўл илкингишни

*Иброҳим Муҳаммад (Иброҳим Жалилов)
1960 йил Қашқадарё вилояти Китоб туманида
туғилган. Ҳозир Шаҳрисабзда яшайди. У Низо-
мий номидаги Тошкент Давлат педагогика ин-
ститутида ўқиган. Ун саккиз йилдан бери мак-
табда адабиёт ўқитувчиси. Талабалик йиллари-
дан бошлаб ижод билан шуғулланади. Журнали-
мизда асари илк бора эълон қилинмоқда.*

Таҳририят

аравага ортиб кетмоқдамусиз? Амир Санжарнинг қиличи қани? Қилични мен Зулай-ҳога бериб эрдим, ҳа. Мавлоно, ўтинамен сиздин қилични Бағдода олиб кетманг, ҳўп, олиб кетманг. Қилични отамга берсам, у менинг гуноҳимдин ўтади, ҳа, ўтади. Сиз гуноҳимдин ўтдингиз-а, Мавлоно, ўтдингиз-а? Аммо Зулайҳо ўтмади-да! Ўтса эрди олампаҳо ҳам гуноҳимдин кечар эрди, кечар эрди, рост. Эмди мен бир бандаи ожизмен. Мени шайтон йўлдин оздирди, ҳа. Алар мени банди қилиб, тавонимдин сўймоқ ўлдилар, сўймоқ ўлдилар...

Дарвеш сирли ва муҳим гапни айтмоқчидай атрофга таҳликали, ўгринча қараб олди-да, сўнг кафтини тупуги оқиб турган қалин лабларига яқинлаштириб: «Падарим мени оқ қилди, ҳа, оқ қилди», — деди ўта жиддийлик билан.

Умархон бу телбага нима деярини билмай, юраги увишганча ич-ичидан унга ачиниб турар эди.

Дарвеш шундан сўнг дақиқа ўтар-ўтмас, совуқ бир хабарни етказганидан гўё хурсанддек, аввал илжайди, кейин қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди. Унинг бу телба кулгуси анча узоқлашиб қолган дарвешларни сергаклантириб, йўлдан тўхташиб қўйди. Улардан бири овозининг борича унинг исмини айтиб: «Эй, Мансур, Мансур, қани, тез-тез ёнимизга кел-чи, невчун анда қолиб кетдинг?» дея ҳайқирди. Дарвеш бу чорловдан бир учиб тушди-да, беихтиёр ортга бурилиб, мунгайганча оқсоқлана-оқсоқлана таёғини судраб Умархондан узоқлашди. Дарвешлар йўл ярмида бошқа кўчага бурилишиб, кўздан гойиб бўлишгач, Умархон енгил тин олиб, отини секин етаклаган қўйи йўлида давом этди. Боя йўлга чиқиш олдидаги шодон кайфиятидан энди асар ҳам қолмаганди. Кўнглини алақандай гашлик қоплаб олган эди.

Узун кўчани ортда қолдириб, кўк мрамрдан ишланган кўркам фавворали кенг майдонга чиққанида, муҳташам Кўксаройнинг ланг очилган залворли дарвозаси олдида унинг келишига маҳтал бўлиб туришган Соҳибқирон ва чиройли саф тортган аркони давлатга кўзи тушди. Икки-уч дақиқа бу ажиб ҳолга тушунмай, ҳозиргина телбанамо дарвеш билан юзма-юз бўлгани ҳам эсидан чиқаёзиб, ҳуши бошидан учганича жойидан жилломай қолди. У эсини йиғиб улгурмай, кутилмаганда сокин Самарқанд тонгини титратиб карнай-сурнаю ноғораларнинг шодиёнадан хабар бергувчи ажиб садолари янграб кетди.

Ниҳоят, Соҳибқирон тахтдан мамнун тушиб, сарой дарвозасидан то кўча бошигача тўшалган чўдек кип-қизил гиламдан ним табассум билан вазмин қадам босиб кела бошладилар. Умархон отнинг жиловини қўйиб юбориб, ёлғиз ўнг қўлини кўксига босганча, олампаҳога дарҳол таъзим бажо айлади. Шу вақт Соҳибқирон ортга бурилиб, қўлларини сал кўтариб, созандаларга бирпас тўхтаб туринглаар, дея ишора қилгандилар, шовқун-сурон тиниб, атроф лаҳзада сув қуйгандек бўлди. Айни пайтда барчанинг кўзи диққат ила подшоҳи олам ва Умархонга аравадаги усти ям-яшил баҳамал билан ўралган сандиқми, қутига тикилган эди. Чиройли арава устидаги бу улуввор, сирли нимарсанинг не эканлигини аркони давлат ичидан фақатгина устод Мирали ибн Илёс Табризий ва ўғлони мавлоно Шаҳобиддингина билишар, шу боис, улар бир-бирларига қараб, жилмайиб туришар эди.

Соҳибқирон ва Умархон неча замонлардан бери аразлашиб, вақт ўтгач, гинаю кудуратларини унутишиб, ярашишга баҳонаю маврид тополмай юрган биродарлар каби бир-бирларига меҳрли тикилишган. Орадаги жимлик узоқ давом этмади. Соҳибқирон биринчи бўлиб салмоқлаб сўз бошладилар:

— Қойилмен сенга, хаттот! Бу сафар ҳам Амир Темурдек инсонни истеъдодингга тан бермоғлиққа мажбур қилдинг!

Бу иқрордан сўнг Умархон елкасидаги оғир юқдан халос бўлиб, енгил тортганча, ичиди хайрият, деб қўйди.

— Мундин уч йил бурун туҳфангни кўриб, сенинг қилни қирқ ёродурғон истеъдодингга ич-ичимдин тан бериб, аммо муни сенга билдирмағон эрдим, — дея сўзида давом этди Соҳибқирон. — Ўшал фурсатда сенинг икки йиллик заҳматли меҳнатингни муносиб қадрламағонимни эмди фаҳмладим. Биламен, каминадин бисёр ранжиғон кўринасен. Мени деб бир илкинг мажруҳ, бир илкингдин жудо бўлғонлигингни эшитиб, ўшал кичик туҳфангни муносиб баҳоламағонимдан бу кун кўп афсусдамен, ўғлим! То тирик эканмен, даргоҳимда хизмат қилғон кимса борки, мендин норизо бўлиб кетмаслиги лозимдир. Кўнглунгдагини айт, ўғлим.

Соҳибқирон сўзларини тугатгач, Умархон бош чайқаб:

— Олампаҳо, сиздин ранжимоқ гуноҳи азим бўладур, — деди ҳаяжон билан. — Асло ушмундоқ деб ўйламангиз. Аксинча, сизнингдек улуғ подишоҳ ҳазратларига густоҳлик ила арзимас бир туҳфа тортиқ қилғонимдин мен ўзим бисёр ранжиб юрибмен. Яхши ҳамки, Шоҳруҳ Мирзо вақтида кўзимни очдилар. Мунинг-чун шаҳзодадин бир умр миннатдормен, ҳазратим! Тагин уч йиллик меҳнатим маҳсули ўлимиш эмдиги бул туҳфам, олампаҳо, сизга муносиб тортиқ булур, деган ўйдамен!

Умархоннинг сўзларидан Соҳибқироннинг чеҳраси янада ёришиб кетди.

— Бу заҳматли хизматинг нечоғлиқ таҳсинга лойиқ эканини билсанг эди, билсанг эди?!— дедилар Соҳибқирон овозлари ўзгариб кетиб, Умархонни маҳкам кучоқлаб кўксиларига босарканлар. — Сендин беҳад миннатдормен, ўғлим.

Шундан сўнг Соҳибқирон шодон кайфиятда отнинг жиловидан маҳкам тортиб: «Қани, эмди саройимизга марҳамат қилгайлар, мавлоно!»— дедилар.

Етти ухлаб тушда ҳам кўрмайдиган бундайин ғаройиб ҳолдан кўз узмай турган аркони давлат ҳайрону лол бўлишиб, жойларида тек қотган эдилар. Чиндан-да ғалати, сира қутилмаган ҳол эди бу.

— Ҳой, невчун жимсизлар, ахир?! — дея ҳайқирди Соҳибқирон гулдираган овозда. — Чалмайсанларму эмди ноғораю сурнайларингни?! Нима, Амир Темурнинг ароба тортғони сизларга ғалати кўринурму? Агар ёшлиқдаги куч-қувватим бўлгондаму, ҳозир шу аробани елкамда кўтариб олғон бўлур эрдим! Онинг устинда Тенгри таолонинг тенгсиз мўъжизаси борлигини билсангиз эрди, сиз ҳам дарҳол уни елкангизга олғон бўлур эрдингиз!

3

Мана, икки кундирки, Умархон бомдодга азон чақирилгунга қадар муттасил бир хил туш кўради. Уйқудан уйғонгач, бу ғалати, тушуниксиз тушни нимага йўйишини билмай, боши қотади, ҳайроналиги ошадир. Икки кундирки, тушига раҳматли падари билан бухоролик савдогар ошнаси Абдулҳамид кириб чиқади. Анвои гулларга бурканган бир чаманзор боғда баҳри-дили очилиб сайр қилиб юрса, Абдулҳамидга дуч келиб қолган эмиш. Абдулҳамид дўстона жилмайганча унинг қўлидан тутиб, сизни падарингиз чорлаётирлар, дея боғ чеккасидаги айвончага етаклаб борганмиш. У жойда отаси шоҳона заррин либоси ўзига ярашган алп келбатли бир ҳукмдор билан қадрдонларча суҳбат қуриб, шатранж ўйнаб ўтирган эмиш. Умархон отасининг мундай истараси иссиқ ҳабиби борлигидан ажабланиб, бу одам ким бўлди экан, дея роса ўйланармиш. Шатранж ўйини ниҳоясига етгач, падари уни ёнига имлаб чорлабди-да, хокисор овозда: «Ўғлим Умархон, устодинг Абдулҳамид айтди, — деб қаршида турган зоти шарифга ишора қилибди отаси, — бу зот бизнинг улуғларимиздан бўлур эканлар. Мен сени улур бу зотнинг ихтиёрларига ишониб топшурурмен. Боқий дунёга рихлат қилганимдан сўнг, сен Бағдодда ёлғизланиб қолдинг. Сендин кўп хавотирда эрдим. Сўзларим қулогингда бўлсун, ёлғиз истагим: боболаринг юртига омон-эсон қайтмоғингдир, ўғлим! Бу юмушда бизнинг улуғимиз сендин марҳаматларини дариг тутмагайлар, деб ўйлармен. Сўнги талагим ушмоңоқким зинҳор-базинҳор аларнинг сўзларидин чиқмайсен ва ҳукмларига итоатда бўлгайсен! Ҳазратим, нури дийдам-кўзимнинг оқу қораси ўлмиш ёлғиз фарзандимни сизга топширдим, сизни эрса Тенгри таолога! Эмди у сизнинг инон-ихтиёрингиз ва хизматингиздадур!» Шундан кейин отаси юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан кўзғолиб, эмди хотиржаммен, бизга рухсат бергайсиз, фурсат етди, дея лаҳзада кўздан ғойиб бўлибди. Умархон эса ўзига синовчан ўткир нигоҳ ташлаб ўтирган ҳалиги салобатли инсонга нима дейишини билмай, ҳайронлик билан узоқ термилиб қолганмиш.

Уйқудан уйғонгач эса минг турлик саволлар миясини ғовлатиб юборади. Тушида кўрган ўша нигоҳи ўйчан ва ўткир инсон ким бўлди экан? Отаси нечун яккаю ёлғиз ўғлини унинг ихтиёрига топшурди экан? Нега унинг сўзларига ва ҳукмига итоат этишни қатъий буюриб кетди экан? Икки кундан бери аҳвол шу.

Умархоннинг қўли на давотга, на қилқаламга боради. Шу ғалати тушнинг ташвишларига чулганган кунларида Бағдоди шариф аҳолиси яқинда шаҳарни ёғий босиб, уруш бўлармиш, деган кўнгилга ваҳима солувчи миш-мишлар тарқалди.

4

Хижрий етти юз тўқсон бешинчи (мелодий 1393) йилда Бағдоди шарифда Султон Аҳмад Жалойир ўзи билганча ҳукмдорлик қилар эди.

У Соҳибқирон Амир Темурнинг қудрати ва шавкатидан бениҳоя чўчир эди. Шунга қарамай бетавфиқ султон Соҳибқироннинг амрига итоат қилмаган ғаддор қароқчи Қора Юсуф билан яширинча тил бириктирди. Унга қўшилиб, Соҳибқироннинг тасарруфига бўлган Озарбойжонни итоатдан чиқариб, уни хавф-хатар гирдобига тортишдек ғаразли ниятда пинҳона ҳаракатларни бошлаб юборди.

Ўша йилнинг шаввола ойида Султон Аҳмад Жалойир муносиб совға-саломлар билан Самарқандга шайхулислом Нуриддин Абдурахмон Исфаронийни элчи қилиб жўнатди. Айёр султон бу иш билан икки мақсадни кўзлаган эди. Биринчиси: Бағдод билан Самарқанд ўртасида илиқ муносабат ўрнатиш. Иккинчиси: Соҳибқироннинг

тузган ғаразли режалардан воқиф ёки беҳабарлигини аниқлаш. Чунки Қора Юсуф унга Амир Темурдан жуда ҳам эҳтиёт бўлишликни бот-бот тайинлаб, Соҳибқироннинг ҳар ерда ишончли хуфиялари борлигини айтиб, улар ҳар куни дунёнинг тўрт буржидаги ҳар турлик хабарларни тезликда унга оқизмай-томизмай етказиб туришларини маълум қилган эди.

Бағдоди шарифдек табаррук шаҳардан келган элчи жанобларини дорулсалтанатда хушнудлик билан кутиб олишиб, унга муносиб иззат-икром кўрсатдилар. Эртаси куни элчи жаноблари ҳузур муборакка рухсат этилди. Муаззам Кўксаройнинг Девони Бузрутида уни узун бўйли, барваста, кенг, ёруғ пешонали, қалин қошли, чиройли қирра бурунли, доғсиз оқу қизил юзли, серсоқол, қўл-оёқлари бақувват, елкалари кенг, бармоқлари йўғон, кўзлари катта-катта, тикилганда одамнинг ичидаги сир-синаотни дарров илғай оладиган даражада синовчан ўтқир нигоҳли бир зотга рўбарў қилдилар. Элчи кўриб турган бу зот Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари эди.

Соҳибқирон ҳазратларининг эғнидаги шоҳона либоси ҳам паҳлавон сифат қадди-қоматига ярашиб тушган эди. У зоти олийлари муборак бошларига айланасига йигирма иккита қизил ёқут билан зийнатланган, дубулғасимон, учига оқ упкар қадалган олтин тож қўндирган эдилар. Эғниларига, аввал ичидан, айлана ёқасига мовий ранг энсиз чиройли кашта урилган оқ кўйлак, унинг устидан энги узун пушти ранг камзул кийгандилар. Камзулнинг устидан эса энги тирсакка етадиган кўк рангли, узун юпка чопон кийиб, қалин, бақувват белларига дуру жавоҳирлар билан безатилган кенг камар таққан эдилар. Елкалари ва ёқаларига заррин уқалар урилган бу чиройли кўк чопоннинг кўкрак ва этак қисмлари моҳир тикувчининг қўли ила қалампир нусха гулли зарҳал нақшлар билан безалиб, бу нақшларнинг ичи ва атрофларига ям-яшил майда олмослар дид ва маҳорат ила қадаб чиқилган эди. Соҳибқирон болдилари кучли оёқлари ичига олмахоннинг майин муйнаси қопланган, учи юқорига махсус қайрилган юмшоқ чармли, малла ранг этик кийгандилар. Бу кўркем либослари устидан зарҳал гулли оқ ёпинғич ташлаб олган эдилар.

Бағдод элчиси Соҳибқиронни бу қадар келишган ва салобатли деб ўйламаган эди. Элчи то Самарқандга еткунча Хуросону Моварауннахрдаги бир-бирига сира ўхшамаган беқийс шаҳарларни мароқ билан тамоша қилиб келган эди. Бу юртларнинг жаннат-монанд табииоти, юксак тоғлари, шарқираган зилол сувли дарёлари, наботати унинг ҳаваси ва ҳайратини чунон ҳам ошириб юборганди. Муҳташам ва мустаҳкам гўзал иморатларга бой Самарқанд элчи жанобларининг хотирасида бир умрга ўчмас из қолдирди.

Элчи мамнун ҳолда ўз ҳукмдорининг мактубини Соҳибқиронга топширди.

Бағдод волииси мактубда Соҳибқиронга сиҳат-саломатлик, муаззам салтанатга бардавон буюклик тилаб, олампахоҳни ўз юртига таклиф қилган эди. Мактубдаги: «Бизким, Султон Аҳмад Жалойир ота-боболардин мерос бўлиб қолгон халифаликнинг улуғ тахтида мустаҳкам ўлтирибмиз», — деган жумла Соҳибқироннинг хушнуд кайфиятини бузди. Соҳибқирон димоғдор Султон Аҳмад Жалойирнинг нимага шаъма қилаётганини яхши сезиб турарди. «Бундин чиқурки, ул нобакор бутун ислом оламига халифаи раҳмон бўлиш орзусинда юргон экан-да», — дея ўйлади ичида. Мабодо, «ул зоти шарифлари» ўзларини халифа деб эълон қилсалар борми, унда барча ислом юртларининг ҳукмдорлари у кишига сўзсиз тобе ва итоатда турмоқликлари шарт бўлур ва Бағдод волиисининг ҳар бир сўзи улар учун қонундек қабул қилиниши лозим бўлур экан-да?! Султоннинг нияти халифаликни қайта тиклаш эмаслигини, билъакс, шу нозик ниқоб остида бировнинг қўлидаги мулкни ўзига тегишли қилиб олиб, сўнгра фароғатда даври даврон сурмоқ эканлигини Соҳибқирон теран англаган эди. Мактубда «Соҳибқиронга тобе ва хизматкормен. Аммо ҳазратдин кўрқиб, мулозаматига бора олмам!» деган жумла ҳам бор эди. «Ў, илон янглиғ маккор-э, менга тобе бўлиб, хизматимда бўлсанг, менинг ганимим гадрор Қора Юсуф ила тил топишармидинг? У юртларнинг тинчлигини бузиб, меним итоатимдин чиқармоқ мақсадинда ғараз била киши билмас пинҳона ҳаракатлар қилурмидинг? Йўқ, асло!» — деди ичида фикрини Соҳибқирон. «Шошма, сенинг бу ниқобингни бир йиртмасамми!»

— Элчи жаноблари, — дея гулдиреган йўғон овозда бир зумлик ўйлардан сўнг гап бошлади Соҳибқирон, — сиз илми, соҳиб и ақл инсон кўринурсиз. Кўнгулунгизда ғараз йўқлиги юзингизда акс этиб турибдир. Аммо султон Аҳмад Жалойирдин норозимиз. Ўзингиз келтурмуш мактубда у бизга тобе ва хизматда эрконини битубдур. Анинг тобелигига шубҳамиз ғоят кўпдур. Қора қўнли Қора Юсуф ҳақинда ҳам эшитғонсиз, албатта. Бу нобакор Озарбойжон қишлоқларини қон қақшатиб, ғорат қилиб келур. Йўлларда қароқчиликни касб этиб, Хуросон ва Моварауннахрдин Ироқ, Шом ва Ҳижоз сори йўл олгон савдо қарвонларини ва ҳаж сафарини ният қилгон зиёратчиларни талайдур. Анинг бу янглиғ қабихона ишларинда султонингизнинг кўмаги бисёрлиги ҳам маълум.

Элчи бу аччиқ ҳақиқат олдида нима деярини билмай, ерга қараб қолди.

Соҳибқирон султон Аҳмад Жалойир Бағдоддан йўллаган тўққиз-тўққиз хил пешкашларга қайрилиб ҳам қарамай, элчига рухсат берди.

Бир ҳафтадан сўнг элчининг сафари қариди. Уни кузатиб қўйишларидан олдин Соҳибқирон у билан тагин юзма-юз икки оғиз гаплашдилар. Суҳбатда Соҳибқирон: «Туркона одатимиз бўйинча биз қақирилмагон ерга ҳаргиз бормасмиз. Иzzат қилиб чорлагонларни кўп интиқ ҳам қилмасмиз. Султонингизга бориб айтингиз, биз онинг таклифини сира ҳам ерда қолдирмағаймиз. Иншаоллоҳ, Бағдоди шарифга султонингиз кутганидин ҳам тезроқ фурсатда борурмизким, ул жаноб бизни кутиб олмоқ, меҳмон қилмоққа чунон ҳам шошиб қолиб, ўзини қўярда жой тополмай, чўчиғонидин бирор жойга қочиб кетмаса эди», — дедилар ним табассум билан.

Элчи ўзига кўрсатилган иззат-икром учун таҳсини ташаккурлар билдиргач, унга зарбоф хосса тўн, сафар харажати учун бир ҳамён олтин ва яхши от туҳфа қилиб, кетишига ижозат берилди.

Элчи жўнаб кетиши биланоқ Соҳибқирон дарҳол аркони давлатни йиғиб, Бағдодга юриш ҳақида машварат ўтказдилар. Бағдодга қўшин тортиб боришдан ният уруш, мусулмон-мусулмоннинг қонини тўкиши эмас, салтанатга нисбатан бўлаётган фитна-лар олдини олиб, душманлар солажақ хатарни бартараф этиш, карвон йўлларини қароқчилардан тозалаш ва мамлакатни муносиб ҳокимга топшириб, барча ерларда тўла хавфсизлик ўрнатиш эканлигини таъкидладилар. Машваратда сўз олган Шоҳруҳ Мирзо дунёга донғи кетган Бағдод «Байтул ҳикма»сидаги машҳур олимларни Самарқандга жалб этиш, кутубхоналарни кўздан кечириб, ноёб китоблардан нусхалар кўчиртириб, Самарқанд шохлик кутубхонасини янада бойитиш ҳақида жўшиб таклиф киритди. У яна ишчан, истеъдоди муҳандис ва меъморларни бирга олиб бориб, араб меъморчилиги ва бинокорлиги соҳасидаги таҳсинга лойиқ ишларни ўрганиш тўғрисида жўяли фикрлар айтиб, Соҳибқироннинг худди кўнглидагини топиб, азиз падарини хушнуд қилиб қўйди.

Элчи Бағдоди шарифга етиб келган куниёқ султоннинг ҳузурига кириб, Амир Темур билан орада бўлиб ўтган ҳамма гапни бирма-бир сўйлаб, Соҳибқироннинг аҳводдан бохабар эканлиги, яқин орада бу ерга келиб, султон билан юзма-юз бошқа нарсаларни ҳам аниқлаши мумкинлигини ташвишлики баён қилди. «Султоним, ўзингизни Амир Темурнинг қаҳру ғазабидин асраб қолмоқнинг бир йўли бор, холос,— дея Аҳмад Жалойирга юрак ютиб маслаҳат бермоққа уринди Нуриддин Исфароний. — У ҳам бўлса, вақт ваниматида Амир Темурнинг ҳузурига тавба-тазарру қилиб бормоқдир. Амир Темур мард подшоҳ эканлигига шубҳам йўқ. Ишончим комилки, у зоти олий сизнинг гуноҳингиздин ўтур».

Кутилмаган бу панду насиҳат Аҳмад Жалойирнинг қонини киздириб, жаҳлини чиқариб юборди. «Агар шайхулислом бўлмагонингдаму, бу лутфинг учун ҳозирок тилингни кесиб, ўзингни зиндонбанд қилдиргон бўлур эдим!— деди бақириб. — Мен улўф халифалар авлодиданмен. Ўтган халифаларнинг қай бири эрону турон ҳукмдорларига гуноҳини сўраб, бош эгиб боргон?!»

Элчи хомуш тортиб чиқиб кетгач, султоннинг ичига тушган ғулғула баттар кучайиб кетди. Ўзини қўярга жой тополмай, у ёқдан-бу ёққа асабий юра бошлади.

У Соҳибқиронга юзма-юз бўлишдан кўрқар эди. Чунки Соҳибқирон қўйнида пичоқ яшириб, орқадан сездирмай зарба берувчиларни, душманига дўстлик қилувчиларни ёмон кўрар, уларга нисбатан ўта шафқатсиз ва албатта бундай мунофиқларни жазосиз қолдирмаслигини у яхши билар эди. Махфий сирлари ошкор бўлиб турган шундоқ қалтис вазиятда энди у нима қилсин? Соҳибқиронга қарши шамшир кўтариб чиқсинми? Ундай қилса, ўзи даҳшатли ўлим топиши тайин. Кам сонли, тажрибасиз лашкарини қудратли қўшин бир кунга қолмай эзиб ташлайди. Улуғ шаҳарнинг кулини кўкка совириши ҳам турган гап. Унинг касрига қанчадан-қанча бегуноҳ одам қирилиб кетиб ўзи дуои бадга қолиши муқаррар. Яхшиси, фурсат ваниматида бу ердан соғ-омон қочиб қолгани маъқул эмасми?

5

Муаззам салтанатига футур етказмоқчи бўлиб турган балои азимнинг олдини олиш ниятида Соҳибқирон ҳижрий етти юз тўқсон бешинчи йил шаввол ойининг ўн учинчи куни (милодий 1393 йил 22 августда) зафар туғли енгилмас шавкатли қўшин ила Бағдод сари йўл олдилар. Жадал илдам босган улкан қўшин орадан кўп ўтмай, Бағдод остоналарига келди.

Шаҳарга кириш учун дарёи азим Дажладан ўтиш лозим эди. Бахтга қарши, Султон Аҳмад Мисрга қочаётиб, номардлик қилган, дарё устидаги кўприкларга ҳам, бандаргоҳдаги кемаларга ҳам ўт қўйдириб юборган экан.

Куз эмасми, аксига олиб, ўша куни эрталабдан ҳавонинг авзои бузулиб, кўзни очирмайдиган кучли шамол турди. Сокингина оқиб ётган дарё бирдан жунбушга келиб, асов тўлқинлар қумлоқ соҳилдан ўн-ўн беш қадам олдинга шиддат билан сапчий кетди. Бундай об-ҳавода дарёдан ўтиш хатарли эди. Шу боис Соҳибқирон, эмди не қилурмиз, деб турган бек ва саркардаларга сабр қилишни, шамол бироз ҳовуридан тушгач, солу гупсарларни ишга солиб, нариги соҳилга ўтиб олишни тайинладилар.

Илк кузнинг совиқ шамоли ва ваҳимали тўлқинларнинг вашиллаган шовқини бир зум тинмаган бу беором тунда Соҳибқирон ғалати бир туш кўрдилар. Қандайдир нотаниш, ниҳоятда серҳашам саройда баланч тахт узра хаёлга чўмиб ўлтирганмиш. Шу палла Шоҳруҳ Мирзо изн сўраб, истараси иссиқ, келишган бир йигитни бошлаб кирганмиш. Ҳалиги йигит кўркам тавозедан сўнг қўйнидан чиройли қизғиш муқовали қандайдир китоб чиқариб, шаҳзодага берибди. Шоҳруҳ эса табассум билан китобни отасига узатибди. Соҳибқирон ширин хаёли бузилганидан ғашланибми, негадир китобга қўл чўзмаганмиш. Шунда одамни янада ҳайратга соладиган фаройиб ҳол юз бериб, оний лаҳзада ҳалиги йигитнинг шундоқ ёнгинасида қўлларида узун асо тутган оппоқ либосли, юзидан нур ёғилиб турган бўйчан бир чол пайдо бўлибди. У шахд ила тахт томон уч-тўрт қадам ташлаб, қовоқларини очмай ҳорғин овозда: «Ҳа, Темурбек, авваллари зафар ва омад керак бўлса, руҳимдин мадад сўрардинг-а? Эмди нечун менинг битигимни илкинга олишни истамассен?» — деганмиш. Ушмундоқ фаройиб ҳолдан мутаассирланиб, бирдан ҳушёр тортган Соҳибқирон шу захотиёқ тахтдан тушиб, ҳалиги китобни ўғлидан олиб, дарҳол кўксига босибди. «Бу йигитни сира ранжитмагайсен, иззатини жойига қўйгайсен! Илло у ҳам сен киби бизнинг муриди-миздур.» — дея китоб келтирган йигитга ишора қилиб гапини давом эттирибди чол. — «Мадинат ус салом»га нек ният била кириб, мусулмон мардумнинг тинчлигига раҳна солмагайсен, Темурбек! Магар қон тўкмоқ, таламоқ ниятида бўлсанг, дарёдин саломат ўтолмагайсен! Сўзларимни уқдингму?» «Уқдим, ҳазратим, уқдим!» — дея жавоб қилганмиш Соҳибқирон дарҳол. «—Кўнглумда бадният йўқтур. Аҳли Бағод тиф кўтармай, омонлик ила дарвозаларни очса, бас. Мендин аларга чумолича зиён-заҳмат етмагай, ҳазратим!» «Бағод аҳлидин кўнглунг тўқ бўлсун, Темурбек. Алар сени меҳмон киби қарши олурлар. Ниятингда собит турсанг, дуо қилурмен, шула ҳафта дарё бурунгидек сокин оқур, уқдингму?» Соҳибқирон тасдиқ ишорасини қилгач, чолнинг ўйчан юзида чиройли табассум жилва қилибди. «Мени танидингму, Соҳибқирон?» — деб сўрабди шунда чол хушхолик билан. Соҳибқирон, танимадим дегандай секин бош чайқаган экан, чол: «Сендан муни кутмағон эрдим, — дебди сал гина аралаш. — Пири муфонинг-ни танимағонлигинг хўб эмасдур. Майли, рўзи қиёматда билиб олурсен, деган умидда-мен. Эмди бизнинг қайтар вақтимиз бўлди. Омон бўл, Темурбек! Сўзларим қулогингда бўлсун!» Шундай деб чол кўздан ғойиб бўлибди. Эрталаб Соҳибқирон тунда кўрган бу фаройиб тушини сир сақлаб, ҳеч кимдан таъбир ҳам сўрамади. Тушида кўрган нуруний чолни ўзича ҳазрат Яссавиймикин, деб ўйлади. Тушида китоб олишни ўзича яхшиликка йўйиб, бу сафар ҳам, шубҳасиз, йўли очилиб, омади юришишига ишонди.

Бир ҳафта деганда дарё аста-секин ҳовуридан тушди. Соҳибқирон авлиёнинг каромати зоҳир бўлганига иймон келтирди. Шавкатли кўшин солу гупсарлар воситасида дарёдан соғу саломат ўтди.

Шу орада Султон Аҳмаднинг «Аш-Шамс» отлиқ хос кемаси ёндирилмай, бандаргоҳдан узокроққа олиб бориб қўйилгани маълум бўлди. Соҳибқирон шу хос кемада Дажланинг бериги соҳилига омон-эсон ўтиб олдилар.

Амир Темур ҳазратларининг Бағодди шарифга нек ниятда қадам ранжида этаётганларини яхши фаҳмлаб етган аркони давлат ва шаҳарнинг аъёну ақобирлари уни муносиб иззат-икром ила шаҳардан ташқарига чиқиб кутиб олдилар. Соҳибқирон бундан ғоят мамнун бўлиб, Бағодди шарифнинг улуғ дарвозаларидан бўлмиш «Қуббат ул-аъқоб»дан шаҳарга кирдилар. Пешинга яқин маҳал бундан бир неча аср муқаддам донишманд халифа Мансур томонидан ҳашаматли этиб бунёд эттирилган қаср—«Ал-Мансурий» га келиб тушдилар.

6

С амарқандда бўлиб, Соҳибқирон бўш вақтини китоб мутолааси ва шатранж ўйини билан ўтказишини билиб қайтган элчи Нуриддин Абдурахмон ал-Исфароний бу ҳақда сарой аъёнларига сўзлаб берганди. Элчининг бу хабари ушбу кунда вазирларга жуда ҳам қўл келиб қолди. Улар тушдан кейин Соҳибқиронни доврўғи дунёга кетган қадимий, улкан сарой кутубхонасини ҳамда халифаликнинг беқиёс хазинасини кўздан кечирмоққа таклиф қилдилар. Соҳибқирон сал ҳориган бўлсалар-да, мезбонларнинг бу илтифотини рад этмадилар. Шоҳруҳ Мирзонинг раъйига қараб, кутубхонани бутун, хазинани эса эртага томоша қиладиган бўлдилар.

Кутубхона учун гулзорларга бурканган сердарахт қаср ҳовлисининг кунчиқар тарафида алоҳида кўркам ва мустаҳкам баланд бино барпо қилинган, унга сип-силлиқ мрамар зиналардан чиқиб борилар эди. Ичкарига серҳашам ойнаванд пешайвондан кириларди. Бино фойесининг икки тарафида кўк мрамардан чиройли қилиб ишланган, унча ҳам катта бўлмаган фавворалар бор, улардан доимо зилол сув отилиб турар эди. Ғўзал фавворанинг енгил эпкини иссиқдан кирган кишининг танини яйратиб, баҳридиллини очиб юборар, ёз кунларида кутубхонага салқинлик таратиб турар эди. Яна шу ерда, ҳар уч қадамда, турли рангдаги жимжимадор нақшли катта-катта сопол тувакларда япроқлари йирик-йирик, ям-яшил гуллар ҳам ўстирилган, бу анвойи гуллар кутубхонага ўзгача файзу тароват бағишлар эди. Мутолаадан кўзлари толиққанлар шу гулларга термулишиб, кўзларига дам беришиб, чарчоқларини бироз бўлса-да ёзишлари мумкин эди.

Узун залнинг икки томонида китоб хазиналари дид ва тартиб ила жойлаштирилганди. Ҳар бир жавон бўйига ва энига уч кулоч келар, эшиклари баланддан пастга очилар эди. Бу ерда турли соҳаларга доир ҳар хил китоблар тўпланиб, улар токчаларга қатма-қат терилганди. Ҳар бир фан соҳасига оид китоблар алоҳида-алоҳида жавонларда сақланар эди.

Бинога киришда Соҳибқирон ва шахзодани кутубхона доруғаси ва кутубхоначи тавозе билан қарши олишди ва марҳабо-марҳабо дея кўлларини кўксиларига кўйишиб, меҳмонларни ичкарига бошлашди.

Шоҳруҳ Мирзо улкан, бебаҳо зиё масканида ўзини илм ва китобларга ташна толиблардек тутар, гоҳ бу китобни, гоҳ у китобни олиб варақлаб кўрар, сўнг жилмайган кўйи Соҳибқиронга кўрсатиб, бу хусусда қисқача суҳбатлашиб олар эди. Соҳибқирон анчагина толиқиб, хаста оёғига оғриқ кирган бўлса-да, халифалар учун махсус ясатилган юмшоқ курсида ўтириб чарчогини ёзиш ўрнига ўғли билан бақамти юриб, китоб кўрар эди. Шоҳруҳ Мирзо гоҳ қувониб, қиблагоҳ, мана бу китобдин бизнинг кутубхонамизда бор, деса, гоҳ сал тушкунликка тушиб, бу китобдин бизда йўқ, бир нусха кўчиртириб олмоқ лозимдур, дея хўрсиниб кўяр эди.

Орадан икки соатлар ўтгач, аср намозига чақириб, шаҳар узра ширали, ингичка азон товуши янгради ва меҳмонлар кутубхонани вақтинча тарк этишга мажбур бўлдилар. Шоҳруҳ Мирзо кутубхонадан ташқарига чиқар экан, хизматига маҳтал бўлиб турган кутубхона доруғасига намоздан кейин келиб, яна бироз китоб кўришини тайинлади. Доруға ва кутубхоначи амирзоданинг араб тилида аниқ, равон ва чиройли сўзлашидан бизнинг тилимизни яхши билар экан-а, дегандай қойил қолган алфозда бир-бирлари билан нигоҳларини уриштириб олдилар.

7

«**М** адинат-ут салом», яъни тинчлик шахри номини олган Бағдоди шарифга келганларининг тўртинчи кунини тинимсиз китоб мутолаасидан Шоҳруҳ Мирзонинг кўзлари толиқиб, юраги ҳам бироз сиқилгандек бўлди. Соҳибқирон суюкли ўғлидаги бу ҳолатни дарҳол сезиб, истироҳат қилмоқни тайинлаган эди, амирзода юракни ёзиш учун маърифат ўчоғи бўлмиш эртақнамо бу муаззам шахарни сайру саёҳат этмоқни ихтиёр этганлигини билдирди. Соҳибқирон ўғлининг раъйини қайтармай, кўнглунг шуни тусаб турғон бўлса, майли, дея рухсати олий берди. Шоҳруҳ Мирзо йигирмата сараланган хос навқарлар қуршовида эрталаб соат ўнларда «Ал-Мансурия» қасрининг ҳашаматли дарвозасидан кўчага чиқди.

Бағдоди шарифнинг обод ва ораста кенг кўчаларида негадир ҳали ҳам одам сийрак учрар, кўринганларнинг ҳам афт-ангоридан қандайдир саросима ва ҳадик-хавотирни сезиш мушкул эмас эди. Шоҳруҳ Мирзо кузатувчан, мулоҳазакор йигит эди, шу боис ушмундоқ ғалати ҳолнинг зоҳир бўлишини ўзларининг қўққисдан қилган ташрифига йўйди. Уларнинг «Тинчлик шахрига» фақатгина тинчлик истаб келганликларини бу мардум қаёқдан ҳам билсин, ахир!

Арабистоннинг ўзига хос чиройли манзарали дарахтлари икки томондан қуюқ соя ташлаб турган гиштин кўчанинг адоғидаги баланд пештоқли кўркам бино Шоҳруҳ Мирзонинг диққатини жалб этди. Амирзода сайр қилдирувчи сарой аъенидан: «Бу жомеъ масжидими ё мадрасами?» — деб сўради. Мезбон жилмайиб: «Ҳаза мадрасатун» (Бу мадрасадур), — деб жавоб қилди. Андак зерикиб кетаётган шахзодада дарҳол жонланиш юз берди. Шу заҳоти унда ўша мадрасага кириш, ичкарини тамоша қилиб, мударрису толиблар билан суҳбат қилиш истаги туғилди. Уч-тўрт дақиқада мадраса дарвозаси олдига етиб келдилар. Отларни ўнтача хос навқарлар ила ташқарида қолдиришиб, бисмиллоҳ деб ичкарига қадам босдилар. Бироқ бунда ўзлари сира кутмаган таажжубланарли ҳолнинг гувоҳи бўлишди: шундоқ муҳташам мадраса ҳовлисида бирор кимса кўринмас, негадир ҳаммаёқ хувиллаб ётарди. Меҳмонларнинг таажжублан-

ганларини дарров пайқаган сайр қилдирувчи йигит: «Таҳсил бошланишига ҳали бир ой вақт бордур»,—деб изоҳ берди. Ҳафсаласи пир бўлган Шохруҳ Мирзо қўлларини орқасига қилганча хазон дилдираган мадраса ҳовлисида секин, хаёлчан айланиб юрар экан, баногоҳ яқин атрофдан одамни сел қилиб юборгудек даражада ширали овозда Қуръон тиловати янграб кетди. Ҳамма тўғри келган жойда ўтириб, бошини эгганча тиловатга соме бўлди. Ўн дақиқалардан сўнг тиловат тўхтади.

Шохруҳ Мирзо бу овоз қайдин келди экан, деб атрофга аланглаётган эди, чухра боши Исмоил Баҳодир унга яқин келиб:

— Амирзодам, бу товуш ҳув анави ҳужраларнинг биридин келадур, — деб хабар берди, иккинчи ошёнанинг ўнг тарафидаги эшиклари очиқ тўртинчи ҳужрани қўли билан кўрсатиб.

Каломуллоҳ оятларининг гўзал тиловатидан ҳазин кўнгли сув ичгандек ёришиб кетган Шохруҳ Мирзо ўша ширали овоз эгасини дарҳол кўриш иштиёқда иккинчи ошёнага чиқиш зинаси томон шитоб билан юрар экан, унга Исмоил Баҳодир билан яна тўрт навкар ҳамроҳ бўлдилар.

8

Мастона, тароватли-хушбўй анбар исига бурканган ҳийлагина кенг ва шинам ҳужрада келишган хушсурат бир йигит хонтахтага кўксини қўйганча қизғиш муқовали қалин китобдан сарғиш қорозга нималарнидир кўчирмоқ билан машғул эди.

Шохруҳ Мирзонинг барваста қомати эшиқдан кираётган ёруғликни бир муддат тўсиб қўйгандек бўлди. Йигит ёзишдан тўхтаб, бошини хиёл кўтариб, ажаблангансимон амирзодага тикилди. Шохруҳ Мирзо чехраси ёришиб, кулимсираб, шаҳзода бўлса-да, араб тилида «ҳаломкун?», яъни «мумкинми?»— дея изн сўраб ичкарига қадам босди. Йигит аста ўрнидан қўзғолиб, қўлларини кўксига қўйиб, у ҳам араб тилида: «Ассаламу алайкум, аҳлан ва сахлан, марҳабан бикум! (Ассалому алайкум,хуш келиб-сиз, марҳабо!)— деди очиқ юз билан. Бир-бирларига синовчан бошдан-оёқ кўз югуртириб олишгач, Шохруҳ Мирзо:

— А сифун, аъла зиъа жи лака (кечирасиз, тинчингизни буздим),— дея яна узр сўради.

Йигит ҳеч, қиси йўқ дегандай бош қимирлатиб жилмайди.

— Анта муддарисун? (Сиз мударрисмисиз?)— қизиқсиниб сўради шаҳзода.

— Наъм-наъм, ана мударрисун (Ҳа,ҳа мен мударрисман),— деб жавоб қилди йигит.

Шохруҳ Мирзо айна чоғда кўп вақтлардан буён мутолаага чанқоқ толиб сингари ҳужранинг китоблар билан лиқ тўла тоқчаларига кўз югуртирар, кўнгли таскин топган киши назари билан китобларни силаб-сийпалаб қўяр, соҳиби ҳужра эса табассум билан уни кузатиб турарди.

Бир маҳал амирзоданинг диққатини қалин китоблар орасида «сиқилибгина» турган нафис саҳтиён бир китоб оҳанрабодек ўзига тортди. У соҳиби ҳужрага кўрсам майлими дегандай ишора қилганди, йигит бемалол дегандай бошини секин қимирлатиб қўйди. Китобнинг илк саҳифасига назари тушган Шохруҳ Мирзонинг бирданига ҳайрати ва таажжуби ортиб, узоқ излаб юрганини гўё ҳозир топиб олгандек ялт этиб йигитга қаради. Ушмундоқ тасодифий фаройиб ҳолнинг сабабини ботинан англаб турган йигит дилкаш овозда: «Султон ул орифин Қул Ҳожа Аҳмад Яссавий ҳазратларининг ҳикмати муборақларидур бу»,— деди кутилмаганда соф туркий тилда.

Шохруҳ Мирзо бир муддат қулоқларига ишонмай, тили калимага айланмай анграйганча соҳиби ҳужрага қараб қолди.

— Сиз-сиз бизнинг туркий тилни ҳам билурмусиз, ҳали?— деб сўради ниҳоят шаҳзода.

— Ҳа, шундоқ,— дея кулимсиради йигит. — Ўзим асли турк улусидин бўлғонимдин сўнг ўз она тилимни билмаслигим уёт бўлмасму?

Соҳиби ҳужра қани марҳамат қилғайлар деб меҳмонга кўрпачадан жой кўрсатган эди, шаҳзода меҳр билан унинг қўлидан ушлаб, қувонган кўйи хонтахта ёнига чўккалади.

— Ажаб! Бу олис, бегона шаҳарга қай йўсин келиб қолғонсиз, ўзи?— ҳайроналик ва қизиқиш аралаш сўради Шохруҳ Мирзо.

— Мунинг тарихи узундур, ҳазратим, — дея енгил хўрсинди йигит. — Раҳматли падари бузрукворимиз асли мовароуннаҳрлик, аниқроғи кешлик эрурлар.

— А? Не дедингиз? Тагин бир қайтаринг, кешлик дедингизму?— йигитнинг оддийгина хабаридан суюнчи эшитган кишиники сингари Шохруҳ Мирзонинг кўзлари чақнаб кетди.

— Тенгри таолога беҳад ҳамду санолар бўлсун! Анинг мўъжизаларига қойил қолмоқдин ўзга иложим ҳам йўқтур! Етти ухлаб тушда ҳам кўрилмайдигон бир бегона, узоқ юртда икки мусофирни, яна қандоқ мусофирларни денг, авлоду аждоди бир муқаддас жойдин бўлгон ҳамюртларни учраштириб қўйгонини қаранг, тақсирим!— деди Шоҳруҳ Мирзо қувончи ичига сигмай.

— Раҳматли падари бузрутворимиз ёшлик кезларида илм излаб Бағдоди шарифга келиб, сўнг мунда муқим бўлиб қолгон эканлар, — деб гапини давом эттирди йигит. Шаҳзода тушунарли дегандай бош қимирлатиб:

— Бу китоб қайдин келиб қолди мадрасангизга?— деб сўради ҳозиргина олган китобни варақлар экан. — Ўзи яқинда китобат қилингон кўринадур?

— «Девони ҳикмат»ни узоқ йиллар бурун бухоролик нозиктаъб бир савдогардин совға сифатинда олгонмен, — деб жавоб айлади йигит. — Отам бу китобни кўп ўқур эрдилар. Саҳифалари ҳам бир мунча уруниб, хатлари ҳам хира тортиб қолгон эрди. Уч ой бурун ул табаррук китобдин ўзимга бир нусха кўчириб олгон эрдим.

— Мадрасада қай фанлардин сабоқ берурсиз?— суҳбат мавзусини ўзгартириб сўради Шоҳруҳ Мирзо.

— Ҳусни хат ила тафсирдин, — камтарона жавоб айлади йигит.

— Қуръони мажидни ёд қилибми эрдингиз?

— Ўн беш ёшимда тўлуғ ёд қилиб эрдим!

— Ў! Ўн беш ёшингизда? Тенгри таоло илмингизга барака ато қилсун! Тасанно, минг бор тасанно! Зеҳнингиз гоят ўткур экан, — дея йигитни чил дилдан олқишлади Мирзо.

— Ташаккур, тақсирим. Ҳақ субҳана ва таоло умрингизга барака берсун,— деди йигит мамнуният билан унга жавобан.— Ўзингиз ҳам хўп илм кўрғон, китоб ила маърифатнинг қадрига етадургон асилзодалардин кўринурсиз.

— Бе-е, — деб ҳижолатомуз кулди Шоҳруҳ Мирзо. — Сиз айтқонча эрмас. Илм кўрғон деб тўрт-беш йил меҳнат чекиб, мадраса тупроғини ялаб, они бекаму кўст хатм қилгон кишига айтулур. Саройда уч-тўрт домланинг қўлида тантиқлик билан сабоқ олмоқ бошқа, мадрасадек табаррук масканда гоҳ очлик, гоҳ юпунликда заҳмат ила илм ўрганмоқ бошқа. Эҳ, қани эмди ихтиёр ўзимда бўлса-ю, узоққа бормай, ота шахрим Кеш мадрасасида оддий илми толибларга қўшилиб, уч-тўрт йил кўнглим тилағондек тинимсиз таҳсил олсам! Аммо эмди мунинг сира олжиси ҳам йўқтур! Ортга қайтмас вақт ва умр уруш-юруш, жангу жадаллар била тўхтовсиз ўтиб борадур.

— Ноумид бўлмангиз, шаҳзода,— дея унга тасалли беришга уринди мезбон. — Жаноби расулуллоҳга ҳам илм қирқ ёшларида келмишдур. Ўқимок, ўрганмоқнинг кечи бўлмас дермишлар-ку, ахир!

Шоҳруҳ Мирзо кўнглининг нозик сири бўлмиш армонини ҳам унчалик синашта бўлмаган етти ёт кимсага изҳор этиб қўйганидан ичида хижолат чекиб, сергак тортди. У гоҳи-гоҳида ҳайрат ва эҳтирос таъсирида оддий мардум билан аслзодалар ўртасида масофа сақлашни унутиб қўяр эди.

— Ҳа, ҳа, рост айтурсиз, — дея дарҳол иқроп бўлди у чехраси ёришиб.

Бир неча дақиқа сўзсиз, садосиз қолдилар.

Шоҳруҳ Мирзо боя йигит кўчириб ўтирган саҳифаларга синчков разм солиб, уни «Девони ҳикмат»даги ёзувлар билан ўзича таққослаб кўрар экан, гоҳ қалин қошларини чимириб, гоҳ кўтариб қўяр эди.

— Хатингиз гоят нафис эркан,— дея тан олди у, ниҳоят.

Йигит раҳмат дегандай миннатдор жилмайди.

— Неча хил хатда ёза олурсиз? — қизиқсиниб сўради Шоҳруҳ Мирзо.

— Тўққиз хил арабий хатнинг ҳаммасинда ўн-ўн беш йилдан бери машқ қилиб келамен, — дея камтарона жавоб берди йигит.

Шоҳруҳ Мирзо ундан бундай жавобни кутмаганиданми, қойил, дегандай бош чайқаб қўйди.

— Шу вақтга қадар қанча китоб кўчирғонсиз, мавлоно? — дея яна йигитни сўроққа тутди Шоҳруҳ Мирзо унинг хатидан кўз узолмай маҳлиё бўлганча.

Йигит бир муддат ўйланиб олгач:

— Икки ой бурун кўчириб китобат қилгоним Каломуллоҳ бирла ҳисобласам, йигирматага бориб қолур, — деб жавоб берди-да, сўнг ўрнидан туриб тоқчадан муқовасига ям-яшил бахмал қопланган китобни олиб, уни ихлос ила кўзларига суртди. Сўнг жилмайганча, икки қўлаб шаҳзодага узатди. Шоҳруҳ Мирзо Каломи шарифни йигит сингари тавоф қилиб, аста варақларкан, ичида қўли гул, беназир хатотнинг нафис санъатига тасаннолар ўқиди.

— Китоб суҳбатига берилиб кетибон, иккимиз яқиндин танишмадик ҳам,— деб беозор кулди Шоҳруҳ Мирзо. — Узр эмди, асли айб каминададур. Мавлоно, исми шарифингиздин огоҳ этингиз эмди, фақирни.

— Исми Умархон, раҳматли падаримнинг исмлари Ўқтамхон эрди,— деб жавоб қилди йигит.

Шоҳрух Мирзо ҳам ўзининг кимлиги-ю кимнинг ўғли эканлигини англагач, Умархон: «Илм ва илм аҳлининг қадрига етадурғон улуғ инсоннинг фарзанди-аржуманди эканлигини шундоқ юзингиздин равшан бўлиб турибдур, шаҳзодам!»— деди.

Сандал оғочидан ясалган хонтахтанинг бир четида уст муқовасига настаълиқ хатида катта-катта ҳарфлар билан «Қиёфат ул башар» деб ёзилган юпқагина китобчанинг арабий нусхаси турар эди. Шоҳрух Мирзо суҳбат асносида қизиқиб, китобчани варақлаб, йигитдан буни неча йилдан бери мутолаа қилиб келаётганлигини суриштирди. Хаттот «Қиёфат ул башар»ни ўн йилдан бери муттасил ўқиб келишини ва бу муъжаз китобчадаги илм унга яхшию ёмонни бир қарашдаёқ ажрата олишга кўмак бериб келаётганини айтди.

Соҳибқирон ҳам ёшлик чоғларида «Қиёфат ул башар»нинг туркийчаси бўлмиш «Илми қиёфа»ни қўлдан қўймай ўргангани боис ким дўсту, ким душман эканлигини бир боқишдаёқ билиб олиш мумкинлигини ўғилларига кўп бора сўзлаб, уларнинг ҳам шу нозик, сирли илмдан яхшигина воқиф бўлишларини тайинлар эди. Шоҳрух Мирзо азиз падарининг насиҳатини ерда қолдирмай, «Илми қиёфа»ни акаларига нисбатан бирмунча яхшироқ ўрганишга ҳаракат қилди-ю, бироқ буни амалда кўп ҳам қўллай олмади. Чунки бу нозик илм кузатувчанликни, мулоҳазакорликни ва ўта диққат ила тафаккур қилишни талаб этар эди. Соҳибқироннинг учала ўғлида ҳам мазкур сифатларнинг қай биридир номукамал эди, шу боис улар бу жиҳатдан оталарига тенглаша олмас эдилар.

— Муни қаранг, кўнгулмга ушмундоқ ажиб бир фикр келди, мавлоно,— деб қолди Шоҳрух Мирзо ҳеч қутилмаганда. — Биз бирлан ота-боболарингизнинг киндик қони тўқулғон юртга қайтмоқликни истамайсизму?

— Қайдам,— дея оғир хўрсинди Умархон. — Қишлоғим билан волидам муңдин беш-ўн йиллар бурун бу фоний дунёдин ўтиб кетдилар. Мен аларнинг еру кўкка ишонмағон яккаю ёлғиз фарзандлари эрдим. Мана эмди ушбу кунда алардин биргина ёдгор бўлиб қолдим.

Умархоннинг андуҳ ила йўғрилган сўзлари шаҳзодага таъсир қилиб кетди. У хаттотнинг маҳзун кўнглини кўтариш мақсадида дарҳол унга тасалли бермоққа шошилди:

— Сиз кўнгулунгизни чорасиз мискинлар киби ҳеч чўқтирмангиз! Ёлғизлик ҳақинда ушмундоқ сўзларни сўйламак сизнингдек олим инсонга ҳеч бир ярашмас, мавлоно! Сиз мунда араблар орасинда яшаб, ўзингизнинг қай зула қай миллатга мансуб эканлигингизни хаёлдин фаромуш қилибсиз, чоғи. Ҳаргиз унутмангизким, сиз биз киби қадим кешлик буюк туркий авлоддандурсиз! Сиздек нозик истеъдодли, қўли гул, қилқалам хаттотлар юз йилда дунёга бир келур! Биз сизнинг илмингиз ила хизматингиз қадрига етурмиз, деб сўз бергаймиз. Сиз биз билан бирга бўлмоғингиз, бизнинг орамизда иззат ила икромда яшамоғингиз лозимдур!

— Раҳматли қишлоғим фоний дунё ила видолашмоқ олдидин ота юртларини кўп кўмсаб эрдилар, — деди Умархон дилгирлик билан. — Фурсат топиб, ҳеч бўлмаса бир мартагина бориб, онинг азиз тупроғидин бир сиқим келтириб, қабрим устига сочгин дея васият қилғон эрдилар.

— Сиздек закий зотга ҳеч ўргатгулик жойи йўқдур,— дея жиддий таъкидлади Шоҳрух Мирзо. — Қазоси яқинлашғон кишининг сўнги тилагини адо этмоқ тириклар учун вожиб! Қишлоғингизнинг васиятларини адо этиб, руҳи покларини шодумон қиладурғон фурсат етмадимикин, мавлоно?!

Умархон амирзоданинг сўроғига дарҳол ҳа ёки йўқ дейишга ботинолмади, бир зум ўйланиб қолди.

— Билмадим, биз Бағдоди шарифда тагин неча кун турурмиз. Шул вақт ичинда обдан ўйлаб кўриб, бирор хабар еткурсангиз.

— Хўп, майли, сиз айтқонча бўлсин, шаҳзодам, — деди Умархон. — Икки-уч кун ичинда бир қарорга келиб, ўз фикримни сиз жанобга албатта билдирурмен.

Умархоннинг гап оҳангидан ота юртга бориш майли сал бўлса-да сезилиб турарди.

— Шайхул машойих ҳазратларининг ҳикмати муборақларини мутолаа қилмоққа олсам майлиму?— деб сўради Шоҳрух Мирзо узоқ машаққат билан излаган китобини топганда ундан айрилгиси келмаган киши каби.

— Фақирни хижолатга қўймангиз, ҳазратим, шуни ҳам мендин сўраб ўлтирибсизму, бемалол, бемалол, — деди Умархон хушҳоллик билан.

Шоҳрух Мирзо фотиҳа ўқиб, ўрнидан қўзғолди. Умархон меҳмонларни мадрасадан чиққунча кузатиб қўйди.

У меҳмонлар бу ерни тарк этишгач, ҳужрасига қайтишга юраги дов бермай, мадрасанинг кенг ҳовлисида узоқ хаёл суриб юрди. Бундан уч-тўрт кун бурун кўрган ҳув ўша ғалати тушини эслаб, раҳматли падари бежизга тушига кирмаганини энди фаҳмлади.

Шоҳрух Мирзо унинг сокин юрагига гўё бир лахча чўғ ташлаб кетгандек бўлди. Бу ўт аста-секин қалбида ота юртга нисбатан меҳр ва соғинч туйғусини уйғотиб юборди. Бир зумнинг ичида китобларга тўла ҳужраси ҳам, ўсмирликдан таҳсил кўриб, камол топган қадрдон мадрасаси ҳам кўзига қандайдир бегонадек кўрина бошлади. Шу топда чала қолган қўлэмалари ёнига қайтишга юраги бетламай, негадир узоқ-узоқларга кетгиси келмоқда эди.

Шоҳрух Мирзо яна бир оз шаҳар айланиб, сўнг тўғри саройга қайтди. Бу бегона юрт одамлари уни очиқ чеҳра ва табассум билан худди Мовароуннаҳр ёким Хуросондагидек олқишлаб қаршиламадилар, аксинча, зolim бир ғанимни бехосдан учратгандек ёвқараш қилдилар. Одамлардаги бу ҳолат амирзоданинг сайру саёҳатга бўлган иштиёқини сўндириб, ҳафсаласини пир қилаёзди.

Шаҳарнинг бозор атрофидаги аксар кўчалари бева-бечора, тиланчию гадойлар билан тўлиб-тошган эди. Шундай кўчаларнинг иккисида Шоҳрух Мирзони ўн-ўн беш чоғли хотин-халаж ва мурғак болалардан иборат бўлган тиланчилар илинж ила садақа-садақа, дея ўраб олдилар. Хос навкарлар уларни шаҳзоданинг атрофидан ҳайдамоққа ҳаракат қилган эдилар, шаҳзода тегманглар, дея ёнчиғидан бир сиқим олтинларни олиб, ўнг ёнида турган Исмоил Баҳодирга тутқазди. Исмоил Баҳодир дарҳол отдан тушиб, уларни садақа илинжида мўлтираб турган тиланчиларга бирма-бир тарқатиб чиқди.

Яна бир кўчада куппа-кундузи, пешин намозидан сал олдин, етти-саккиз чоғли одамнинг гоҳ гандираклаб, гоҳ тўқишиб, гоҳ йиқилиб, бақириб-чақирганча ашула айтиб юришганига дуч келиб қолишди. Шоҳрух Мирзо таажжубланган кўйи буларга нима қилган ўзи, деб сайр қилдирувчидан сўради. Мезбон мийиғида совуқ илжайиб, булар анави ердаги майхонадан чиққан маст одамлар, дея жавоб берди. «Ниманима?— дея ёқасини ушлагудек ҳайратга тушди шаҳзода, — шуңдоқ, улуғ ислом юртида майхона борму, ҳали? Шариатпаноҳ шайхулислому қозилар, мухтасиблар қаёнга қарайдулар, ахир?!»

Намози пешиндан сўнг шаҳзода бутун шаҳарда кўрган-кечирганларини ҳамда беназир хаттот Умархон билан учрашувини отасига батафсил сўзлаб берди.

Соҳибқирон Умархон кўчирган «Девони ҳикмат»ни диққат билан оҳиста варақларкан, хаттотнинг настағлиқ хатида мунча ҳам бекиёс даражада ёзганидан ҳайратланиб, Тенгри таоло бу йигитга бемисл улуғ истеъдод ато қилгон эркан ўзи, деб қўйди ичида. Эҳтимол, бу ўшал тушумда менга китоб тортиқ қилгон йигит бўлса, деган ўй кўнглидан ўтгач, аср намозидан сўнг хаттотни ҳузурига келтиришни Шоҳрух Мирзога тайинлади.

10

У мархон аср намозини ўқиб бўлиб, жойнамоз устида кўзларини юмганча азиз онасидан ёдгор қолган малла тасбеҳни ўтириб, хаёлга толиб ўлтирар эди.

Мухтарам волидаси Ҳанифа бону араблардан эмас, асли ота-боболари хуросонлик турклардан эди. Унинг ота-боболари дунёга даҳшат солган мўғул яғмосидан жон сақлаш мақсадида Хуросонни ташлаб, Ироқ томонларга бош олиб кетишган ва охири-оқибат Бағдоди шарифдан манзил-макон топишиб, шу ерда муқим бўлиб қолишган эди.

Ҳанифа бону шу эски малла тасбеҳни қўлидан қўймай, ҳўп эъзозлар эди. Уни отамдан ёдгорлик, отамга эса юртдан ёдгорлик дея азизларди.

Умархоннинг Усмон деган ўзидан тўрт ёш кичик укаси бўлиб, ўн ёшида уни бий чақиб заҳарлаганди. Болалигидан касалманда, нимжон укаси икки кеча алаҳлай-алаҳлай сўнг жон таслим қилган эди. Азиз фарзандининг жудолик ғам-ҳасрати ёш онанинг умрини эрта хазон қилди. Фарзанд доғида куйиб адо бўлган Ҳанифа бонунинг ўзи ҳам бир йил ўтар-ўтмай, юрак хасталигидан дунёни тарк этди. Онасининг вафотидан сўнг отаси бошқа аёлга уйланмади. Ўшанда у энди ўн тўрт ёшга тўлган ўсмир эди.

Чошгоҳда Шоҳрух Мирзо билан бирга келган чухра боши¹ Исмоил Баҳодир овозини кўтармай салом бериб ичкарига кирди-да: «Тақсир, сизни олампаноҳ — Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари ҳузурини муборақларига чорлайдулар,— деди.— Ҳозироқ биз била саройга отланмоғингиз лозимдур! Шоҳрух Мирзо ушмуни ҳам

¹ Чухра боши — хос кўриқчилар бошлиғи

қатъий тайин қилдиларким, шу кунга қадар кўчирғон барча китобларингизни ўзингиз била олиб борурмишсиз экан».

Кутилмаган бу ташрифдан хаттотнинг юраги ненидир соғингандек орзиқиб кетди. У чухра бошига табассум билан: «Бир дақиқа сабр қилгайсиз, биродари азиз,»— дея ўрнидан туриб, тоқчадан китобларни йғиштиришга киришди.

А л-Мансурия қасрининг чаманзор ҳовлисига улуғвор файзу тароват бағишлаб турган зилол сувли мовий фаввора олдида Умархонни Шоҳруҳ Мирзо муносиб иззат-икром ила кутиб олди. Улар бир-бирларига хушнуд боқишиб, ойнадек ялтираб турган ғуборисиз оппоқ зиналардан кўтарилганча, жимжимадор нақшли ойнакори эшикдан ичкарига кирдилар Серҳашам узун йўлакнинг адоғидаги икки табақали зарҳал эшикка етишгач, шаҳзода хаттотга: «Эмди расми мундоқ. Бир муддат мунда сабр қилиб тургайсиз,»— деб ўнтадан китобни кўтариб келган мулозимлар билан ичкарига кириб кетди. Ўн беш дақиқалар ўтгач эшик оғаси ҳузури муборакка таклиф қилди. Умархон юраги гупилаб, ичида андақ ҳаяжон билан: «Ё, Парвардигор-о, ўзинг мададкоримсен!»— дея пичирлаб, ичкарига қадам босди.

Ял-ял товланиб кўзни ўйнатувчи мунаққаш ранг гўзал шифтига юз шамли олтин қандиллар илинган, оёқ остига чўғдек қип-қизил эроний қалин гиламлар тўшалган кенг ва ёруғ саломхонанинг тенгсиз ҳашаматидан хаттот ҳайратга тушди.

Забаржаду жавоҳирлар билан зийнатланган тахт шу тобда бўм-бўш турар, Амир Темур ҳазратлари эса аркони давлат учун қўйилган пастак курсида оддийгина бўлиб, Умархон келтирган китобларни қизиқиш билан авайлабгина варақлаб ўтирар эдилар. Соҳибқироннинг кийинишлари ҳам оддийгина эди: бошларида узун яшил кулоҳ, эғиларида кўк баҳмадан тикилган узун тўн.

Салом-алиқдан сўнг хаттот ва подшоҳ бир-бирларига термилиб қолдилар. Соҳибқирон ичида: «Ё қудратингдан қодирим лам язид! Бу, ахир, тўрт кун бурун тушда кўргоним китоб тортиқ қилгон йигитнинг айнан ўзи-ку! Демак, у менга пири муршидимнинг битикларини тортиқ қилгон экан-да?! Нуроний чол, мундин чиқди, ҳазрат Ясавий эканлар-да?! Эҳ, эссиз! Ким эканликларини билгонимда эди! — дея ҳайратланиб, таассуфланиб турар эдилар. Айни лаҳзада Умархон ҳам ғаройиб тушини эслаб, мутаассирланиб турар эди. Демак, азиз падари уни Амир Темур ҳазратларининг ихтиёрига топшириб кетган экан-да?!

Соҳибқирон унга бошдан-оёқ яхшилаб разм солиб чиқиб:

— Қани, мундоқ ёвуқроқ кел-чи, хаттот, — дедилар хушҳоллик билан. — Дийдор фанимат. Сени яқиндин тузукроқ кўриб қўяйин!

Умархон ҳаяжон билан подшоҳ ҳазратларидан беш-олти қадам берида тўхтади ва у зотнинг қўлларидаги китобни дарҳол таниди. Бу эрталлаб Шоҳруҳ Мирзо ундан сўраб олган «Девони ҳикмат» эди.

— Настаълик хатини ушмундоқ ҳусн била битмакни кимдин ўрганғонсен?— деб сўрадилар Соҳибқирон. — Арабу ажамнинг кўп жойларида ҳали-ҳанузга қадар бу нозик, гўзал хатда битмак ва ўқумакни билмайдурлар-ку, шундоқ эмасму?

Соҳибқироннинг саволига жавоб беришдан олдин Умархон отасининг ёнида қўл қовуштириб турган Шоҳруҳ Мирзога кўз ташлади. Шаҳзода кўркмай айтаверинг, дегандай бошини қимирлатиб ишора қилгач, хаттот ўзини бирмунча дадил тутиб, хотиржамлик билан сўзлай кетди.

Б ир умрга унутилмас бу ажойиб воқеа бундан ўн йил илгари — у вақтда ҳали у ўн беш ёшли ўспирин эканида, кўкламнинг илиқ кунларидан бирида, қандайдир юмуш билан бозор айланиб юрганида содир бўлган эди. Кўзни яшнатувчи турли ранг-ранг матолар сотиладиган дўконлардан бирида ёши ўттиз-ўттиз бешларга бориб қолган истараси иссиқ бир йигит савдо билан кўп ҳам машғул бўлмаин, қандайдир китобдан бошини кўтармай туркийчада нималарнидир хуш оҳанг билан мутолаа қилиб ўтирар эди. Шу савдогар йигит унинг диққатини ўзига жалб этди-қўйди. Умархон дўкон ёнидан нари кетолмай, бироз тинглаб турди-да, сўнг йигитнинг хаёлини бўлиб: «Қандоқ қўшиқни хиргойи қилурсиз, ўзи?»— деб сўради ўз она туркий тилида. Йигит шу заҳотиёқ китобдан бошини кўтариб, ялт этиб унга қаради ва унинг асли турк эканлигини суриштириб билгач, ўқиб ўтирган китобини унга кўрсатди. Минг таассуфким, Умархон китобда битилган калималарни жуда ҳам қийналиб, аранг ўқиди. Бу қандайдир ўзгача хат эди. Насхга ҳам, таълиққа ҳам, куфийга ҳам ўхшамас эди. Умархон савдогар йигитдан бу нотаниш, сирли

хатни ўқишни ўргатишни илтимос қилган эди, савдогар кеч киргач карвонсаройга келгин, ўргатишга ҳаракат қилиб кўрурмен, деб ваъда берди. Уйлари карвонсаройдан унча олис бўлмагани учун отаси савдогардан дарс олишга рухсат берди. Савдогар йигит яхшигина хат ҳам бита олар экан. Умархон кўп эмас, тўрт ҳафта ичида ҳар кеч унинг ёнига қатнаб, ўзи учун нотаниш янги настаълиқ хатини равон ўқиш ва ёзишнинг таълимини олди. Бу орада у савдогар йигит билан яқиндан танишди. Йигит Бухорои шарифдан Абдурауф исмли катта савдогар бойнинг ўғли бўлиб, исми отасига уйқаш Абдулҳамид экан. Отаси уни дунё кўрсин, савдо ишида кўзи пишсин деб ҳар йили узоқ-узоқ ўлкаларга карвон билан жўнатар экан.

Бир куни Абдулҳамид бозорда кўринмай қолди. Умархон суриштириб карвонсаройга борса, у иситмалаб, бетоб бўлиб ётган экан. Умархон отасининг таниш табиб оналаридан дархол дору-дармон олиб келиб, Абдулҳамиднинг тезроқ соғайишига уч-тўрт кун сидқидилдан кўмаклашди. Абдулҳамид сиҳат топиб, дарддан фориг бўлиб кетгач, бир куни уни уйларига чорлаб, меҳмонни отаси билан таништирди. Абдулҳамид киришимли, ширинсухан йигит бўлганлиги боис, Умархоннинг падари — Ўктамхон билан анча чиқишиб қолди.

Абдулҳамид келтирган моли — газмоллари тугагунга қадар Бағдодда икки ойча турди. Шу икки ой ичида у Умархоннинг қистови билан тўрт-беш марта уларниқда меҳмон бўлди. Абдулҳамид ҳар гал уларниқига келганида, Умархоннинг отаси уни шодонлик ила қарши олар, эски қадрдонлардек тўйиб-тўйиб суҳбатлашар, ота юрти ҳақида суриштирар эди. Бир куни отаси меҳмондан, юртингиз ҳукмдори султонингиз ким? Анинг давлат тузуми, адолати қандоқ? — деб сўраган эди, Абдулҳамид шу саволга илҳақ бўлиб тургандек, бир соатлар чамаси оғзидан бол томиб, мамнуният билан ўз юртининг ҳукмдори ҳақида сўзлаб берди. Юрт ҳукмдорининг онаси Тегина бегим асли бухоролик эканлигини ҳам айтиб, ўзича фахрлиниб қўйди.

Абдулҳамид мусофир бир юртда Умархондек дўсти содиқ топганлигидан хуррам бўлиб, Бухорога қайтар чоғи настаълиқ хатида битилган «Девони ҳикмат» ва яна икки-уч китобни унга ҳада қилиб кетди. Шу кетишида у Бағдоди шарифга қайтиб келмади.

С оҳибқирон хаттотнинг гапларини диққат билан тинглаб бўлгач, суҳбат мавзусини ўзгартириб, юмшоқ оҳангда:

— Падаринг, волиданг ҳаётмулар? — деб сўради.

— Онам ўн тўрт яшар чоғимда қазо топқонлар, — дея ютиниб қўйиб ҳазин товушда жавоб қилди Умархон. — Отам эса мундин тўрт йил бурун...

Соҳибқирон ила Шоҳрух Мирзо хаттотга таъзия қилган каби Тенгри таоло раҳматига олгон бўлсун, дея юзларига фотиҳа тортдилар. Бу ҳамдардликдан Умархоннинг кўнгли бир хил бўлиб кетди.

— Раҳматли падарингнинг исмлари ким эди? — секин сўрадилар Соҳибқирон. — Қай йўсин бу бегона юртларга келиб қолгон эрканлар?

Умархон оғир ҳўрсиниб олди-да:

— Исмлари? Исмлари Ўктамхон ибн Саидхон ибн Маъруфхон эрди, — деб жавоб қилди. — Ота-онадин эрта сағир қолиб, амакиларининг қўлларида тарбия топқон эканлар. Ўн беш, ўн олти ёшли кезларинда Маҳмудхон амакилари Бухорога ўқишга юборибди. Бухорода бир муддат таҳсил кўргач, мударрислар тавсияси ила Бағдоди шарифга келиб, мундаги мадрасани ҳам яхши хатм айлаб, сўнгра шу ерга мударрис бўлиб, Бағдодда бир умрга муқим бўлиб қолгон эканлар.

Соҳибқирон суҳбатдошининг руҳи сўниб бораётганлигини сезиб, тагин мавзуни ўзгартириб, сўради:

— Настаълиқ хатини ким ихтиро қилғонини билурмусен, хаттот?

Умархон билмадим дегандай секингина бош ирғаб қўйди.

— Самарқандда, менинг саройимда Хожа Мирали ибн Илёс Табризий исмли нозиктаъб хаттотим бор, — дедилар Соҳибқирон фахр туйғуси билан. — Бу тенгсиз, гўзал хатни у йигирма йилча бурун кашф қилгон эрди!

Айни чоғда Шоҳрух Мирзонинг ҳам юзида отасиники сингари фахр аломати жилва этди. У мана шундоқ, тақсир, сиз нима деб ўйловдингиз, дегандай кўзлари чақнаб, хаттотга мамнун боқар эди.

Соҳибқирон бироз ўйлиниб турди-да, сўнг қўлидаги китобни кўксига босиб:

— Биз сенинг хаттотлигинга ҳеч шубҳа қилмасмиз, ўғлим, — деди Умархонни ўзига яқин олиб, ишонч билан. — Аммо сени бир синиб кўрмоқ ниятимиз ҳам йўқ эрмас. Тагин Амир Темур менга инонмади деб кўнглунга олмайсен-а, хўпму?

— Бош устига, ҳазратим, сиз нени ихтиёр этсангиз, шу бўлур, — дея итоаткорлик ила жавоб қилди хаттот.

Шу заҳотиёқ девонхонадан хонтахта, давот, қоғоз ва қаламлар келтирилди. Хаттот Соҳибқироннинг ижозати билан хонтахта ёнига тиззалади ва унда турган беш-олти қаламни кўздан кечирди, маъқул келганини сўл қўлига олиб, давотга ботирди-да, сарғимтир қоғоз сари энгашди.

— Ие, сен чап илкинги ила ёзмоқчимусан, ҳали? — таажжубланиб сўради Соҳибқирон.

— Мен асли чапақайман, подшоҳим, аммо ўнг илкимда ҳам яхши хат бита оламен, — дея жилмайиб жавоб айлади хаттот.

— Мунинг хўп ўхшаш келгонини қара-я, мен ҳам чапақаймен, асли, — деб кулди Соҳибқирон. — Хўп, майли, ёз эмди.

Соҳибқирон бир зум ўйга толди. Хушчақчақ чехраси лаҳзада жиддий, мардонавор тусга кирди. Қалин қошлар ўйчан чимрилиб, ўткир кўзлар баҳодирона чақнаб кетди.

«БИЗКИМ МУЛКИ ТУРОН, АМИРИ ТУРКИСТОНДИРМИЗ!

БИЗКИМ МИЛЛАТЛАРНИНГ ЭНГ ҚАДИМИ ВА УЛУҒИ ЎЛМИШ ТАҒЛИ, ТУҒЛИ ТУРКНИНГ БОШ БЎҒУНИДУРМИЗ!!!»

Умархон ўзининг нимага қодир эканлигини намоиш этиш мақсадида Соҳибқирон суюб, ўктам гурур билан айтган пурмаъно сўзларни саккиз-тўққиз қоғозда гоҳ ўнг, гоҳ чап қўлда тўққиз хил хатда, яъни настаълиқ, насх, таълиқ, кувфий, рикъф, сулс, райҳоний, шикаста ва муҳаққақ хатларида киши кўзини қувонтирадиган даражада нафис ва жимжимадор қилиб, бирпаста шириллашиб ёзиб ташлади.

Самарқандда, Девони бузрукда, шу вақтга қадар етти-саккиз хил хатда, ҳам ўнг, ҳам чап қўлда мундай чиройли ёза оладиган хаттотни учратмаганликлари боис, Соҳибқирон ҳам, шаҳзода ҳам Умархоннинг ҳақиқатдан беназир хаттот эканлигига ич-ичларидан қойил қолишиб, унинг бу тўғма истеъдодига чин дилдан тан беришди.

— Бу тенгсиз, ажиб санъатдур! — дея дилдан эътироф этди Шохруҳ Мирзо Соҳибқиронга юзланиб. — Шу кунга қадар мен Мирали Табризий жанобларини оламда якто хаттот деб юрар эрдим, аммо сал янглишгон эканмен. Умархон Табризийдин чамамда ўн қарра кучли ва ноёб хаттот эканлиги кундек равшан бўлди.

Соҳибқирон нимтабассум билан тўғри, дея бош ирғаб, ўғлининг эътирофини тасдиқлаб қўйди. Шаҳзоданинг бу мақтовлари Умархоннинг руҳини кўтариб, уни ўзида йўқ шодлангириб юборди.

— Самарқанд била Кешга ҳеч қадамнинг етганму, хаттот? — дея сўрадилар Соҳибқирон.

— Ҳазратим, шу ёшимгача Бағдоддин бир қадам ҳам нари чиқмоғонмен, — деб тўғрисини айтди Умархон.

— Эҳ, менинг Кешим била Самарқандимни кўрмабсен, ҳали дунёга келмабсен, хаттот! — дедилар Соҳибқирон ўзгача бир меҳр ва фахр билан.

— Ҳақ таоло насиб айласа, боболарим юртига саёҳат қилмоқ ниятим йўқ эрмас, — деб қўйди Умархон.

— Ҳа, ҳа Тенгри таоло насиб айласун, насиб айласун, — дея унинг ниятини қувватлади Соҳибқирон. — Ҳеч бандани ота юртидин бегона қилмасун!

Соҳибқирон тарихга қизиққани боис бирпасдан сўнг суҳбат мавзусини тағин ўзгартиб:

— Умархон, илму тарих ўқуғонинг борму? — деб сўради ўйчанлик ила.

У тарихни билган кишини хуш кўрар ва қадрлар, шу боис бундай зукко суҳбатдош билан билимини синаш учун жон-жон деб баҳслашишга иштиёқманд эди. Умархон эса нечундир тарихга унча қизиқмасди. Шу сабабли у айбдорларча йўқ дея бош ирғаган эди, Соҳибқирон афсусланганча бош чайқаб:

— Ўз улусинг, миллатинг, ота-боболаринг тарихини билмаслигинг менга маъқул кўринмайду, мавлоно, — деди. — Қандоқ улуғ ва муътабар миллат фарзанди эканингни илму тарих ўқумағонингча ҳеч қачон билмассен, ўғлим!

Соҳибқирон хаттотга рухсат бермоқчи бўлиб турганди, Шохруҳ Мирзо унга яқин келиб, нимадир деб шивирлади. Соҳибқирон қалин қошларини кўтариб, ҳа-я, эсимга солдинг, сал бўлмаса унутаёзибман дегандай чехраси ёришиб, хаттотни ўз жигарбанди каби яқин тутиб, меҳри товланди ва унга мулойимлик билан мурожаат қилди:

— Умархон, ўғлим, бизнинг сенга бир кичик хизматимиз бордур.

— Ҳар қандоқ хизмат бўлса, буюринг, ҳазратим. Қўлимдан келса, жон деб ато этурмен. Инон-ихтиёрим сизнинг илкингиздадур, — дея дарҳол жавоб қилди хаттот.

— Ҳа борақолоҳ, бу сўзларинг томирингда асл туркийлар қони оқиб турғон йигитларга хосдур, — дея мамнун бўлди Соҳибқирон. — Эртан биз саройда Бағдоди шариф уломи киромлари бирла шариату тариқат, илму тарих хусусинда мусобаҳа қилмоқ ниятиндамиз. Шу мусобаҳага сени ҳам тақлиф қилурмиз. Хизмат шулким, сен бизнинг орамизда мутаржимлик қилурсен, уқдингму? Араб тилини беш бармоғиндек билатурғон мутаржимларим йўқ эрмас. Алар доим менинг қошимда турурлар. Аммо бу

гал Шоҳрух Мирзо сенинг хизматингдан фойдаланмоқни маъқул кўрур. Меҳмонга мезбон хизмат қилса, хўп ярашур, шундоқ эрмасму?»

Соҳибқироннинг бу кичик хизматини хаттот ўзига қилинган улуғ бир илтифотдек қабул этиб, бош устига, олампаҳо, деди севиниб. Шундан сўнг Соҳибқирон: «Ҳақ табаррук таоло беназир илмингга ва ёш умрингга барака ато қилсун!» — дея хайрлик дуо қилиб, суҳбатга яқун ясади.

14

Соҳибқирон холи қолгач, айғоқчилар бошлиғи Вотвот мунажжимни дарҳол ҳузурига чорлатди ва унга яқин икки ҳафта ичида бухоролик Абдурауф, Абдулҳамид деган савдогар бойлар ҳамда шахрисабзлик Саидхон ибни Маъруфхоннинг авлод-аждодларини суриштириб, ошиғич равишда аниқ маълумотлар топиб келтиришни буюрди. Бу махфий топшириқни Вотвот мунажжимдан олган ўткир айғоқчи эртасига дарвеш қиёфасида Туркистон томонларга йўл олган қарвонга кўшилиб, Бағдоди шарифдан чиқиб кетди.

15

Эртасига икки соатлик машваратда Бағдоддан бир юз саксон чақирим шимолда, Дажланинг ўнг соҳилида, тоғ устида қад кўтарган Тикрит қалъасига ҳужум қилиш муҳокама этилди. Бунга сабаб, икки кун бурун жабрдийда савдогарлар ва ташвишманд мусофирлар Соҳибқироннинг қошига келиб, арз қилган эдилар: «Шу яқинда бир қалъа бордур. Отини Тикрит дейдурлар. У доимо берк турур. Бир жамоат ўғрилар, қароқчилар анда йиғилиб, мусулмонларнинг йўлларини боғлаб турурлар ва ҳеч ким андин саломат ўта олмас. Ва доим Миср ва Шомдин келгон ва боргон қарвонларга ҳужум қилиб, аларни таларлар. Неча йиллардурким, алар у ерни макон этгонлар. Ҳеч подшоҳ бориб, ул қалъани олмайдурлар. Бу жиҳатдан кўп мусулмонлар ташвишда турурлар!» Ҳазрат Соҳибқирон арзни диққат билан эшитиб уларга: «Бизнинг ҳимматимиз ва мақсудимиз Бағдодга юрмоқдин бу турурким, мундоқ зулмларни мусулмон аҳли бошидан кеткурмақдур, — дедилар. — Эмди бизга фарз бўлдимки, бу ишнинг фикрини қилгаймиз». Машваратда Соҳибқирон: «Бурҳон ўғлон ва Йатиқ Суфий, амир Жамол Ҳамид ва Шоҳ Малик Саййид Хожа ва Шайх Али Баҳодурлар отланиб қалъа сори юриб, қамалга машғул бўлсунлар!» — дея ҳукм этди. Ўзи эса эрган шанба кунни отланиб, уларнинг ортидан тезда этиб боришни айтиб, машваратга яқун ясади.

Соҳибқирон машваратдан сўнг мусобаҳа учун саройга таклиф этилган Бағдоди шарифлик машҳур фозилу фузало ҳамда олиму уламоларни ҳуш кайфият билан қабул қилиб, улар билан Қуръон тафсири, Ҳадис шарҳи, фикҳ ва тарих соҳасига алоқадор баъзи масалалар тўғрисида уч соатча баҳс ўтказди. Аббосий халифалардан Ал-Мансур, Хорун ар-Рашид, Амин, Маъмун ва Муътасимларнинг фаолиятига юксак баҳо берар экан, араб уламоларидан: «Халифа ан-Носир ҳақида қандоқ фикрдасиз?» — деб сўради. Улардан бири ўйламай-нетмай: «Носир яхши ҳукмдор бўлган», — деб юборган эди, бу жавобдан Соҳибқироннинг бирдан қаҳрлари келиб:

— Бекор айтибсен! Халифа ан-Носир дунёдаги энг қабиҳ жиноятга қўл урғон кўрқоқдур! — дедилар ўрниларидан туриб кетиб.

Қаҳр билан айтилган бу аччиқ гапдан таажжубга тушган араблар нечун ундай сўзлайсиз, исбот қилиб беринг, дегандай савол назари билан Соҳибқиронга тикилишди. Сира қутилмаган бу вазоҳатдан улар орасида мутаржимликни сидқидилдан астойдил адо этаётган Умархон ҳам бир учиб тушиб, у ҳам Соҳибқиронга савол назари билан қараб турарди.

— Шаҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий ҳазратларининг «Сийрат ас-султон Жалол ад-Дин Манкбур» отлиқ тарих китобини ўқуғонмусиз, муҳтарам уламолар? — деб сўрадилар бирпасдан кейин Соҳибқирон баланд овозда, ўша вазоҳатлари пасаймай. — У араб тилинда битилгон ноёб ва нодир китоб саналаур! Агар ўқуғон эрсангиз, халифа ан-Носирнинг қандоқ киши ўғонини яхши билиб олурсиз, ҳа... Халифа ан-Носир Хоразмшоҳ султон Аловуддин Муҳаммаддин кўрқар эрди. Хоразмшоҳ Бағдодни босиб олиб, бир замонлар салжуқийлар давридаги сингари уни ўз давлатининг пойтахтига айлантирур, деб ўйлар эрди. Шу боис халифа ан-Носир Хоразмшоҳ султон Аловуддин Муҳаммадга қарши курашда мўғуллардин фойдалангон! Аларни мусулмонлар устига ҳужум қилмоққа ундағондур! Тарихчи ибн ал-Аср ҳам, ибн Восил ҳам ан-Носирнинг хиёнатини тасдиқлайдурлар. Ан-Носир улуғ Туркистоннинг вайрон бўлишига, бойликларининг таланишига, минг-минглаб беғуноҳ мусулмонларнинг қонлари тўкилишига айбдор саналур, муҳтарам уламолар!

Ийғилганлар, шу жумладан Умархон ҳам, Соҳибқироннинг олис тарихни теран билишига, яхшига яхши, ёмонга ёмон деб тўғри баҳо бера олишига тан бердилар.

52

— Охир-оқибат не бўлди?— дея киноя билан гапларини давом эттирдилар Соҳибқирон. — Мўғул хони Хологу сизнинг халифангизни тор-мор қилиб, анга барҳам берди! ... Шайхул ислом ҳазратлари! — дея мурожаат қилдилар Соҳибқирон суҳбат мавзусини ўзгартириб.

— Лаббай, давлатпаноҳ? — дея бир қадам олдинга чиқди Нуриддин Абдураҳмон Исфароний.

— Бағдоди шарифдек муқаддас ислом юртида майхоналар очмоқ, хурмодин жағир² ясаб, они ичмакка сиз фатво берғонмусиз? Ё султон Аҳмад Жалойир фармон берғонму?

Соҳибқироннинг кутилмаган бу саволидан шайхул исломнинг юзи дув қизариб, тили калимага айланмай, мулзам бўлганча ерга қараб қолди.

— Бизнинг жағир ҳақида фармони олийимиз ушмундоқ бўлур: шу бутундин эътиборан майхоналар ёпилиб, қай ерда жағир топилса, онинг ҳаммасини олиб бориб Дажлага тўксунлар! Сиз ҳам фармонимизга мос равишда фатво берғайсиз, уқдингизму?!

Шайхул ислом тушундим дегандай бошини сарак-сарак қилганча жойига қайтди.

— Бизнинг самарқандлик меъмору муҳандис жанобларимиз уч кундин бери шаҳрингиздаги гўзал иморатларни тамоша қилиб қайтурлар, — деди Соҳибқирон нимтабасум билан йиғилганларнинг диққатини янада ўзига тортиб. — Алар афсусланиб, бу шаҳри азимда бирор янги бино барпо қилинғонини кўрмадук, деб айтурлар. Мен султоннинг хазинаси ғариб бўлса керак, деб ўйлағон эрдим. Кеча хазинага кириб, янглишғонимни англадим. Андаги бир саңдуқ олтину жавоҳир ила Бағдоддек яна бир шаҳри азимни барпо қилса бўлур! Янги иморат ёким боғу роғлар бунёд этилмас эркан, мунча хазинани йиғмоқдин мақсад не, ахир?! Шаҳарнинг чет-чет жойларинда кўрксиз кўчалар, хароба кўбалар бор деб эшитдум. Мунча олтину жавоҳирни қоронғуда сақлағондан кўра, шу кўрксиз кўчаларни обод этиб, фақирларнинг хонадонларини тиклашга кўмак берилса, раъият савобдин шоду хуррам бўлиб, хайрлик дуолар қилмасму?!

Фозилу уламолар орасида Соҳибқироннинг фикрини маъқуллаб, ўзаро шивир-шивир бошланди.

Мажлис якунида Соҳибқирон Умархонга сал дам бериб, ўз таржимонларини суҳбатга тортиб: «Мухтарам фузалолардин сўрағил-чи, алар бу йигитни билурмикинлар, танурмикинлар?» — деди. Таржимон Соҳибқироннинг сўзларини арабчага ўтириб, уларга мурожаат қилганди, улар бир четда тавозе билан қўл қовуштирган Умархонга биринчи марта кўриб турибмиз, дегандек таажжубланган кўйи қараб қолдилар. Аммо бу сукут узоқ давом этмади. «Мен уни биламен, — деди пичадан сўнг ўртароқда ўтирган узун оппоқ соқоли кўксига тушган қария йўғон овозда барчанинг диққатини ўзига қаратиб. — У раҳматли устод Ўктам ибн Саиднинг ўғли Умардур. Мадрасамизнинг иқтидорли мударрис-хаттогидур!» Шундан сўнг бошқалар ҳам жонланишиб, устод Ўктамхонни эслашиб: «Э-ҳа, ростдан ҳам бу ўша машҳур мударриснинг ўғли-ку! Қаранг-а, танимабмиз-а! Умри узун бўлар экан!» — дейишарди бир-бирларига.

Умархон ичида хайрият-е деб шу заҳоти барчага уни танитган кекса устоди — машҳур фикҳ олими шайх Абдуссамад Исмоил ар-Бағдодийга миннатдорлик билан таъзим қилиб кўйди.

Бутунги ўтган аждоиб мусоҳабадан сўнг Умархон Соҳибқиронга янада ёқиб қолди. Султонул орифин тушида унга беқиёс инсонни рўбарў қилганликларига тағин бир бора иймон келтириб, Умархонни, албатта, дорулсалтанат Самарқандга жўнатмоқликни кўнглига тутиб кўйди. Мехри товланиб, кўнгли ийиб кетган Соҳибқирон унинг елкасига зарбоф тўн ёпириб, бир ҳамён олтин ҳада қилиб юборди. Соҳибқироннинг мундай саховатидан мамнун бўлган хаттот шу куни уйига ҳар кунгидан юз чандон хушнудлик билан қайтди.

16

Устод шайх Абдуссамат Исмоил ал-Бағдодий Умархоннинг падари Ўктамхон билан йигирма йил бир мадрасада бирга дарс берган алломалардан эди. У Ўктамхоннинг илмига, фасоҳатига, кўркам ахлоқига тан берган дастлабки араблардан. У ҳақиқий илм фидойиларининг қадрига етадиган, таъби ўта нозик инсон эди.

Мовароуннаҳрлик мусофир бир туркнинг ниҳоятда мураккаб тузилган араб тили сарфу наҳвини ипидан-игнасиғача ўз она тилидек мукамал ўзлаштириб олиб ва бу йегона лисонда ўз фикрини аниқ мисолларда ширинсуханлик ила равон баён этиши устод Абдуссаматни кўп бора ҳайратга солган эди. Шу боис шайх уни жуда ҳам ҳурмат қилар, Ўктамхон ундан икки-уч ёшлар чамаси кичик бўлса-да, илмини эъзозлаб, устод деб чақирар эди.

¹ 1258 йилда сўнгги халифа — Мустаъимни мўғуллар хони Хологу қатл эттириб, халифаликка барҳам берган эди.

² Жағир — хурмодан ясалган ароққа ўхшаш оқ ранг кучли ичимлик, самогон.

Улар илк танишган кезлари бирлари мадрасанинг юқори босқичига ўтган, бирлари эса энди мадраса остонасига қадам қўйган навқирон йигитлар эдилар.

Ўктамхон Бағдодга келгунга қадар аввал Кеш, сўнг эса Бухоро мадрасаларидан бирида арабларни қойил қолдирар даражада яхшигина таълим олган эди.

Бағдоднинг нуфузли мадрасаларига жойлашиб, илм олиш жуда ҳам мушкул муаммолардан бири эди ўша кезлари. Чунки бу дунёга донғи кетган мадрасалар бўлажак толиби илмни жиддий имтиҳонлардан ўтказиб, аввалги билимлари зўр бўлсагина ўқишга қабул қилар эди.

Ўктамхон Бағдодга келган ўша йили Абдуссамат мадрасанинг тўртинчи босқичини аъло якунлаган, ўз тенгдошлари ичида камолга етаёзган, илмда якто ва зукко толиблардан ҳисобланарди.

Устоди Абдулвоҳид жаноблари бир куни уни кириш имтиҳонларига ёрдамчи сифатида мадрасага таклиф қилди. Ўша куни у Ўктамхон билан илк бора танишди. Ўктамхон биринчи имтиҳондаёқ барча мударрислар қатори Абдуссаматни ҳам ўткир илмли ва ноёб хотираси билан лол қолдирди.

Ислом илми гуркираган пурсаодат дориламон замонларда барча юртлардаги мадрасаларда буюк ватандошимиз — хоразмлик улуғ аллома Абдулқосим Маҳмуд Замашшарий ҳазратларининг Шарқда ҳам, Фарбада ҳам бирдек шуҳрат топган араб тили грамматикасига оид «Ал Муфассал»¹ ҳамда «Муқаддамат-ул адаб»² асарлари тўлиқ ўқитилар эди. Ўктамхон бу икки қимматли асарни Кеш ва Бухоро мадрасаларида тинимсиз ўқийвериби, ўз она тилидек ёдлаб олган эди. Домлалар араб тилининг сарфу наҳви, Қуръон тиловати, тафсири, ҳадис ва фикҳнинг қайси жойидан нозик саволлар беришмасин, Ўктамхон ўйлаб ўтирмасдан шу ондаёқ ўзининг тугал жавоблари билан уларни ҳайратга солиб, оғизларини очириб қўяр эди. Ўша саодатманд соатларда илми инсонни қадрловчи мударрислар қатори Ўктамхонга Абдуссаматнинг ҳам назари ва меҳри тушган эди. Бу қизгин меҳр аста-секин уларни бир-бирларига яқинлаштирган ва йиллар ўтиб, қиёматлик дўстга айлантирган эди.

17

Соҳибқирон Тикрит қалъасини қамал қилиб, қароқчилар сардори Ҳасанбекка яхшиликча келиб таваба-тазарру ила таслим бўлишни маслаҳат қилган эди, ул бузуқбош нобакор тинчлик сулҳини рад этиб, қалъа дарвозаларини очмади. Шундан сўнг ҳали ҳеч бир подшо забт этолмаган тоғ устидаги баланд қалъага шиддаткор ҳужум бошланди. Икки кунга қолмай, зафар тугъли шонли кўшин у мустаҳкам қалъани ишғол этди.

18

Шоҳрух Мирзо Умархон билан ака-укалардек иноқлашиб кетди. У хаттотни деярли ҳар куни саройга таклиф этар, уч-тўрт соатлаб кутубхонада ўтиришиб, ҳар турли китоблар ўқишар, фикр алмашишар эдилар. Шаҳзода араб тилидаги ўзи унчалик яхши тушунмаган айрим сўз ва ибораларнинг нозик маъноларини шарҳлаб беришни Умархондан сўрар, шунда хаттот табассум билан амирзоданинг сўраганини икки-уч дақиқада жуда ҳам содда қилиб тушунтириб берар эди. Кўзлари мутулаадан толиққач, китобни йиғиштириб, боғда айланишар, сўнг биргаликда тановул қилиб олишар, шаҳар кезгани кўчага чиқишар эдилар. Умархон яқин икки ҳафта ичида Бағдоднинг диққатга сазовор жойларини амирзодага томоша қилдирди. Жимгина жимирлаб оқиб ётган Дажла соҳилларида бир неча бор от чоптиришиб, биргаликда сайр ҳам қилишди.

Умархон Самарқандга боришга рози эканлигини билдирганида, шаҳзоданинг бир қувончига ўн қувонч қўшилгандек бўлди. Шу куни сайрдан қайтишгач, шаҳзода бу хушхабардан отасини воқиф қилиб қўйиш мақсадида Соҳибқироннинг ҳузурига ошиқди. Аммо эшик ораси унинг йўлини тўсиб, айна чоғда Соҳибқирон Вотвот мунажжим билан муҳим масала юзасидан юзма-юз суҳбатлашаётганини айтиб, бироз сабр қилгайсиз, дея ичкарига киритмади. Бу вақтда Вотвот мунажжим ишончли хуфиялар Умархоннинг авлод-аждоди тўғрисида келтирган ошиғич маълумотларни Соҳибқиронга бирма-бир сўзламоқда эди. Умархоннинг падари Ўктамхон ибн Саидхон ҳақиқатан ҳам асли кешлик бўлиб, беш ёшида отадан етим қолади. Раҳматли Саидхон кошинкор уста бўлган экан. Бир куни баланд иморатнинг пештоқига кошин ёпиштираётган маҳалда оёғи тойиб кетиб, юқоридан боши билан ерга келиб урилиб, шу заҳотиёқ жон берган экан. Юраги хаста аёли эрининг қирқи чиқар-чиқмай, бу кўргуликни кўтара

¹ «Ал-Муфассал» — араб тили грамматикасига оид муҳим кўлланма бўлиб, бу асар 1121 йилда Макка шаҳрида ёзилган.

² «Муқаддамат-ул адаб» 1137 йилда ёзилган бўлиб, бу асар беш қисмдан иборат бўлиб, отлар, феъллар, бовловчилар, отларнинг турланиши, феълларнинг тусланиши ҳақида баҳс юритади.

олмайди. Етим қолган Ўқтамхонни Маҳмудхон деган мударрис амакиси тарбиясига олибди. У жиянининг ўқишига қаттиқ эътибор беради. Аввал маҳалла мактабида, сўнг эса ўзи мударрислик қилаётган шаҳар мадрасасида ўқитади. Аммо янгиси уни уйига сиғдирмайди. Табиатан оғир-вазмин ва бўш-баёв бўлган Маҳмудхон хотинининг маш-машаларидан безор бўлганидан жиянини ёшлигида ўзи таҳсил олган Бухорои шариф мадрасасига ўқишга жўнатишга мажбур бўлади. Ўқтамхон Бухорода уч йил ўқийди.

Бағдода таълим олиб келган баъзи устодлар у ердаги мадрасаларни роса макташ-шади. Бир куни Ўқтамхонга сенинг илминг зўр, Бағдода ўқишга лойиқ толиблардан-сан, дейишади. Шу кундан эътиборан Ўқтамхоннинг кўнглида Бағдода бориб ўқиш иштиёқи туғилади. Бунга амакиси ҳам рози бўлади. Амакиси ва саховатпеша домлалар илми ўткир суюкли шогирдларининг раъйини қайтармайди, қайтага қўлига йўл кира ҳақи беришиб, Бағдода жўнайдиган таниш савдогарлар карвонига қўшадилар ва уни олис араб юртига дуо бирла кузагиб қўядилар.

Энди Абдурауф бойга келсак, у зот чиндан ҳам бухоролик бўлиб, Абдулҳамид у кишининг учинчи ўғиллари экан. Абдурауф жаноблари мундан беш йил муқаддам Тенгри раҳматига борган эканлар. Абдулҳамидни Бухородан топишолмабдилар. Яқин-ларининг сўзига кўра у ҳозир савдо юмушлари билан Шомнинг (Сурия) пойтахти Дамашқ шаҳрида эмиш.

Бирпасдан кейин нақшинкор зарҳал эшик сассиз очилиб, ичкаридан Вотвот мунажжим чиқди. У қаршисида турган шаҳзодадан йилтиллаган кўк кўзларини олиб қочиб, беўхшов илжайди. Айроқчилар саркорини Шохрух Мирзо унча хуш кўрмас эди. Шу боис шаҳзоданиннг кўнглидан бу кимса хушхабар келтурдимикин ёким шум-хабар, деган ўй ўтди.

19

Мамлакатдорликда ҳар бир юмушда эҳтиёткорликка қатъий амал қилган Соҳибқирон Шохрухни Вотвот мунажжим хабарларидан воқиф этиб, Умархонга ишонса-да, бу ишончи янада мустаҳкам бўлиши учун унинг авлод-аждодини бир суриштириб кўрмоққа жазм қилганлигини айтди.

Шохрух Мирзо хаттотнинг она юртига қайтмоқчи эканлигини билдирганида Соҳибқирон бироз ўйланиб, унинг уйланган-уйланмаганлигини суриштирди. Шохрух хаттотнинг ҳали бўйдоқ эканлигини маълум қилгач, Соҳибқирон: «Умархонни Самарқанда Зулайҳога уйлантирурмиз,— деди кутилмаганда. — Ё у Зулайҳога муносиб эрмасму?» «Олтин узукка гавҳар кўз қўйғондек бўлур, отажон! Муни яхши ўйлаб-сиз,— деди шаҳзода дарҳол. «Икки кўнглу ўксик етимнинг бошини қовуштириб, аларни хуррам этмақдин катта савоб бормикин дунёда, ўғлим?!— дедилар Соҳибқирон шундан сўнг. — Ҳазрат пирим айтмишларким:

*Ғариб, фақир, етимларни қилғил шогмон,
Ҳалқа қлиб, азиз жонинг айла қурбон.
Таом топсанг, жонинг била қилғил меҳмон,
Ҳақдин эштиб бу сўзларни айтдим мано.*

Шохрух Мирзо изн сўраб ташқарига чиқди ва андак мутолаа қилмоқ ниятида кутубхона томон йўл олди.

Ҳазрат Яссавийнинг ҳикмати муборақларидан ғоят мутаассирланган Соҳибқирон Зулайҳони илк учратган кезларини эслаб, теран ўйга толган эди.

Бу воқеа узоқ йиллар бурун, куз оқшомларидан бирида, ёғий ваҳшийларча талаб-ёндриб, кулини кўкка соворган Самарқанд яқинидаги ғариб бир қишлоқ ичидан нафрат ва ачиниш туғуси билан ўтиб кетаётганларида содир бўлган эди.

Сарғимтир япроқларини тўкаёзган дарахтлари ёнғиндан куйиб, қорайиб кетган қишлоқ адоғидаги ҳовлининг дарвозаси ланг очиқ қолган, ҳовли ичқарисидан тўрт ёшлар чамасидаги қизчаниннг юракни ўртаб юборгудек йиғиси келар эди. Темурбек дарвоза олдида бирпас тўхтаб, машғум ажал кезиб ўтган ғарибона бу ҳовлига дилгирлик билан кўз югуртирди.

Ўттиз-ўттиз беш ёшларга борган хонадон соҳиби кенг кўксига кучли зарб билан қадалган ўткир найза захмидан деворга суяниб ўтириб қолган ҳолда жон таслим қилган эди. Марҳумнинг боши ўнг тарафга осилиб турар, нур сўнган кўзлари бақрайганча очилиб қолганди. Унинг оёғи остида ўнг қўлида болта ушлаган гулдор кўйлакли ёш жувон узала тушиб ётарди. Аёлнинг афти-ангорига қарашга юрак бетламасди. У эрини ўлдирган мўғулни болта билан чопиб ташламоқчи бўлган чамаси. Мўғул қилич билан унинг бошини оппоқ бўйингача иккига бўлиб ташлаган эди. Эрнинг кўкрагидан, аёлнинг бошидан бетўхтов оққан қон атрофда ҳалқоб бўлиб қорайиб ётибди.

Қоп-қора сочлари майда қилиб ўрилган қизча онасининг жон чиқарда мушт бўлиб қотиб қолган қўлидан тортқилаб, аччиқ-аччиқ йиғлар эди. Ўша машғум соатда қизча ота-онасининг атрофида бўлмай, кенг ҳовли адоғидаги анорзорда бўлган шекилли. Бўл-маса бераҳм мўғул уни ҳам аяб ўтирмас эди.

Қон ҳалқоби ўртасида, қизча боғдан узиб келган иккита анор қонга бўялиб ётарди.

Шул вақтга қадар беомон жангларда сапчадек узилган каллалар, икки-уч порага бўлиниб кетган таналарни кўравериш дийдаси қотган Темурбекнинг бу аянчли фожеадан кўнгли бир хил бўлиб кетди.

Содиқ, хос навқари Жаҳонгир Сулаймон унинг ишораси билан оддан тушиб ҳовлига кирди ва қизчани даст кўтариб олди. Қўрқув исканжасидаги қизча баттар чинқириб юборди.

Темурбек бекорга Жаҳонгир Сулаймонга бу шўрлик қизчани сен олгин деб ишора қилмаганди. Икки ой бурун бу содиқ навқарининг икки яшар қизчаси чечак билан қаттиқ оғриб, бевақт оламдан ўтган эди. Фарзанд доғининг аччиқ алами унинг кўксини куйдириб юрганини Темурбек ҳис этиб юрарди. «Тенгри таоло қизинг ўрнига яна қиз берди,— деди.— Эмди буни ҳеч дардга чалинтирмай, катта қилурсен».

Аммо Темурбек сал янглишган экан. Эртага тақдир бошқача кечишини ҳали у билмасди.

Етти кундан сўнг бўлган беаёв жангда Темурбекка аталган ўққа Жаҳонгир Сулаймон ўз кўксини мардона тутиб берди. У қийнала-қийнала жон таслим қилаётиб Темурбекка: «Тенгри таоло Зулайҳони аслида сизга ато қилган эркан, амирим, — деди беҳоллик билан. — Шу ҳафта ичинда анга қизимдек меҳрим тушғонини билурсиз, амирим. Менинг куним битиб борадур, оҳ... содиқ қулингиздин рози бўлинг! Эмди Зулайҳони сизга топширурмен, сизни эсам Оллоҳга! Зулайҳони тарбият қилиб, вояга еткурғайсиз, амирим, шунда мен ҳам сиздин рози бўлурурмен!»

Жангдан зафар кучиб, Самарқандга қайтган кунлари Соҳибқирон Зулайҳони Сарой Мулк хонимга топшириб, уни ўз фарзандлари каби тарбиялашни қатъий тайинлади. Малика қизчани бағрига босар экан, ҳазратим, битта қизимиз иккита бўлди, деб суянди.

21

Соҳибқирон раҳматли Жаҳонгир Сулаймоннинг васиятини бекаму кўст бажо келтирди. Зулайҳо саройда Соҳибқироннинг яккаю ягона қизи Султон Бахт билан бирга муносиб тарбия топиб, ўсиб улғайди.

Севинч ва қайғуга, алам ва армонга, бахт ва шодликка чулганган йиллар аста-секин ортда қолди.

Сарой Мулк хонимнинг таъбирлари билан айтганда, Зулайҳо ҳам ақлда, ҳам хулқда, ҳам ҳуснда ҳавас қилгудек баркамол қиз бўлиб вояга етди.

Зулайҳонининг кейинги тақдири ҳақида Соҳибқирон малика билан гаплашиб олган эдилар. Бу суҳбат Бағдодга келмасларидан сал олдин бўлган эди.

Бир оқшом Сарой Мулк хоним Ҳофиз Шерозийнинг девонини меҳр билан мутолаа қилиб ўлтирганларида ҳарамадги маликанинг хос хонасига Соҳибқирон кириб келдилар. Малика олампаҳоқнинг таниш, йўғон томоқ қиришларидан сергак тортиб, худди ёш келинчақлар каби илкис ўрниларидан кўзғолдилар. Соҳибқирон маликанинг ёшларга ибрат бўладиган кўркам тавозеларидан мамнун бўлиб, нимтабассум билан яқин келдилар-да, ҳозиргина малика ўқиб ўлтирган китобни қизиқиш билан қўлга олдилар. Атиргулнинг муаттар иси уфуриб турган китоб саҳифаларига кўз югуртирар эканлар:

— Бу ҳали яп-янги китоб-ку, — дедилар сал таажжубланиб. — Хатлари мунча чиройли, равшан битилган. Қайси қўли гул хаттот битди экан муни? Табризий эрмасму, хоним?

Сарой Мулк хоним сал жилмайиб, йўқ дея бош чайқаб:

— Ҳазаларни қизимиз Зулайҳо кўчирмишдир, ҳазратим, — дея жавоб қилди. — Мен Мирали Табризийга айтиб китобат қилдирдим.

— Чунон ҳам нафис китоб бўлибдур, таҳсинга сўз ожиз, — дедилар Соҳибқирон хушҳоллик билан. — Ҳа, айтқондек, кеча Зулайҳони Султон Бахт ила боғда кўрғон эрдим. Саломатмусиз, валинеъмат дея менга шундоқ ҳам жовдураб мунглуғ термулдики, мунинг боиси не эканини сира англомадим, маликам.

— Зулайҳонинг тақдири мени ҳам кўп ўйга толдирадур, олампаҳоқ, — дея хўрсинди малика. — Султон Бахт куявга узотилғондин бери кўнгли чўккандек бўлиб қолғон. Султон Бахтга қаттиқ меҳр боғлағон эркан. Онинг тўйидин кейин, бир ҳафта йиғлаб юрди. Шундан сўнг ёлғизланиб, чиройи очилмай қолди. Султонбахт келса, ўзида йўқ хурсанд бўлуру, кетар чоғинда эса ортидин яна йиғлаб қолур.

— Мен шаҳзодалардин биронтаси Зулайҳони ранжитдиму экан, деб ўйлабмен.

— Шаҳзодалар анга ўз сингилларидек муомала қилурлар. Мундин сира хавотир

қилмасангиз ҳам бўлур, ҳазратим.... Зулайҳонинг сояи давлатингизда ҳусни-хулқда баркамол, илми, идрокли қиз бўлиб ўсғони мени кўп қувонтирадур, — деди малика ўз туққан қизининг камолдан мамнун бўлган мунис онадек.

— Муңда меңдин кўра сизинг ҳиссангиз минг чандон бисёрроқдур, маликам, — дея хонимни мақтаб қўйдилар Соҳибқирон.

— Зулайҳонни қуявга узатсақмикан деб ўйлаб қолурмен гоҳида. Оилалик бўлса, ҳалигидек андуҳдин сал холи бўлиб, овуниб кетармикин, эҳтимол.

— Бул мулоҳазаларингиз дурустдир, хоним, — дея маликанинг фикрини қувватладилар Соҳибқирон. — Авваламбор қизининг кўнглини билмоқ, сўнгра анга муносиб бўладурон оқил йигитни топмоқ лозимдур. Мен дорулсалтанатда йўқ чоғимда Зулайҳога оғиз соғонлар бўлғонму?

Малика айтсамми, айтмасамми дегандек икки-уч дақиқа ўйланиб турдида сўнг:

— Амир Санжарнинг девонда хизмат қиладурғон ўғли Мансурнинг Зулайҳода кўнгли бор эканини эшитиб эрдим, — деди секингина.

— Муни қайдин билдингиз, хоним? — сал чимирилиб сўрадилар Соҳибқирон. — Шунча хуфияларим бўлатуриб ушмундоқ нозик сирлардин камина беҳабармен.

— Менга устод Мирали айтқон эрди, — дея жавоб айлади Сарой Мулк хоним. — Мансур кўнғудагини аввал Табризийга, сўнг эса отасига билдирубдур. Табризийнинг сўзига қарағонда, отаси Мансурга балаңд дорни кўзламоқдасен, ўғлим, дея онинг раъйини қайтарибдур, ўғли қистайвергач, орага одам қўйиб, сиз ҳазратимнинг кўнглингизни билмоқ бўлибди-ю аммо сиздин чўчибму сўрамоққа ботинолмағон эмиш.

— Ростдин ҳам ўшал йигит Табризийнинг шоғирди эрса, устодига онинг феъл-атвори яхши маълум бўлур, шундоқ эрмасму? Устодидин шу хусусда суриштирмоқ лозим эрди, — дедилар Соҳибқирон қатъийлик билан.

— Худди айтғонингиздек сўраб-суриштрдим, ҳазратим, — деди малика. — Табризий они сал бадхулқ ва дангаса йигит деб таъриф қилғон эрди.

— Уңдоқ ўлса, Зулайҳога муносиб йигит эрмас экан, — дедилар Соҳибқирон ўйланиб. — Зулайҳога ўзидек ҳусни-хулқда баркамол бир йигитни топмоқ лозимдур, маликам. Эҳтимол, анга қуявни ўзим излаб топурмен.

Ўша фурсатда Соҳибқироннинг айтган гапларига фаришталар бараварига омин дейишган экан, чамаси. Бўлмаса шундоқ олис Бағдодда Зулайҳога Умархонни муносиб кўриб, уни куёв қилмоқни ўйлаб ўлтирармиди. Соҳибқирон нозик масала хусусида тағин бир бора Сарой Мулк хоним билан кенгашмоқ кераклигини кўнглига тутиб қўйди.

22

Мавлоно, сизни Соҳибқирон Самарқандга юбормакликни лозим топмишлар. Тенгри таоло насиб айласа, шу келатурғон чаҳоршанба куни ота юртингиз тамон отланурсиз. Бугун-эрта йўл тадоригини кўрингиз!

Шоҳрух Мирзонинг туйқусдан айтган бу хабаридан Умархон на хурсанду на хафа бўлишини билмай қолди. Хурсанд бўлай деса, туғилиб, униб-ўсган, падарино волидасининг хоки ётган бу азиз тупроқни қандай кўзи қийиб ташлаб кетади? Хафа бўлай деса, у Бағдоди шарифдан бадарга қилинаётгани йўқ! Етти иқлимнинг ҳукмдори уни дунёга донги кетган алломаларга кўрсатиладиган улуғ иззат-икромни ила етти ёт жойларга эмас, унинг учун Бағдоди шарифдан-да азиз ва табаррукроқ бўлган ота-боболарининг муқаддас ватанига йўлламоқда!

Энди Умархоннинг Самарқандга бормасликка иложиси ҳам йўқ.

Биринчидан, шундоқ улуғ подшоҳнинг раъйини қайтармоқ — вожиб амални тарк айлаб, гуноҳга ботиш бўлур! Иккинчидан, мундаин зўр имконият ҳаётда бир бўлур ё бўлмас. Учунчидан, раҳматли падарининг ўлими олдидан қилган васиятнини бажо келтирса, тенгсиз савобга қолур! «Ҳаҳ, майли, Самарқандга борғоним бўлсин, — дея кўнглидан ўтказди у. — Оллоҳга тавакқал қилиб бир борамен. Қўлимдин келғонча аларга хизмат қилурмен. Шу баҳонада ҳар гал тушларимга кириб чиқадурғон боболарим юртини кўнгул тўлғончалик зиёрат қилиб, то зерикиб Бағдодни соғинғонимга қадар икки-уч йил ўша ерда турурмен, сўнг отам васияти, икки сиқим тупроғидин олиб, изимга қайтурмен».

Бу хабарни Шоҳрух Мирзо унга душанба куни айтган эди. Сешанба куни у Соҳибқирон инъом этган олтинлардан сарфлаб, мадрасадаги мударрисларни уйига чорлаб, катта зиёфат берди. Зиёфат сўнгида эртага Самарқандга жўнашини билдириб, меҳмонларни тонг қолдирди...

Устодлар қатори дастурхон тўрида қўр тўкиб ўтирган муҳтарам шайх Абдуссамад Исмоил ал-Бағдодий ўн беш кун бурун «Ал-Мансурия» қасрида Соҳибқирон Амир Темур ва араб уламолари ўрталарида бўлган мусобаҳада Умархоннинг моҳирлик ила таржимонлик қилганини батафсил сўзлаб йиғилганларни лол қолдирди. Амир Темур-

дек зукко подшонинг саройида у хизмат қилишга бекаму кўст лойиқ эканлигини айтиб, самимий олқишлади. Сўнг фотиҳага қўл очиб, унинг ҳақиғага хайрлик дуолар қилди.

Меҳмонлар қайтишгач, аср намозидан аввал ота-онасига бағишлаб, кўзлари ёшга тўлиб, Қуръон тиловат қилди.

Мовароуннаҳрга жўнашга ҳозирланган катта карвон куз қуёши бўйчан тераклар учига етганда кузатувчилар била хайр-хушлашиб, баҳайбат туяларнинг бўйнига илинган қўнғирокларини ажиб жиринглатганча ўрнидан кўзғолди. Умархон шу карвонда эди. Шоҳрух Мирзо унга ҳамроҳ ва қўриқчи қилиб кўп ҳодисотларни бошдан ўтказган тадбирли, мулоҳаза билан иш юритадиган, чапдаст ва баҳодир йигитлардан тўрттасини қўшганди. Уларнинг бошлиғи Ақобирбекда Соҳибқироннинг дорулсалтанатидаги вазирил аъзам Муҳаммад Довуд жанобларига йўллаган фармони олийлари ва Сарой Мулк хонимга битган мактублари бор эди.

Йигирма икки кун деганда карвон Мовароуннаҳр сарҳадларига кириб, йигирма бешинчи, яъни жума куни гўзал Шаҳрисабзга эсон-омонлик билан қадам босди.

Умархонга қўшилиб келган камгап, босиқ йигитлардан бири бўлмиш Аслиддин асли шаҳрисабзлик эди.

Карвон шаҳарга етишига тўрт-беш қақирим қолганида Аслиддин узангига оёқ тираганча қоматини тик тутиб, қамчи тутган ўнг қўлини пешонасига соя қилиб кўзларини қисганча олдинга ўтқир нигоҳ билан тикилиб қолди. Шунда Умархон ажиб ҳолнинг гувоҳи бўлди: неча кунлар давомида тишининг оқини кўрсатмай келаётган жиддий, оғир-вазмин йигит баногоҳ, суюнчи эшитгандек чиройли жилмайиб, Умархонга қараб: «Тақсир, қаранг юрт, ёвуқ қолди, юрт!» — деди энтикиб. Сўнг тўда боши Ақобирбекка яқин бориб, ниманидир сўрагандек бўлди. Бек майли дегандай бош ирғаган эди, Аслиддин лўкиллаб секин кетаётган ювош отининг сағрисиға аямай икки-уч қамчи туширди. От шу заҳотиёқ елдек учиб, карвонни чангида қолдириб, бирпасда ундан анча олислаб кетди. Аслиддиннинг ордин термулиб қоларкан, Умархоннинг сокин юраги ненидир хўп соғингандек орзиқиб кетди. «Наҳотки ота-боболарим юрти шунчалик ёвуқ қолгон бўлса?» — дея шивирлади ўзига-ўзи. Айни шу маҳал ичидан биров: «Тушларингга бот-бот кириб чиқадурғон ўшал боболаринг юрти ёвуқ қолди, ёвуқ қолди. Аслиддиндек отингга қамчи бос, қамчи бос! деб гапиргандек бўлар эди. Сокин қалбида Ватанни севмоқ туйғуси уйғонган йигит секингина кетаётган отига зарб билан қамчи босиб юборганини ўзи билмай қолди. От жон аччиғида кишниб юбориб, олд оёқларини илқис тепага кўтариб, сал бўлмаса Умархонни йиқитиб юборай деди. Яхши ҳамки Умархон хушёрлик ила жилловни маҳкам тутган эди. Бўлмаса шу тобда бир фалокат юз бериши тайин эди. Ақобирбек эхонаси чиқиб кетар даражада чўчиб тушиб, шу заҳоти отнинг олдини тўсиб, бедовни шаштидан қайтарди ва бош чайқаганча:

— Мавлоно, тек турғон отга ҳам ушмундоқ аёвсиз қамчи босадурларму, ахир, — дея танбех берди, ҳеч от миниб кўрганмисиз ўзи, дегандай қилиб.

Умархон узр дегандай жилмайган эди:

— Эмди Аслиддинни тушунса бўлур, тақсир, — деди Ақобирбек энсаси қотиб, — у йигит асли кешлик эрур. Юртини соғинғон эркан, на илож, йўлдин қайтариб бўлмади.

— Сиз бағдодлик бўлсангиз, сизга нима эмди, демоқчисиз-да, шундоқми, бек? — сал аччиқлангандек бўлди Умархон.

— Ҳа эмди, ўзингиз билурсиз-ку, — деганди бек, Умархон бош чайқаб:

— Эҳ, бек жаноблари, шунда қолғонда сал янглишдингиз-а! Хаёлингиздин фаро-муш бўлубдур-ку, камина ҳам асли кешликмен, ахир! — деди ўзгача фахр билан.

— Узр, минг бора узр, мавлоно, — дея кулиб дарров хатосини тан олди Ақобирбек.

Аслиддин уларни шаҳарга кириш дарвозаси олдида мамнуният билан қарши олди.

Карвон бугун Шаҳрисабзда тўхтаб, эртаси Самарқандга йўл олиши келишилган эди. Шу боис бешовлон карвонсаройга бормай, Аслиддинларникида қўниб ўтишга қарор қилишди. Аслиддиннинг падарию волидаси меҳмонларни хуш кайфият билан кутиб олиб, дарҳол қўй сўйиб, уларни зиёфат қилишга киришдилар. Тамадди қилиб олишгач, Аслиддин меҳмонларни жума намозини ўқиш учун шаҳарнинг катта жоме масжидига олиб борди. Намоздан сўнг йигитлар Умархоннинг раъйини қайтармай, шаҳарнинг энг кўзга кўринган жойларини томоша қилдиришди.

Умархон масжиду мадраса пештоқларидаги ёзувларни эринмай, қизиқсиниб ўқиб кўрди. Ўқув масканлари илми толиблар билан гавжумлигини кузатиб, ота юртида ҳам илму маърифатга рағбат ва интилиш Бағдодникидин қолишмаслиғига гувоҳ бўлди.

Қурилиш, бунёдкорлик авжида бўлган, гулу гулзорларга бурканган Шаҳрисабзнинг кўркам ва ободлиги унга жуда ҳам ёқди.

— Ул ерда қандоқ иморат бунёд этурлар? — дея сўради Умархон юзлаб усталар тинимсиз тер тўқаётган улкан пештоқли, баландлиги сал кам саксон газча келадиган баҳайбат бинога ишора қилиб. Аслиддин бу бино ўн тўққиз йил бурун Соҳибқироннинг фармонлари билан қурила бошлаган Оқсарой эканлигини айтганида, Умархоннинг оғзи очилиб қолаёзди. Машҳур сарой ўн саккиз йил деганда бекаму кўст битказилиб, эндиликда унга кошнкор усталар турли ёзувли ва нақшли сирланган кошнларни моҳирлик ила ёпиштириш билан машғул эдилар.

Умархонни ажаблантирган нарсалардан яна бири — Шаҳрисабзнинг ниҳоятда сердарахтлиги бўлди. Ташқаридан қараганда шаҳар гўё дарахтларга кўмилгандек кўринар эди.

Асрдан сўнг Умархон Аслиддиннинг кекса падари билан дилдан гурунглашиб ўзининг насли-насаби ҳақида сўзлаб берди. Меҳмондўст отахондан Маҳмудхон бобомиздан ўғил-қизлар бормукин, бир суриштириб берсангиз, дея илтимос қилди. Мезбон тез қунда аниқлашни ваъда берди.

Эртаси куни карвон жадал йўл юриб, пешиндан сал ўтиб, Самарқанди азимга кириб келди.

Чопарлар дарҳол вазири аъзам Муҳаммад Довуднинг ҳузурда бўлишди. Вазири аъзам Соҳибқироннинг олис Бағдоддан йўллаган фармони олийларини кўзларига суртиб, эҳтиром ила қабул қилди. Муҳаммад Довуд ҳазратлари Умархон билан танишгандан сўнг фармони олийни ўқишга тутинди. Соҳибқирон фармони олийда Умархон ибн Ўқтамхон асли кешлик эканлигини, унга ниҳоятда нозик муомалада бўлишни тайинлаб, уни дарҳол девони олийнинг бош хаттоти жаноб Мирали ибн Илёс Табризийнинг хизматига топширишни амр қилгандилар. Вазири аъзам жаноблари ҳаммасини уқдим, дегандай бошини қимирлатиб қўйди. Одатда бундай ишорадан кейин чопар таъзим қилиб чиқиб кетиши лозим эди. Аммо бундай бўлмади. Вазири аъзам яна не гапинг бор, дегандай чопарга маъноли қараганди, у: «Давлатпаноҳ Бибиҳонимга мактуб битмишлар. Мактубни маликага ўз илкинг била топшурфайсан деб қатъий тайин қилгонлар», — деди. Вазири аъзам шундоқми дегандай куюқ қошларини бир кўтариб қўйди ва кўп ҳам ўйланмай, олампаноҳнинг амрлари биз учун вожибдур, қани, юр ортимдан, деди вазминлик билан. Ўн-ўн беш дақиқалардан сўнг улар Сарой Мулк хонимнинг ҳузурларида бўлишди. Маликаи олам Соҳибқироннинг муборак мактубларини чопардан қабул қилар экан, олампаноҳ ва шаҳзодаларнинг эсон-омон, соғу саломат эканликларини эшитиб беҳад севинди. Севимли завжининг соғинч ила ёзган мактубини кўзлари қувнаб тезгина ўқиб чиқди-да, Бағдоднинг жангу жадалсиз Соҳибқирон ихтиёрига ўтканлигидан кўнгли таскин топди. Мактубда вазири аъзамга юборилган фармони олий ҳақида ҳам сўз юритилгани боис, малика Бағдоддан юборилган ўша хаттот йигит тўғрисида суриштирди. Муҳаммад Довуд Умархон билан ҳозиргина учрашиб, бироз суҳбатлашганини, олампаноҳнинг бу фармонлари ҳам бекаму кўст бажо қилинажagini ишонч билан айтиб, маликадан кетиш учун изн сўради. Малика хушхабар келтирган чопарга яхшигина инъом беришликни тайинлаб, вазирга рухсат берди.

Сарой Мулк хоним ёлғиз қолгач, мактубга тагин бир бор диққат билан кўз югуртириб чиқди. Соҳибқирон муборак мактубларида хаттот Умархоннинг девони олийдаги хизматларини, юриш туриш-ю атрофдагиларга бўладиган муомала-муносабатларини уч-тўрт ой яхшилаб кузатишни, агар маъқул кўрилса, шу йигитни Зулайҳога муносиб деб билиб, куёв қилиш мумкинлигини ёзган эдилар. «Майли, ҳазратим, сиз айтқонча бўлсун, — дея шивирлади малика, — сўзингиз ҳеч ерда қолмағай! Биз ул йигитни обдан кузатурмиз. Хулқию феълу атворини яхшилаб ўрганурмиз. Дорулсалтанатга тезликда эсон-омонлик била қайтсангиз, сиз бирла кенгашиб, кўнглумизга ўлтирса, сиз рози бўлсангиз, ул йигитни, албатта, куёв қилурмиз, иншаоллоҳ!»

В азири аъзам Муҳаммад Довуд жаноблари маликанинг ҳузуридан чиқиши биланок фармони олийни сидқидилдан ижро этишга киришди. Дарҳол девонбеги ва бош хаттот Табризийни ҳузурига чорлаб, у жанобларига Умархонни таништирди ва хаттотни уларнинг ихтиёрига топширди. Сўнг саройбонни чақириб, Умархонни ҳозирок Бўстонсаройга олиб бориб, меҳмонлар учун аталган хос ҳужралардан бирига жойлаштиришни тайинлади.

Тўрт ошёналик Кўксаройнинг шундоқ ёнгинасидаги ҳашаматли ва кўркем Бўстонсарой ҳам, ундаги икки хонали кенгина хос ҳужра ҳам Умархонга ёқди.

У Бағдоддан китоблар билан лиқ тўла, унча катта бўлмаган бир сандик олиб келган эди. Ҳужрага киргач, биринчи қилган иши сандиқни очиб, йигирма йиллик қадрдони бўлган азиз китобларининг чангини артиб, ҳужра тоқчасига меҳр билан териб чиқди.

Умархон эртасигаёқ хизматга сидқидилдан киришиб кетди. Девони олийда иш бошлашдан олдин Табризий ундан қандай хатларда ёза олишини сўраган эди, у насх ва настаълиқда дея қўя қолди. Табризий биринчи кунданок уни қаттиқ текшириб кўрди. Чиройли ва хатосиз ёза олишига ишонч ҳосил қилгач, Мансурнинг ёнига ўтказиб, шу йигитнинг ёзганларини бир кўздан кечириб берурсиз, деб тайинлади.

Қаламнинг кетини лаби билан сўрганча хаёл суриб ўтирган Мансурнинг Умархонга кўзи тушиши билан «шув» этиб юраги орқасига тортиб кетди.

25

Табризий Сарой Мулк хонимдан ошиғич топшириқлар олиб, девони олийга шошаётган эди, йўлақда уни интиқ кутиб турган Зулайҳога дуч келди. Серюмуш устод Зулайҳодан қўлёзмаларни олиб, насиб этса шу ҳафта ичинда фикрларимни айтувмен, деб тезгина изига қайтди. Девони олийга боргач, хатотларга қўшимча топшириқлар ва керакли кўрсатмалар бериб, уларнинг ишларини кўздан кечириб чиқди. Кейин хотиржам ўз жойига ўлтириб, боя Зулайҳо тутқазган битигларни бирма-бир диққат билан ўқиб чиқиб, шогирдининг настаълиқ хатида кундан-кунга жозибадор ёзаётганидан мамнун бўлди. Зулайҳонинг қўлёзмаларини девоннинг барча хатотларига ибрат қилиб кўрсатиб, уни роса мақтади ва ҳалигача ҳуснихатда камолга етолмаётган, нуқсон ва хато билан хат битувчи баъзи ёш хатотларга қаттиқ танбеҳ берди. Устоднинг танбеҳи Мансурга ҳам тегиб кетди. Кейинги вақтларда у ҳам чиройли ёзишга интилмас, эътиборсизлиги, бемаза гапдонлиги, беҳаё латифабозлиги туфайли айрим саҳифаларда беш-олтигагача хато ўтказиб юборар эди. Синчков устод ношуд шогирдининг хатоларини дарҳол илғаб олар, сўнг эса уни роса койир, девондин ҳайдаймен, деб пўписа қилар, ёзганларини қайта-қайта кўчиртирарди.

Зулайҳонинг одамнинг ҳавасини келтирувчи инжа битиклари ҳаммадан ҳам кўра Мансурни ўзига ром айлаган эди. Ёзган хати шундай гўзал бўлса, ўзи ҳусни жамолда қандоқ бўлса экан, деган ўй бир маҳал хаёлини эгаллаб олди. Шу кундан эътиборан Зулайҳони бир борагина кўриш илинжи унинг ягона мақсад-муддаосига айланди. Орадан кўп ҳам фурсат ўтмай, Наврўз байрами сайлида орзуси рўёбга чиқди. Шу йили Наврўзни сарой аҳли Кониғилдаги Боғи Дилкушо кўшиқда байрам қилишди. Мансур дамни ганимат билиб, Зулайҳони менга бир кўрсатурсиз, устод, деб Табризийни ҳолижонига қўймади.

Бежирим гўзал либосларга бурканган Зулайҳо гул-гул очилиб, Султон Бахт бегим ёнида байрам шодиёналарини завқ билан томоша қилиб ўтирар эди. Мансурнинг қизга кўзи тушиши биланок юраги «жаз» этиб кетди. Қизнинг таърифига сўз ожиз эди. Ўша куни байрамдан сўнг Мансур дарахтларни пана-пана қилиб, қизни анча жойгача таъқиб этиб борди, қиз ва айрим жорияларнинг эътиборини ўзига қаратиб қўйди. Зулайҳонинг ҳусну жамолини кўз олдидан энди кеткизолмас, юрса ҳам, турса ҳам ўй-хаёли фақат унда бўлиб қолганди. Кўп ўйлайверганидан тунлари Зулайҳо унинг тушларига кирар эди.

Эрталаб хизматга келгач, девондаги ёзув-чизув юмушларига масъулик билан қарамас, бўш қолди дегунча эринмай қоғозни тўддириб қизнинг исмини турли шаклларда ёзиб, ўзини овутиб ўлтирар эди. Қайси куни атрофдагиларни унутаёзиб, тағин шундай машғулота берилиб кетганида орқадан устоднинг кузатиб турганини сезмай қолди. «Юсуфинг бўлайин Зулайҳо!» деб битилган ёзувга кўзи тушиши биланок, устод гап нимада эканини дарров фаҳмлади.

Шу кеча Зулайҳо яна унинг тушига кирди. Қандайдир нотаниш сердарахт боғда эмишлар. Қиз ҳадиксираб ундан нари қочармиш. У қизни қувиб етиб, маҳкам қучиб, энтиккан кўйи юзу кўзи аралаш ўпа бошлабди. Қиз афтини бужмайтириб, ундан ижирганар, кўксидан итариб, қучоғидан чиқиб кетишга ҳаракат қилармиш-у, лекин унга кучи етмасмиш. Шу пайт қутилмаганда кимдир орқадан келиб қулоқ-чаккасига чунон ҳам зарб билан тарсаки тортиб юборибдики, Мансурнинг кўзларидан олов чиқиб кетиб, бир ёнга ағдарилиб тушибди. Сал ўзига келиб, ёшланган кўзларини энги билан артиб, муңдай қараса, қаршисида келишган хушсурат нотаниш бир йигит унга нафрат билан тикилиб турганмиш. Хор бўлишига бир баҳя қолган Зулайҳо алаmidан ачқиқ йиғлаб, ҳалиги йигитнинг бағрига отилганмиш. Мансур шу куни хизматга борар экан, йўлда учраган одамга синчковлик ила назар солиб, кечаси тушида кўрган ўша йигитни ахтаргандек бўлди. Эрталаб хизмат чоғида сарой аъёнлари орасдан уни қидириб кўрди. Излаганини тополмагач, кўнгли сал хотиржам бўлиб, ҳа, эмди тушга нималар кирмайди, деб ўзига-ўзи таскин берди.

Қўли ишга бормай, хаёл суриб ўтирган эди, устод Табризий Умархонни бошлаб келиб, унинг ёнига ўтказиб кетди. Мансурнинг йигитга кўзи тушди-ю, қотиб қолди. Ахир, бу шу кеча тушида кўрган йигитнинг айнан ўзи эди-да!

Амир Санжар ёшлигидан Соҳибқиронга садоқатли, ўз обрўи ва нуфузига ўта эҳтиёткор ва ҳушёр амирлардан бўлиб, Мансур унинг кенжа ўғли эди. У ҳар кўрғанда устод Табризийдан ўғлининг девондаги юриш-туриши, муваффақият ва нуқсонун кўсурларини суриштириб турарди. Устод Табризий сўнги пайтларда Мансурда кечаётган ўзгаришларни билдириб, бунинг боиси Зулайҳонни севиб қолганлигида, деганида, амир Санжарнинг бошидан ҳуши учиб кетаёзди. Бу бетамиз бола бошимга бир балони бошлаб келмаса гўрга эди, деб ўша кунийёқ ўғлини ёнига ўтқазиб қаттиқ қойди:

«Мен сени девонга қиз танлагин деб эрмас, анга муносиб хаттот-мунший бўлгин деб қўйгонмен. Зулайҳо асранди бўлса-да, Соҳибқироннинг қизи саналур. Тенг тенги билан, тезак қопи билан дегон ҳикматни унутгон кўринасен, сен ўзбошимча!»

Отасининг дашномидан сўнг Мансур бир ҳафта қовоқ-тумшук қилиб, уйдагилар билан очилиб сўзлашмади ҳам. Мунинг дарди оғир шекилли, деб ўйлади ўзича амир Санжар. Орага нозик кишиларни қўйиб, қизни сўрамоқчи бўлди, бу фикрини фурсат топиб, Табризийга билдирди. Соҳибқирон ўша вақтда дорулсалтанатда бўлмаганликлари боис, Табризий бу хусусда Сарой Мулк хонимнинг фикрларини билиб беришлигини, маликага олам мободро рози бўлсалар, ана ундан сўнг орага нозик кишиларни қўйиб, қизни сўраш мумкинлигини айтди. Худди шуни кутгандек, ўша кунни маликанинг ўзлари айнан шу масала юзасидан устод Табризийни ҳузурларига чорлатдилар.

Наврўз байрамида Мансурнинг Зулайҳодан кўз узмагани ва боғ сайрида қизнинг ортидан анча жойгача эргашиб борганини нозик ва муҳим хабарларни етказувчи жориялар бир суҳбат асносида Сарой Мулк хонимга етказган эдилар. Малика Мансурнинг кимлигини, ҳалиги гаплар рост ёки ёлгонлигини суриштирди. Табризий ҳам ҳеч нарса ни яширмай сўзлаб берди. Малика Мансурнинг сал бадхулқ ва дангасалигини билгач, йигит дидига ўтирмади шекилли:

— Ўшал шогирдингизнинг оғзини маҳкам қилгайсиз, мавлоно! — дея қатъий тайинлади. — Қизимиз Зулайҳонинг пок шаънига номуносиб гап-сўзлар саройда тарқагудек бўлса, шогирдингиз девони олийдаги хизматидин умидини узаверсин!

Шу кунни туздан кейин Табризий амир Санжарни сарой ҳовлисида учратиб, уни четта тортиди-да, афсус билан маликанинг Мансурга тегишли гапларини айтиб берди. Амир Санжар учун бу жуда ҳам нохуш хабар эди. Қони қайнаб, бошига қаттиқ оғриқ кирди. Кечқурун ул нобакорнинг таъзирини берурмен, дея устод билан хайрлашар экан, ичида орага одам қўйиб Зулайҳонни келинликка сўратмаганига минг-минг шукрлар қилди. Амир кечқурун ўғлини қаттиқ сиқувга олиб, магар саройда Зулайҳо тўғрисида бирор ноҳўя гап оғзидан чиққудек бўлса, хизматдан сўзсиз ҳайдалишини айтганида, Мансурнинг ҳам ранги-кути учиб, баданидан совуқ тер чиқиб кетганди. Сарой хизматидин мосуво бўлиш амир Санжар оиласи учун катта фожеа эканлигини Мансур яхши тушунар эди. Шу боис Зулайҳо тўғрисида бундан буён лом-мим демасликка падарига сўз берди.

Маликанинг рад жавобидан кейин ўзини қўярга жой тополмаган Мансур кечки таомдан сўнг зерикдим, тоғойимларникига бориб келурмен, деб ота-онасини алдаб, отни миниб кўчага чиқди-да, сал юргач, от бошини тоғасининг маҳалласига эмас, шаҳарнинг овлоқ гўшаларидан бирида жойлашган пинҳона ишратхона томон бурди. Бадахлоқ йигит бу ишратхонада авваллари ҳам уч-тўрт маротаба бўлганди. Омадни қаранг, бу гал йигит бу жойда Зулайҳога оз-моз ўхшаб кетадиган бир жононни учратиб, ўзида йўқ суюниб кетди. Шундан сўнг иссиқ оғушни тез-тез қўмсаб, у нозанинга қаттиқ боғланиб қолди. Бу жойга ҳар ҳафта келиб кетадиган бўлди.

У мархон устод Табризийнинг сўзини ерда қолдирмай, Мансурнинг ҳар бир ёзган саҳифасини диққат билан эринмай текшириб борар, хато ўтиб кетган ўринларни тузатар, ҳарф унсурларини бузмасдан, ҳусниҳат ила ёзишни таъқидаб, унга ниҳоятда эҳтиёткорона муомалада бўлар эди. Чунки Умархон илк танишган кундан «илими қиёфа» ва теран тафаккур кучи билан Мансурнинг бадхулқ ва ҳасадгўй одамлар тоифасидан эканлигини билиб олган эди. Умархоннинг ҳар кунлик бундай текшириши Мансурнинг вашига тегар, ундан қандай қилиб қутулиш йўлини ўйлаб боши қотарди. Бир кунни устод Табризий не юмуш билан ташқарига чиққанида, пайт пойлаб юрган Мансур Умархонни ҳамманинг олдида изза қилиб лаззатланиш ниятида:

— Сиз жанобни бизга хўп машҳур хаттот деб мақтаб эдилар, — деди тўсатдан беписандлик билан. Аслида бундай гап бўлмаган эди. Шу боис бошқалар унинг ёлғонидан ҳайрон бўлишиб, бирпас юмушларини тўхтатишиб, икковларига қараб қолишди. Умархон хўш, нима дейсиз, дегандай унга маъноли қаради.

— Камина эшитгоним борким, машҳур хаттотлар беш-олти хил хатда ҳеч қийнамай бита олурлар эркан. Хўш, сиз неча хилинда бита олурсиз, тақсир?

— Сиз айтгонча машхур хаттот бўлмасам-да, тўрт-беш хатда машқ қилиб кўрғонмен, — деди камтарлик билан Умархон.

Мансур ундан бундай жавобни кутмаганиданми, бироз ажабланган кўйи «йўғ-э, сиз-а?» дея масхаромуз кулиб юборди:

— Кўнглингизга келмасин-у, тақсир, бу ёлғонингизга сал ишонмайроқ турибмен-да, — дея бадтар бет бузарлик қилди.

— Нима, сизга исбот керакму? — деди жиддийлик билан Умархон, кўзлари чуқур ботган бургут бурун нодон йигитнинг беписада гапидан сал гашланиб. Мансур томошага маҳтал бўлиб турган атрофдагиларга бу кишимни қаранглар-а, дегандай ғалати кўз югуртириб олди-да, сўнг тап тортмай «ҳа» деди совуқ илжайиб.

Умархон қаршисида турган ғаразгўй бу нодон йигитчани бир боплаш ниятида султонул орифин ҳазрат Яссавийнинг:

*Дуо қилинг, ногонларни юзин кўрмай,
Ҳақ таоло рафиқ бўлса, бирдам турмай,
Бемор бўлса ногонларни ҳолин сўрмай,
Ногонлардин юз минг хато кўрдим мано...—*

деб битган пурмаъно ҳикматларини атай саккиз хил хатда тезликда дид ва нафосат билан шитирлатиб ёзиб ташлади. Етти ухлаб тушида кўрмаган ушмундоқ ажиб ҳолдан чунон ҳам ҳайратга тушган Мансур шу тобда томоғига бир нима тиқилгандек ютунолмай қолди.

— Энди шу хатларни сўл илким ила ёзиб берайинму? — деди Умархон, атай кинояли жиламайиб. Сўнг Мансурнинг тасдиқини кутмай қилқаламни давотга ботириб олди-да, ҳозиргина ёзганларини бошқа қоғозларга энди чап кўли билан боягидек дид ва нафосат ила тезгина кўчириб ташлаб, маҳмадона Мансурнинг ҳайратини ошириб, оғзини очириб, уни анграйтириб қўйди.

Ҳазрат Яссавийнинг: «Нодонлардин юз минг хато кўрдим маъно» деган мисралари худди Мансурга атай ёзилгандек эди. У Умархонни изза қиламан деб кўпнинг олдида ўзи шарманда, ерларчин бўлганидан ичида минг-минг пушаймон эди.

Барча хаттотлар ишларини кўйиб, Мансурни четлаб, қани-қани, биз ҳам бир кўрайлик, дея бир зумда қизиқиш билан Умархонни ўраб олишди. Улар ҳам Мансур сингари Умархоннинг беназир истеъдодидан ҳайратга тушишиб, унинг маҳоратига тан бериб, қойил қолишди. Шу пайт хаттотларни говур-ғувурини эшитиб, ичкарига девонбеги билан Табризий кириб келишди. Дами ичига тушиб кетган Мансур биринчи бўлиб, индамай жойини эгаллади. Бошқалар эса ҳайратларини яширолмай, Умархоннинг битигларини девонбеги ва устодга мақтаб кўрсатишди. Улар Умархоннинг ёзганларини диққат билан кўздан кечириб, бунақа моҳир хаттотни шу вақтга қадар биринчи бор учратганликларидан мутаассирланган кўйи бир-бирларига сўзлар эдилар.

Девонбеги эртадан бошлаб Умархонга масъулроқ вазифа юклашни Табризийга тайинлади. Табризий бош устига дея эртадан Умархонни бўш қолган бош тахрирчи вазифасига ўтказишни айтди.

— Давлатпаноҳнинг дидларига қойил қолурмусиз эмди, устод? — деди девонбеги кетиш олдидан ҳаммининг диққатини ўзига қаратиб. — Бағдоди шарифдек олис шаҳардин Умархонни топиб, бизнинг хизматимизга бекорга юбормагонлар-да, ахир!

— Ташаккур, минг бора ташаккур, биродари азиз, — дея жилмайди Умархон икки кўлини кўксига босиб. — Каминани юксак мартабага кўтаришда кўмак берғонлиғингиз учун!

Умархоннинг бу мутойибасини дарҳол фаҳмлаган девон аҳли бараварига хаҳолаб кулиб юборишди. Бу киноя ва кулгу Мансурнинг бошини бадтар эгиб, юрагидаги Умархонга нисбатан ғараз ва ҳасад ўтига учқун берди.

Шом намозидан кейин устод Табризий ўғли Шаҳобидинни ёнига олиб, мусофирдан ҳол сўрамоқ савоб бўлур, дея Бўстонсаройга Умархонни йўқлаб бордилар. Ёлғизликдан салгина зерикиб ўлтирган хаттотнинг кутилмаган бу ташрифдан баҳри-дили очилиб кетди. Меҳмонларни очиқ юз ила самимий қарши олиб, тўрга ўтқазди.

Қизғин суҳбат асносида Умархон настаълиқ хатини кимдан, қандай ўрганганини, яқинда Шохрух Мирзо ҳамда Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари билан қай тарзда учрашганини меҳмонларга жўшиб сўзлаб берди. Улар Умархоннинг ҳикояларини миқ этмай, жон қулоғи билан тинглашди.

Китоб ишқибози бўлган Шаҳобиддин хаттотдан изн сўраб, токчага терилган китобларни эринмай, бирма-бир ҳафсала билан кўриб чиқди. Баъзи китобларни ўзича

мутолаа қилиб кўрди. Тушунилиши қийин бўлган айрим сўз ва ибораларнинг маъноларини ҳеч тортинмай китоб эгасидан сўради. Умархон мамнунлик билан унинг сўраганларини бирма-бир тушунтириб берди. Табризий мийиғида кулиб уларга қараб турар, устоднинг бу боқишидан Шаҳобиддин ҳали гўрроқ-да, деган маънони уқиш мушкул эмас эди.

— Зулайҳо ҳам ҳуснихатда сиздин ўтиб кетмаса деб кўрқаман,— деди кулиб Шаҳобиддин отасига ярми ҳазил, ярми чиндай қилиб.

— Ҳа, эмди қадимдин қолғон, шогирд устоддин ўтадур, деган нақл бор-ку,— деди Табризий мулоимлик билан.

Меҳмонларнинг бу янглиғ суҳбатларидан таажжубланган Умархон:

— Зулайҳо, ким у?— деб сўради Табризийга чой узатар экан, қизиқиш билан.

— Каминанинг пичоққа илинадурғон шогирларидин биридур,— деди жилмайиб Табризий.

— Тағин-да аниқроқ билмоқ истасангиз, давлатпаноҳнинг арзада қизлари, — деб қўшимча қилди Шаҳобиддин ҳазил аралаш.

Умархон бу гапдан кейин шундайми ҳали, дегандай қошларини кўтариб, бош силкиб қўйди.

Табризий кетиш олдидан Умархон насх ва настаълиқ хатларида кўчирган уч-тўртта китобни мутолаа қилиш учун сўраб олди.

29

Зулайҳо вояга етгач, ўзининг аслзода хонадон фарзанди эмас, оддий бир қишлоқ одамнинг қизи эканини яхши англаб етган эди. Шу боис ақли баркамол бу барно қиз, саройда униб-ўсиб, шу ернинг нону тузини татиб юрган эрса-да, аслзодаларга ўзини жуда ҳам яқин тутмас эди. У ўзига ажратилган хонадан кўп ҳам ташқарига чиқавермас, ўша ерда китоб мутолаа қилар, хат машқ этар, хизматига берилган икки жория қиз билан суҳбатлашиб кашта тикар, жуда ҳам зеркишса, кўнглини ёзиш мақсадида, саройнинг кўркам боғини сайр этиб келиб, кунни мазмунли, мароқли ўтказишга интилар эди. Зулайҳо оқсуяк қиз ва хонимлар билан оралиқда маълум ва қатъий масофа сақлаб юрар эди. У табиатан оғир-вазмин, тақдирга тез кўникувчан, сабрли қиз эди. Мабодо, Соҳибқирон ё малика уни оддий бир косиб ёки деҳқонга турмушга узатишиб, саройдан чиқаришса, уларнинг бу хатти-ҳаракатларини ўзига нисбатан қилинган камситиш, адолатсизлик деб кўнглига олмаслиги муқаррар эди.

Зулайҳо Соҳибқироннинг фарзандлари Мироншоҳ, Шоҳрух, Султон Бахт бегим қатори саройда хос мударрислар қўлида турли фан соҳаларидан яхшигина сабоқ олган, ўз ака-сингилларидек бўлиб қолган бу темурийзодалар билан бирга ўйнаб, бирга дарс қилиб улғайган эди.

У шаҳзодалардан Шоҳрухни кўпроқ ёқтирар, ўз туғишган акасидек бўлиб қолган бу йигитни бошқалардан кўра кўпроқ эъзозлар эди. Чунки Шоҳрух Мирзо акаларига нисбатан юмшоқ табиатли, ширинсухан, беҳудага бировнинг кўнглини оғритмайдиган диловар йигит эди-да! Бошқалар исмини айтиб, сенсираб гапиришса, Шоҳрух Мирзо унга ширинзабонлик билан, ҳар доим сизлаб, сингилгинам, деб эркалаб мурожаат қилар эди. Гавҳаршод бегим ҳам уни Шоҳрух Мирзо каби хуш кўрар, суюкли эри сингари у ҳам Зулайҳонинг китобсеварлигию хаттотлигини қадрлар эди.

Зулайҳо Наврўз байрами куни Мансурнинг ўзига ютоқиб термулганини, боф сайрида дарахтларни пана-паналаб ортидан соядек эргашиб келганини сезса-да, йигитнинг бу хатти-ҳаракатларига унчалик парво қилмади. Боиси, бир кўришдаёқ Мансур қизнинг кўнглига ўтирмаганди. Йигитнинг нигоҳларида соф муҳаббат эмас, аксинча ташқи гўзалликка ошуфталик ва лаҳзалик лаззат туйиш истаги устунлигини қиз теран тафаккур кучи билан англаб етганди. Бу янглиғ боқишлар унинг нозик ва маъсум қалбида инсоний муҳаббат туйғусини учқунлаштиришга ожизлик қиларди.

30

Сарой Мулк хоним Соҳибқирон юклаган нозик юмуш— Умархоннинг аҳдоқ-атворини кузатиб ўрганишни устод Табризийга топширган эди. Негаки, Умархон Табризийнинг қўл остида хизматда.

Устод Табризий ҳам «Илми қиёфа»дан хабардор бўлиб, кишининг юзига қараб феъл-атвори ва ички дунёсини айтиб бериш қобилиятига эга бўлган, ўзгалар билан тезда тил топишиб, чиқишиб кетадиган синчков ва кузатувчан ажойиб инсон эди. У Соҳибқирон ва маликанинг наздида жуда ҳам олийжаноб инсон ҳисобланиб, подшоҳ хонадонига баъзи вазирлардан кўра яқинроқ турар эди. Яқинлигининг боиси биринчидан, у шаҳзодаларнинг кўзини очиб, саводини чиқариб, уларга ҳуснихат илмидан таълим берган беназир устод ҳисобланса, иккинчидан, энг муҳими — Соҳибқирон-

нинг сояи давлатларида беқиёс гўзал настаълиқ хатини ихтиро қилиб, дорулсалтанатда катта обрў-эътиборга эга бўлган муҳтарам зот эди. Ҳатто Соҳибқирондек подшои азим ҳам бир замонлар салтанат юмушларидан қўллари бўшаб қолган даврларда дарҳол Табризийни ҳузурларига чорлаб, ундан янги хат — настаълиқни ёзишни ўрганган эдилар.

Олампаҳоқ дорулсалтанатда бунёд этилажак пештоқига битиладиган ояти карималар ва ҳадиси шарифларни қайси ёзувда ёзишни кўпинча ундан маслаҳат олар эдилар. Аксар биноларга битиладиган шундоқ муқаддас калималарни Табризий сулс, насх, настаълиқ хатларида жимжимадор қилиб катта-катта, узун-узун қовозларга ёзиб берар, нозик таъб усталар уларни махсус кошинларга дид ва эътибор билан кўчиришиб, сўнг бинолар пештоқларига ёпиштирар эдилар.

Соҳибқирон Табризийнинг маслаҳатини ерда қолдирмай, бутун Мовароуннаҳр ва Хуросон ўлкаларидаги мавжуд мадрасаларда янги ихтиро қилинган настаълиқ хатини ўргатиш ҳақида фармони олий бердилар. Ўша мадрасаларнинг энг иқтидорли ёш хаттотлари фармони олийга мувофиқ Самарқандга келиб, бир ой, бир ой устод Мирали ибн Илёс Табризий ҳазратларидан сабоқ олиб кетдилар. Икки улуғ зотнинг шижоати туфайли настаълиқ хати буюк салтанатнинг энг чекка жойларига ҳам етиб борди.

Сарой Мулк хоним Умархон билан бир марта кўришиб, бироў суҳбатлашган бўлса-да, Табризийдан у ҳақда кўпроқ суриштириб билишни хоҳлар эди. Икки ойлик кузатув ва муомала, муносабатлардан сўнг устод маликаи оламга бағдодик Умархон ўзи куттанидан ҳам ажойиб, хизматни астойдил ва аъло даражада адо этувчи беназир йигит чиқиб қолганини, ҳавас қилса аризулик муқаррам аҳдоқ ва одоб соҳибии эканлигини катта ишонч билан баён қилиб, унга хаттотнинг Бағдодда ва Самарқандда битган китобларини тақдим этди. Чинакам санъаткорона даражада кўчирилган бу китоблар маликага манзур бўлди.

Табризий бу гапларни айтмасдан бир ҳафта бурун Умархон Сарой Мулк хоним ва Зулайҳо билан тасодифан учрашиб қолган эди. Бу воқеа Табризий тоби қочиб, уч-тўрт кун хизматга чиқолмай, уйда кўрпа-тўшак қилиб ётган маҳалда, Умархон девонбегининг амри билан бош хаттот вазифасини ҳам адо этиб турганида юз берган эди.

Ўша куни Зулайҳо Табризийнинг маликанинг ҳузурига келишини эшитиб, янги-янги машқларини олиб, устоднинг истиқболига шовқиди. Сарой Мулк хоним қизни йўлақда учратиб, мен Табризийни кутубхонага чақиртирдим, юр, устозингни ўша ерда кўурсен, деб уни ўзи билан, эргаштириб кетди. Маликаи олам вақти-вақти билан Табризийни кутубхонага чорлатар ва кам нусхали баъзи ноёб китобларни кўрсатиб, улардан икки-уч нусхадан кўчириб, китобат қилишни тайинлар эди. Улар кўчириб кўпайтирилиши лозим бўлган китобларни танлаб олиб, Табризийни кутиб туришганди, бир маҳал китобдор келиб: «Табризий жаноблари бетоб эмишлар, маликам, — деди тавозе билан. — У зотнинг ўринларига ҳозирча мирза боши бўлиб тургон Умархон ибн Ўқтамхон ташриф буюрмишлар».

Сарой Мулк хоним китобдорга яхши иш бўлмабди-ку, дегандай афсус билан боқиб, сўнг кўп ҳам ўйланиб ўтирмай: «Устоднинг ўрниларига Умархон келгон бўлса, майли, айтинг, кирсун», — дея изн берди.

Табризийни кўриш иштиёқига турган Зулайҳонинг ҳафсаласи пир бўлиб: «Биби-жон, устод ўрнида келгон ким ўзи?» — деб сўради ҳайроналик билан. Малика унинг Бағдоддан келган хаттот йигит эканлигини айтганди, Зулайҳо: «Ҳам ўнг, ҳам сўл қўлида саккиз хил хат бита оладургон хаттотму?» — дея ажабланиб сўради. Малика худди ўша, дегандай бош ирғаб қўйди.

Бир пасдан кейин китобдорнинг ортидан бўйчан, келишган қадди-қоматли, қисқартириб чиройли қилиб олинган қоп-қора соқол-мўйлаби ўзига жуда ярашиб турган хушсурат бир йигит келиб аёллардан олти-етти қадам берида тўхтаб, ёқимли овозда уларга салом берди. Зулайҳонинг кўз қири унга тушиши билан негадир юраги «жиз» этиб кетиб, ичида Умархон деганлари шу йигит экан-да, деб қўйди. Умархон ҳам бу жойда мундайн латофатлиғ зебо санамни кўраман деб сира ўйламаган эди.

Сарой Мулк хоним ўта сезгир, нозик дидли аёл бўлгани боис ҳар икки ёшда аини вақтда юз берган ўзгаришни дарров пайқади. У Умархонга топшириқ беришдан олдин қизиқиши ортиб, Бағдоди шарифда хаттотнинг Соҳибқирон билан қай тарзда учрашганлигини суриштирди. Умархон ҳам Шоҳрух Мирзо, сўнг эса Соҳибқирон билан учрашувни ипидан-игнасиғача берилиб сўзлади. Суҳбат асносида Умархон юраги орзиқиб кетиб, уч-тўрт бора уелинқираб, қирмизи лабларини маҳкам қимтиб, шахло кўзларини ерга қадаб турган Зулайҳога бошқача қараб қўйди. Зулайҳо йигитнинг мундай сирли нигоҳини зимдан сезиб, унинг юрағида ўзига нисбатан илиқлик уйғонганидан ичида сал мамнун бўлиб турар эди. Аини чоғда йигитнинг ширинсуханлиги ва кўркем одоби Зулайҳога ёқиб тушганди. Шу боис бугун устод Табризийга

тақдим этмоқчи бўлган битикларини шу ажойиб хаттот йигитга кўрсатишга жазм қилган эди. Лекин ҳали бир марта ҳам гаплашмаган, синашта бўлмаган кишига қўлидаги ёзувларини қандай беришни билмай ўйланар эди. Зукко малика гўё қизнинг кўнглидагини уққандек: «Мавлоно, Зулайҳо қизим битмиш хатларни устод Табризий ўрнида бир кўздин кечириб берурсиз эмди», — деди қиз бечорани кўп маҳтал қилманг, дегандай. Умархон амрга мунтазир ҳолатда бош устига, маликам, дея розилик билдирди. Зулайҳо ичида хурсанд бўлиб, ёноқларида салгина қизиллик жилва қилиб, қўллари ҳам салгина титраб, қоғозларни интиқ турган Умархонга аста узатди.

Шундан сўнг дилкаш суҳбат кутубхонадаги нусхаси кам ноёб китоблар хусусида бўлди. Умархон шундоқ китобларни кўчириб кўпайтиришда ўз меҳнатини аямаслигини билдириб, маликани хушнуд этди. Кутубхонадан чиқарканлар, Умархон Сарой Мулк хонимнинг ортидан бораётган Зулайҳога яқин келиб: «Битикларингизни эртан шу вақтда шу жойга келтирурмен», — деди. Зулайҳо чиройли кўзларини секин юмиб, бошини сал қимирлатиб, кутингиз келурмен, деган ишорани қилди.

Кутубхонадан чиқишгач, Сарой Мулк хоним Зулайҳони ортидан эргаштириб, ўзининг хос хонасига олиб борди ва тунов куни Табризий бериб кетган, Умархон кўчирган китобларни унга мақтаб кўрсатди. Чинакам ёзув санъатининг инжа намуналари олдида Зулайҳонинг овзи очилиб қолаёзди. Шу китоблардан иккитасини ўқиш учун маликадан сўраб олди.

Кун бўйи Зулайҳонинг гулгун чехраси Умархоннинг кўз ўнгидан сира кетмай, йигитнинг юраккинасини шу чехра соҳибасини яна бир кўриш иштиёқи орзиқтирар эди. У таҳрир қилган ҳар бир саҳифасида гўё қизнинг жамолини кўргандек бўлар эди. Кечқурун қизнинг қўлёмаларини, ёрдан биринчи мактубни олиб ишқдан маст бўлган ошиқ сингари, қайта-қайта ўқиб чиқди. Сўнг ўн саҳифага ёзилган турли ғазаларни эринмасдан, санъаткорона даражада қайта кўчириб, кўнглига сал таскин бергандай бўлди. Зулайҳо ҳам кечанинг ярмини шам ёғдусида бедор ўтказди. Сарой Мулк хонимдан олган китобларнинг бирини қўйиб, бирини кўзлари қувнаб мутолаа қилар экан, унинг ҳам кўз ўнгидан ўша ширинзабон, хушсурат йигит сира кетмас эди. Қиз китобни юзига босганича, наҳотки бир кўришдаёқ яхши кўриб қолган бўлсам, дея ўз-ўзидан уялиб қизариб кетар, худди шу ҳолнинг юз беришини кўпдан кутган каби сўнг мамнун жилмайганча, ич-ичидан қувониб ҳам кўяр эди. Зулайҳо йигит ҳақида ўйлай-ўйлай, унинг китобини ёстиғи остига қўйиб, хушнудлик ила оҳиста кўзларини юмди.

Эргаси Зулайҳо ўзгача хуш кайфиятда йигитдан ўн беш дақиқалар олдин кутубхонага бориб, ҳар бир шарпага диққат билан қулоқ тутиб, юраги хаприкқанча уни кута бошлади. Айни кечаги учрашилган соатда Умархон кутубхона эшиги олдида пайдо бўлди. Юраги «шиғ» этиб кетган қиз интизор кўзлари чақнаганча унга ялт этиб қаради. Бир муддат узок ҳижрондан сўнг тагин лаззатбахш висолга қийналиб етишган ошиқлар сингари ёлқинли нигоҳ ила бир-бирларига термилишиб қолишди. Сўнг Зулайҳони ҳаё босиб, қизарган юзини аста четга бурди. Умархон унга яқин келиб кечаги битикларини, хатларингиз анча дуруст, дегандай кулимсираб секин узатди. Зулайҳо Умархоннинг ҳуснихати олдида ўзиники нурсиз бир оддий ёзувдек бўлиб қолганлигидан ичида бироз ҳижолат бўлди. Умархон қизнинг бу ҳолатини дарҳол пайқаб: «Сиз кўпроқ машқ этишингиз лозимдур,» — дея унга тасалли берди. Зулайҳо устод Табризийдан яхши дарс ололмаётганини куйиниб сўзлаганди, Умархон устоднинг вақтлари етмаса, мана, мен сизнинг хизматингизда бўлиб, чиройли хат битмагингизга кўмаклашурмен, деб унга яна бир бора таскин берди.

Шу кунги қисқа учрашувдан қиз масрур ҳолда хос хонасига қайтганида, хизматидаги жория Салима ундаги ўзгаришларни дарров илғаб, қувлик ила уни сўроққа тутди. Зулайҳо синглисидек бўлиб қолган Салимадан кечадан бери масъум дилида пайдо бўлган ҳис-туйғуни яшириб ўтирмади.

Сарой Мулк хоним шу куни эрталаб Салимани ҳузурига чорлаб, Зулайҳонинг ҳар бир босган қадами ҳақида менга хабар етказиб турасан, деб пинҳона тайинлаган эди. Икки ёшнинг кеча кутубхонада бир-бирига ғалаги-ғалати қарашалридан бир нимани сезган малика буларнинг хатти-ҳаракатларидан воқиф бўлиб туриш лозим, деб ўйлаб, шу ишга жазм қилди. Орага одам кирмай, бир-бирини кўриб-билиб икки ёшнинг кўнгли қўйиб топишиши эса маликага маъқул келар эди.

Салима Зулайҳонинг Умархон ҳақидаги гап-сўзларини оқизмай-томизмай ҳар куни етказиб турди.

Шундай қилиб, улар китоб баҳонасида кун аро кутубхонада учрашиб, кўришиб дилдан суҳбатлашадиган бўлишди. Умархон то шу кунгача бошидан ўтказганларини қизга сўзлаб кўнглини ёзгандек бўлди. Зулайҳо ҳам ўзининг аслзода эмаслигини, Соҳибқирон хонадонидан асранди қиз бўлиб вояга етганлигини Умархондан яшириб ўтирмади.

Кутубхонанинг иккинчи ошёнасида китоб мутолаа қилиб ўтирадиган кенг ва ёруф

уч-тўртта хона маъжуд эди. Бу хоналарда ҳар хил катта-кичик нақшинкори курсилар, хонтахталар бор, хат битмакка ҳам имкон яратилган эди. Қачондир Соҳибқирон шу хоналарнинг бирида Табризийдан настаълиқ хатини ёзишни ўрганган эдилар. Айнан шу азиз хонада Умархон зебо ва зукко Зулайҳога ҳар учрашганларида турли хил арабий хатларни ёзишдан сабоқ бера бошлади.

Бир куни Умархон тарихни билмагани, унга қизиқмагани учун Соҳибқирон Бағдодда уни изза қилганликларини айтиб бериб, Зулайҳодан ўқилиши лозим бўлган тарих китобларини танлаб беришни сўради. Умархоннинг кўмак ўтинганидан Зулайҳонинг кўнгли янада ёришиб кетиб, унга жон-жон деб ёрдам беришини айтди.

Зулайҳо ҳам Соҳибқирон каби тарихга жуда қизиқарди. Шу вақтга қадар у тарихий китобларнинг анча-мунчасини мутолаа қилиб қўйганди. Бир кечада ўзи ўқиган йигирма, йигирма бештача тарих китобларининг рўйхатини тузиб, эртасига Умархоннинг қўлига тутқазди. Бу китобларнинг ҳаммаси кутубхонада бор эди. Умархон шу куниек рўйхатдаги китоблардан битта-битта олиб, қизгин мутолаага киришиб кетди.

32

Орадан бир ой ўтгач, Сарой Мулк хоним икки ёшнинг кўрмаса туролмайдиган даражада бир-бирига ўрганиб қолишганидан яхшигина хабардор бўлгач, пайсалга солмай, тезликда икковининг бошини қовуштиришни ўйлаб қолди. Малика бу савобли юмушни Соҳибқирон Самарқандга қайтгандан кейин, бамаслаҳат қилмоқчи эди. Соҳибқироннинг бу йил Бағдодда қишлаши хабари келгач, бу ишни энди пайсалга солмай, уни беками-кўст адо этишга киришди. Зулайҳони ҳузурига чорлатиб: «Қизим, сени куёвга узатмоқчимиз», — деди дабдурустан қувлик ила. Зулайҳо қулоқларига ишонмай, кутилмаган бу янгиликдан юраги «шиғ» этиб, индамай ерга қаради. «Кимга деб ҳам сўрамайсен-а? — малика мийғида кулди. — Соҳибқирон икки ой бурун Бағдоддин юборган мактубларда хаттот Умархонни сенга уйлантиришимизни битибдурлар». Бу гапдан кейин қизнинг баданига титроқ югуриб, ўзини салати ҳис қила бошлади.

«Давлатпаноҳ ул йигитни синчиклаб кузатинглар, хулку атворини ўрганиб, магар қизимизга муносиб бўлса, куёв қилинлар, деб ёзгон эрканлар, — дея гапида давом этди малика. — Биз они келгон кунидин кузатдик ҳам. Сенинг Умархон бирла синашта бўлмоғинга имкон ҳам бердик. Шу йигитга сени узатсак, рози бўлурмисан, қизим. Сўнг биздин ўпкаю гина қилмасмусен?»

Зулайҳодан миқ этган садо чиқмагач, малика: «Демак, сукут аломати ризо, — деб жилмайди. — Ҳеч бўлмаса, хўп деб бошингни бир силкитиб қўйгин, қизим. Шунда юлдузи юлдузига мос келибдур, деб кўнглим жойига тушадур».

Бу гапдан кейин Зулайҳо розиман дегандай бошини оҳиста қимирлатиб қўйди.

Зулайҳо уятдан қизариб-бўзариб маликанинг ҳузуридан чиққач, Сарой Мулк хоним дарҳол устод Табризийни чорлатиб, Умархонга қизнинг розилигидан хабар беришни, келаси ҳафта тўй қилиб, икки ёшнинг бошини қовуштириб қўйишни айтди. Кейин вазири аъзамни чақириб, тўйга тайёргарлик ҳақида керакли кўрсатмалар берди.

33

— Сизни уйлантирмакчимиз, мавлоно!

Устод Табризийнинг дабдурустан айтган гапидан Умархон бир зум каловланиб, нима деярини билмай қолди.

— Шабоблик айёмини ушмундоқ ёлғуз, бўйдоқлик била ўтказмакчимусиз, ахир? Он ҳазрат — Пайғамбар саллоллоҳу алайҳи васалламнинг: «Уйланишга қурби етиб, уйланмай юрғонлар менинг умматим эмасдур!» деган ҳадиси муборақлари ёдингиздин кўтарилдими ё?

— Э, шошманг, шошмасангиз-чи, — деди Умархон ўзини сал қўлга олиб, кулимсираб. — Кимнинг ихтиёри ила каминани уйлантирмакчисиз? Мундоқ очилиб сўзласангиз-чи, ахир, устод?!

— Ҳазрат Соҳибқироннинг амрлари ва маликаи олам Бибихонимнинг хоҳиш-иродалари бирлан! — қатъий жавоб қилди Табризий.

Бу икки улўф номни эшитиб, чунон ҳам ҳайратланиб, мутаассирланган хаттот Шоҳруҳ Мирзо Бағдодда унинг уйланган-уйланмаганини бежиз суриштирмаганлигини мана энди фаҳмлади.

— Билсам бўлурми, устод, кимга уйлантирмакчилар мени? — овози титраб сўради Умархон.

— Хурсанд бўлсангиз арзийдур, мавлоно, — дея қувлик ила жилмайди устод. — Бошингизга ҳумо қуши қўнамен, деб турубдур!

— Ичимни қизитмайин, айтсангиз бўлур энди. Ким экан ўшал қиз?

— Каминанинг шогирди, ақда баркамол, ҳуснда тенгсиз, соҳибжамол Зулайҳо бону-да!

Умархон бу хушxabардан ичида бир қадар севинса-да, бу қувончини ташқарига чиқармасликка уринар эди. Ўзини бепарво тутишга ҳаракат қилиб:

— Тўғри айтурсиз, ростдан-да ақлли қиз, — деб қўйди.

— Шу латофатлиғ қизга уйланишга розимусиз? — жиддий сўради устод.

— Ҳозир аниқ бир фикр айтмоқдин ожизмен. Ўйлаб кўрмоғим даркор, — дея хушламайгина жавоб қилди хаттот.

— Ичингиздин жон-жон деб турғонингизни дейиб турибмен. Нега эмди ўйлаб кўрурмен, дейсиз? — сал ҳайрон бўлди устод.

— Билурсиз, уй-жойи йўқ мусофирмен. Бир умр шу саройда истиқомат қилмасмен-ку, ахир! Аввал уч-тўрт танга йиғиб, ҳовли-жой қилайин, уйланиш бўлса қочмас, — дея хўрсинди Умархон.

— Агар эртага ҳовлилиғ бўлсангиз, келаси ҳафта тўй бўлишига рози бўлурмисиз? — чимирилиб, қатъий сўради устод. — Кўп ерга қарамангиз, ўйламангиз, рози бўлурмусиз, ахир?

— Сизларга рози бўлмайин иложим қанча? — дея илжайиб жавоб қилди Умархон.

Табризий бу ёғини энди бизга қўяберинг, дегандай, девондин чиқиб, Сарой Мулк хонимнинг кўшки томон йўл олди. Устоднинг муҳим масала юзасидан келганлиги хабари етказилгач, малика уни дарҳол қабул қилди. Табризий Умархоннинг ҳовли, уй-жой ҳақидаги «дардини маликага ётиги билан тушунтирди. «Ундоғ бўлса, яхши бир ҳавли олиб берурмиз, — деди малика ўйланиб. — Аммо бир андишамиз бор, мавлоно, ўзингиз билурсиз, Зулайҳо ёшлигинин саройда катта бўлгон. Қизи тушмагур ҳавлига келин бўлиб бормакка рози бўлурмикин?» «Невчун рози бўлмасун, — деди устод. — Магар ул йигитга кўнгил қўйгон бўлиб, бир умрга бирга бўлмоқни истаса, албатта, рози бўлур, маликам». Сарой Мулк хоним бу гапингиз ҳам тўғри, дегандай секин бош ираб қўйди. Шундан сўнг устод муддаога ўтиб, асли ота-боболари Бухородан бўлган Алимардон исмлиғ савдогар кўшниси ҳовлисини сотиб, ота юртига кўчиб кетмак тараддуида юрганлигини айтиб, пишиққина қурилган шу яхши ҳовли қўлдин кетиб қолмасун, маликам, деди. Сарой Мулк хоним: «Зулайҳо ила Умархонни ўзингизга қўшни қилиб олмақчимусиз?— деб кулди. — Хўп, маъқул, сиз не десангиз, биз розимиз, мавлоно. Ҳавлига харидор бўла берингиз. Соҳибқирон олис Бағдоддин топқон куёв учун, қизимиз Зулайҳо учун нархи қанча бўлса ҳам қўшнингизнинг ҳовлисини олиб берурмиз, эмди».

Кечкурун Табризий беш-олти ҳовли наридаги қўшниси — савдогар Алимардонни-кига ўтиб,сотиб олишга ҳеч кимнинг қурби етмаётган ҳайҳотдек ҳовлисига кимсан маликаи оламнинг ўзлари харидор бўлмоқчи эканликларини айтиб, савдогарни қангу манг қилиб шошириб, ишни пишитиб қайтди. Эрталаб эса хизматта келасолиб, бу янгиликдан Умархонни воқиф этиб, суюнчи олди.

Шу куни улар тушдан кейин аввалги учрашув жойлари бўлмиш кутубхонанинг қироятхонасида кўришдилар. Бу сафар Зулайҳо ҳар галгидек қувнаб, очилиб эмас, аксинча йигитнинг ёнига гўё у билан биринчи бор учрашаётгандек қимтиниб, уёлиб келди.

— Кеча хушмундоқ сўз бўлди, азизам, — деди Умархон югуниб олиб. — Алар бизни жуфтлаштирамак ниятиндалар...

Қиз даб-дурустан йигитдан мундай гапни кутмагани боис, вужудини боягидан кучлироқ ҳаё босиб, аъзои бадани жимирлаб кетиб, бошини баттар эгиб олди. Бир пасдан кейин Умархон қиздан ўзи сира кутмаган, кулоққа айтиладиган нозик гапни эшитиб, юраги кизникидан ўн чандон гупилаб кетди.

— Кеча бибим менинг розилигимни олдилар...

Йигит биров дақиқалар унга термулиб турди-да, сўнг:

— Мен эсам аввалига йўқ, ўйлаб кўрурмен, деб жавоб қилдим, — деди қизни ажаблантириб.

— Нечун?— дея бошини кўтариб, йигитга ялт этиб ҳайроналик ила боқди Зулайҳо. Қизнинг мундай нигоҳидин, наҳотки, мен сизга ёқмасам, деган дилгир сўроқ маъносини ўқиш мушкул эмас эди.

— Кўнглунгизга дарҳол турлук ғалат фикрлар келмасун тағин, азизам, — дея қизни тинчлантиришга уринди йигит. — Ўзим уй-жойсиз бир мусофир бўлсам, Бўстонсаройда омонатдек яшаб тургоним ҳолда қай йўсин уйланурмен, деб эътирозимни билдирдим. Эрталаб хизматта келиб билдимки, икки-уч кун ичинда бизга ҳовли олиб берурлар эркан. Келаси ҳафта устод Табризийга қўшни бўлур эканмен.

Бу хушxabардан Зулайҳонинг ҳалиги хавотирдан сал тундлашаётган гулгун гўзал чехраси, вой, қандоқ яхши бўлибдур, дегандай бирдан ёришиб кетди.

— Эмди сўз сизга қолди, Зулайҳо,— дея савол назари билан қизга термилди йигит.

— Яна қандоқ сўз?— чимирилиб сўради қиз.

— Сиз болалиқдин ҳашаматлиғ саройда истиқомат қилиб, мундаги ҳаётга ҳўп ўргонғонсиз, албатта. Ушмуңдоқ чиройлик ҳаёт тарзини тарк айлаш қийин бўлмасму, сизга? Янада очикроқ сўзласам, менинг ортимдин ўшал ҳавлига келин бўлиб борурми-сиз? Мен бирлан оддий инсонлар каби бирга ҳаёт кечиришга кўнурмисиз?

— Сиз қайга борсангиз, менинг ҳам жойим ўша ерда бўлу, бегим!

Зулайҳонинг эҳтирос ила айтган бу жонбаста сўзлари йигитнинг ҳаяжонини тағин бир карра ошириб, уни ўзида йўқ хушнуд этиб юборди.

34

Бир ҳафтадан кейин пайшанба кунига мўлжалланган тўй бутун саройга ва дорулсалтанатга овоза қилинди. Девони олийда биргина аламзада Мансурдан бошқа барча каттаю кичик Умархонни бу шодиёна билан чин дилдан муборакбод этишди.

Душанба куни Табризий Сарой Мулк хонимнинг амри ила хазиначилардан бири ҳамкорлигида савдогар кўшнисининг уйини Умархоннинг номига сотиб олди.

Олти хонали бўм-бўш уй икки куннинг ичида кўзни яшнатувчи ҳар турлук чиройли қолин-гилаамлар, ўймакори курсию хонтахталар, адрасу шойидан тикилган кўрпаю кўрпачалар, ёстиғу болишлар, Бухоро зардўзлари тиккан каштаю сўзаналар, ялтираб кўзни олувчи чиннивор буюмлар билан қойилмақом қилиб жиҳозланди. Эртаси куни Табризий Умархонни уй кўрдига олиб борган эди, кўркам иморатли ҳовли-жой хаттотга жуда ҳам ёқди. Ўзига кўрсатилаётган бундай улуғ эҳтиром ва эҳсондан суюнганидан кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди.

Тўй куни, оқшом маҳали келинни олиб кетар вақти устод Табризийнинг кўрсатмаларига биноан Шаҳобиддин бошдиқ девони олийнинг ёш хаттотлари Умархонга куёв навкар бўлиб, тўйни қизитиб боришди.

Никоҳга оид барча расм-русумлар саройда Сарой Мулк хонимнинг кўзи ўнгида адо этилди. Саҳоватли, меҳрибон маликаи оламнинг амрлари билан бир сандиқчада талай қимматбаҳо тақинчоқлардан ташқари дуру жавоҳир, олгину кумушлар Зулайҳонга сеп сифатида тақдим этилди. Гавҳаршод бегим бошчилигидаги шаҳзодаларнинг хотинлари, канизак ва жориялар «Ёр-ёр» айтишиб, кўзларидан маржон-маржон ёш оқиб тушаётган Зулайҳони «Жийдазор» кўчасидаги Умархоннинг хонадонига ўйин-кулгу ила шодон кузатиб боришди.

Улар гулдор сўзаналар билан безатилган гўзал гўшангада юраклари баргдай титраб, ҳаяжон ила кўришдилар. Узун қайрилма киприкли тим қора оҳу кўзларнинг ҳаё аралаш ғамзали боқиши чиллали куёвнинг юрагини баттар ўйнатиб, орзиқтириб юборди. Умархон жўшқин эҳтирос билан ўн тўрт кунлик ойдек келинчакнинг белидан аста кучиб бағрига босди. Шунда мушқу анбарнинг мастона хуш исларини таратиб турган малак чуқур ва мамнун энтикиб, кўзларини юмиб олди.

Икки ёшнинг тўйи муносабати билан Сарой Мулк хоним элга уч кун ош бериб, етим-есирларга қишки кийим-кечаклар эҳсон қилди.

35

Умархон ўша куни ҳамма қатори Мансурни ҳам тўйга айтган эди. Мансур бу тақлифни юзида сохта табассум, ичида эса алам билан қабул қилди.

Тўйдан икки кун бурун ўзини атай касалга солиб хизматга бормади. Падари шу ерда бўлганида бир кун ҳам хизматни қолдиролмасди. Аммо айни чоғда амир Санжар Самарқандда эмас, Бағдоди шарифда Соҳибқироннинг ёнида эди.

Оқшом чоғи онасини тўйга бораман деб адаб, яхши кийиниб юзида сохта табассум билан кўчага чиқди-да, сарой томон юрмай, от бошини бошқа тарафга — боравериб кўнгли ўрганиб қолган «санам» истиқомат қиладиган овлоқ ўша томонга бурди.

Эрталаб отасининг деворда, гилам устида осийлиқ турган эски қиличини шартта қинидан суғириб олди-да, бир муддат кўзлари чаққайган кўйи қиличга асабий тикилиб турди. Сўнг қилич дамини текширмоқчидай бош бармоғини тиг устида аста юргизди. Шамшир эски бўлса-да, тиғи ҳали ҳам кескир эди. Бармоғи туйқусдан ари чаққандек чимиллаб кетиб, шу заҳоти қилич унинг қизил қонига бўядди. У кесилган бармоғини дарҳол оғзига солиб, алам ила қонни сўриб ташлади. Шунда унинг афти қон таъмидан бужмайиб кетди.

36

Одина, яъни жума девони олий хизматчилари учун истироҳат ва улуғ ибодат куни ҳисобланар эди. Жума намозиға довур ҳали икки, икки ярим соатлар вақт қолганида, Умархон Мирали Табризий билан биргалиқда масжиди жомага йўл оддилар.

Кеча тушдан кейин дорулсалтанатга Хитойдан катта карвон келиб қўнгани овоза бўлганди. Хаттотлар йўл-йўлакай бозорга кириб, Чин савдогарлари келтирган молларни тамоша қилмоқчи бўдилар.

68

Шаҳобиддин улардан сал илгарироқ келиб, турли хил нафис чойнагу пиёлалар, ипак матолар ҳамда китоблар билан савдо қилаётган кўзлари қисик кекса савдогарнинг молларини эътибор ила кўздан кечираётган экан.

— Мавлоно, муни бир кўринг-а, — деди у ғоят ҳайратланиб Умархонга гугурт қутисидек келадиган антиқа китобчани кўрсатаркан. Чунон ҳам майда хитойча хатда битилган бу ажабтовур мўъжазгина китобча шу заҳотиёқ Умархоннинг диққатини ўзига тортди. «Тушлар таъбири» бўлган бу китобча учун юпқа мисдан махсус ғилоф ҳам бўлиб, унинг қопқоғида шаффоф шишача усталик билан ўрнатилган эди. Чинлик савдогар шу шаффоф шишача китобдаги ёзувларни катталаштириб ўқиш учун кўйилганини батафсил тушунтириб берганди, хаттотлар хитойликларнинг бу кашфиётига қойил қолишди. Умархон китобчани чинлик савдогардан кўп ҳам тортишмай харид қилганди. Табризий таажжубланиб:

— Хитой лисонини ҳам билурмусиз, ҳали? — деб сўради.

Умархон кулимсираб, хуррамлик билан:

— Йўқ, билмасмен, устод, — дея жавоб қилди. — Аммо шу фурсатда фақирнинг кўнглига ажиб бир фикр келди. Бугун яхшилаб ўйлаб кўрайин. Эртан кўнгулдагини сиз ҳазратимга айтурмен, иншаоллоҳ.

37

Кеч. Хуфтон намозига азон айтиб бўлинган пайт.

Хийла кенгина ҳошияларга ҳаёлий товланувчи сержило инжа нақшлар чизилган Самарқанднинг ширқироқ нафис қоғозлари ҳамда қилқалам нозиктаъб хаттотнинг даवоту қаламлари билан тўлган хонтахтада яримланиб қолган қалин шам липиллаб ёғду таратиб турар эди.

Эшик очилиб, ичкарига Зулайҳо бону кирди. Умархон ёзишдан тўхтаб, ой юзли рафикасига мамнун боқиб, келинг, дегандай ишора қилди. Зулайҳо бону хонтахтанинг у томонидан аста жой олди. Умархон Зулайҳо бонунини кўнгузи бозорда кўнглига келган ғаройиб фикрдан воқиф этиш ниятида хотиржамлик билан сўз бошлади:

— Олис Бағдоди шарифда назардин четда қолгон, кўнгли ўксук, фақир бир мударрис эрдим. Шундоқ шаҳри азимда ҳолимни сўрайдургон на бир қариндошим, на бир хешим бор эди. Ҳақ таоло ўзи меҳрибонлик кўрсатиб, ўша ерда Шоҳрух Мирзо ила Соҳибқиронга рўбару қилди. Жаноби Соҳибқироннинг иноятлари ила Самарқандга келиб, амди қадримни ва саодатимни топдим десам, янглишмасмен, бону! Муниг учун аввалам қодирни ламязидга беҳисоб ҳамду санолар айтиб, беадад шукроналар қилурмен! Шу саодатлик онларга еткан кунимдин буён подшоҳ ҳазратларига қай йўсин ташаккуримни билдурсам экан, деб юрар эрдим. Бу муборак кунда Ҳақ таолонинг ўзи кўнглимга солди, муниг йўлини топқондек бўлдим, бону!

Зулайҳо бону суюкли завжининг завқ ила айтган сўзларини мафтуну маҳлиё бўлиб тинглаб экан, унинг иймон нури бақиб турган юзу кўзларидан нигоҳини узолмас эди.

— Каломи шарифни шу китобчадек қилиб кўчириб китобат этиб, жаноби Соҳибқирон дорулсалтанатга қайтгонларида, иншаоллоҳ, у зотга тортиқ қилмоқ ниятидамен, — деди Умархон мўъжаз китобни бонуга кўрсатиб.

— Тенгри таоло сизни бу қутлуғ ниятингизга эсон-омонлик била еткурсин, ҳазратим! — дея хуш тилак билдирди бону.

38

Эртаси куни Умархон кечаги ғаройиб ниятини ичига сиғдирибмай устод Табризийга ошкор этиб, девони олийда мўъжаз китобни муқовалайдиган, ўз ишининг устаси бўлган ўткур саҳхоф бормикин, деб маслаҳат сўради.

— Кўп хайрлик ва шунинг баробаринда, кўп мушкул юмушни кўнгулунгизга туғибсиз, мавлоно, — деди Табризий унинг сўзларини тинглаб бўлгач, сал хўрсиниб. — Бу юмуш ҳозир сиз сўзлагончалик осон эрмас. Ўткур кўзингизнинг нурлари бисёр тўкулиб, қувватдин қолур, биродари азиз. Кўриб турибмен, ниятингиз — қатъий, бардошингиз — улуг. Ҳазрат Соҳибқирон учун, фисабиллаҳ, шу қутлуғ ва машаққатлиғ меҳнатга қўл урмакни дилингизга туккан эркансиз, сизни бу янглиғ савоб ишдин қайтарсам, гуноҳи азим бўлур! Тенгри таолодин сизга мадад ва бардош тилаб қолурмен, мавлоно! Сиз калому шарифни ўйлагонингиздек қилиб аввал қоғозга кўчириб бўлингиз-чи, ундан сўнг девондаги қўли гул саҳхофлар бирлан китобат қилмоқни кенгашиб кўрурмиз, маъқулму, мавлоно? Ҳа, айтқонча, қўшнимиз Зиёвуддин Самарқандда тенги йўқ заргарлардин ҳисобланур. Ғилоф масаласинда анга мурожаат қилмоқ лозим бўлур деб ўйлармен.

Шундай қилиб бўлажак мўъжаз китобнинг илк саҳифасига муқаддас БИСМИЛЛА-ҲИР РОҲМАНИР РОҲИЙМ калимасини беназир хаттот Умархон муборақ рамазон ойининг файзиёб биринчи куни нек ният, жўшқин илоҳий илҳом ва муҳаббат ила ёзишга киришди. У ҳар кунлик суюкли ва машаққатли меҳнатининг маҳсули гўё бебаҳо гавҳарга дуч келгандек кўзлари тўймай қайта-қайта тикилар, саҳв қилмадиммикин, дея ҳаяжонланар, баъзи саҳифаларни кўнгли тўлгунга қадар уч-тўрт маротабалаб қайта кўчирар, сўнг Зулайҳо бонунини ёнига чорлаб, унинг таҳсинларини тинглагач, беором кўнгли гўё муздек булоқ сувидан қониб ичган каби ёришиб, таскин топар эди. Девони олийдаги масъул хизматидан чарчаб, кўзлари толиқиб қайтса-да, ҳар кеч икки-уч соатлаб шу қутлуғ юмуш билан машғул бўлар эди.

Шу тариқа орадан уч йил ўтди-кетди. Беҳаловат кечган кунлар, ойлар, ниҳоят, ортда қолди. Уч йил деганда беназир хаттотнинг заҳматли меҳнати ўз поёнига етиб, елкаларидан гўё тоғ ағдарилгандек бўлди.

Мўъжаз каломи шариф кўчириб биткарилган куннинг эртаси шу тенги йўқ улур хурсандчиликка Тенгри таоло тагин бир тенгсиз қувонч кўшди. Ой-куни яқинлашган Зулайҳо бону кўзи ёриб, Умархонга ажойиб қиз фарзанд ҳада қилди. Қизалоққа Сарой Мулк хоним нек ниятлар ила Мадина деб исм қўйдилар.

Соҳибқироннинг замонаи саодатларида таомили ва қатъий шарти шундоқ эдики, кўлда кўчирилган ҳар қаңдай Қуръонни етгита қори диққат ила ўқиб чиқиб, сўнги саҳифада хатосиз ёзилганини тасдиқловчи ўз муҳрларини босишлари лозим саналарди. Шу боис Табризийнинг маслаҳатига биноан, Умархон дорулсалтанатдаги етгита машхур қорини уйига тақлиф этиб, уларга яхшигина ош-сув қилиб эҳтиром кўрсатди. Меҳмондорчилик сўнгида келувчиларга ўз муддаосини баён этиб, уларга ояти карималар ихлос ила кўчирилган мўъжаз саҳифаларни кўрсатди. Муҳтарам қорилар шу вақтга қадар муңдайин майда хатда ёзилган Каломи шарифни учратмаганликлари боис, бир муддат нима деярларини билмай, бир-бирларига ҳайронлик билан қараб қолдилар. Меҳмонлардан ёши улурғоги Абдулвоҳид қори жаноблари:

— Нечун ҳаммангизнинг дамингиз ичингизга тушиб кетди, ахир? — деди ниҳоят жонланиб. — Мавлоно кўз ўлмиш шундоқ улурғ неъматнинг нурини аямай, ғоят таҳсинга лойиқ ушмундоқ мўъжиза битибдурлар-у, биз эрсак они қаңдай қилиб ўқурмиз деб ўйланиб ўлтирсак, уёт бўлмасми? Ёзмоқдин ўжумоқ осондур, шундоқ эрмасми?

Қолганлар, ҳа, гапингиз тўғри, дегандай секин бош ираб қўйишди.

— Фақирнинг уйида муңдайин майда хатларни катта-катта қилиб кўрсатадурғон, раҳматли бобомиздин қолгон бир ойна бор эрди,— дея гапида давом этди ҳаммани ҳайрон қолдириб Абдулвоҳид қори.— Ҳаргиз чўчиманг, қорилар! Биз ўша ойна кўмагинда бу мўъжаз Қуръонни яхшилаб ўқиб берурмиз, иншаоллоҳ.

Мук тушиб, ўйга толиб ўтирган бошқа меҳмонлар бу нажотбахш гапдан сўнг қаддиларини ростлаб, юзлари ёришиб, енгил нафас олгандай бўлишиб, бор экансизку, ахир, дегандай ўз раҳнамоларига мамнун боқишди.

Шундай қилиб қорилар ҳар куни устод Абдулвоҳидникида йиғилишиб, бир порадан ўқишиб, бир ой деганда Қуръонни тўлиқ хатм қилишди. Хайрият, Умархон бирон бир сўзда саҳв қилмаган экан! Еттовлари ҳам тўғри кўчирилган, деб ўз муҳрларини босишди.

Табризийнинг топшириғига кўра девони олийнинг қўли гул саҳҳофларидан бири бўлмиш Фаррух исмли йигит Умархон тайинлагандек қилиб, саҳифаларни эътибор ва эҳтиёт билан жамлаб, унга чиройли муқова ясаб, китобат қилишга киришди.

Бир куни не юмуш биландир саҳҳофлар хонасига кирган Мансур Фаррух жамлаётган саҳифаларга беихтиёр кўзи тушиб, ҳайратдан ёқасини ушлаб қолаёзди. Буни ким муңдай мўъжизакор ёзганлигини суриштириб билгач, Умархонга нисбатан эски гинаси кўзгаб кетиб, ҳайрат ўрнини дарров ғасаб ва ғазаб эғаллаб олди. Фаррухни бир амаллаб ташқарига чиқариб юбориб, саҳифаларни ҳеч кимга билдирмай олиб, йўқ қилиб юбориш хаёлига ҳам борди. Чиройли, мўъжаз саҳифаларда Тангри таолонинг илоҳий сўзлари битилганидан чўчибми, ҳар қалай тезда бу шайтоний фикридан қайтди.

Олти кун деганда китобча тайёр қилиниб, эгаси Умархонга топширилди.

Зиёвуддин заргар хаттотнинг илтимосини рад этмай, Умархон берган олтинлардан

китобчага очилиб-ёпиладиган антиқа ғилоф ясаб, унинг ўртасига шаффоф шишани айтилгандек жойлаштириб берди. Шу тариқа бетакрор истеъдод, улуғвор илҳом ва муҳаббат ила битилган инсоният тарихидаги биринчи мўъжаз Қуръони шариф Соҳибқиронга тортиқ қилиш учун тайёр бўлди.

Соҳибқирон эрталабки машваратдан сўнг аркони давлатга рухсат бериб, Девони бузрукда ўғли Шоҳруҳ ва суюкли набираси Улуғбек билан суҳбатлашиб ўлтирар эди. Бир маҳал барваста қоматли, янғроқ овозли эшик оғаси кириб, енгил таъзимдан сўнг:

— Олампаноҳ, мавлоно Умархон ибни Ўктамхон жаноблари ҳузури муборагингизга муштоқ бўлиб, ҳазратимга тухфаи киромларини тортиқ қилмоққа мунтазирдирлар. Рухсати олий бўлурми?— деди.

Соҳибқирон э, бу ўшами, дегандек ўғлига савол назари билан қаради. Шоҳруҳ Мирзодан тасдиқ жавобини олгач, Умархоннинг киришига изн берди.

Соҳибқирон Сарой Мулк хонимнинг мактубидан Умархоннинг Зулайҳога уйланганидан хабардор бўлган, маликага жавоб хатида: «Сиз менинг кўнглумдагини айнан ўзидек қилиб, беками кўст адо этибсиз, хоним», — деб ёзган эди.

Соҳибқирон Умархоннинг сдаломига алик олиб, уни бошдан-оёқ қизиқиш ила кузатар экан:

— Хўш, менинг оламда тенги йўқ Кешим била Самарқандим сенга ёқдими, хаттот? — дея сўради хушҳоллик билан. — Боболаринг юртига қайтганиндин пушаймон эмасмусен, ишқилиб?

— Аксинча, шоду хурраммен, давлатпаноҳ, — дея ҳаяжон билан жавоб қилди Умархон, — гарчанд Бағдодда туғилиб, анда камол топқон эрсамда, раҳматлиғ боболарим юрти шу ўтгон йиллар ичинда киндик қоним тўкилгон ердек қадрдон бўлиб қолди мен учун. Мунинг-чун Яратгон эгамга беадад ҳамд ва шукроналар айтурмен!

— Бизга-чи? Биздин розимусен, мавлоно? — жилмайиб сўради Соҳибқирон.

— Сизнинг иноятингиз ила муаззам Самарқандга келиб, қадримни ва саодатимни топдим, олампаноҳ! Мунинг-чун сиздин бир умр миннатдормен! Сиз ҳазратимга бўлгон эътимодимнинг камтарин ифодаси бўлмиш шу кичик тухфамни қабул айласангиз, фақир қулингизни бениҳоя хушнуд этиб, бошини кўкка еткургон бўлур эрдингиз.

У кўйнига қўл суқиб, ям-яшил баҳмал халтачага солинган тухфасини чиқарди.

— Бу Қуръонни фақат сиз учун битдим, давлатпаноҳ!

Соҳибқирон шу ёшга кириб,мундай ажиб мўъжизага илк бор дуч келиши эди. Қилқалам, беназир хаттотнинг юксак истеъдоди, тенгсиз маҳорати, илоҳий ва чексиз муҳаббати ила चुнон ҳам нафис кўчирилган мўъжаз Каломуллоҳ Соҳибқиронни хиёл муддат ҳайратга солиб, ўзига маҳлиё қилди-қўйди. У Умархоннинг қилни қирқ ёрадиган ноёб истеъдодига ич-ичидан қойил қолди. Бироқ ўзига хос бўлган ботиний қайсарлиги ҳайратини юзага чиқаришга, қаршисида боумид турган хаттотга дарҳол тасанно айтмоқликка йўл қўймади.

— Сен Тенгри таолонинг шундоқ улуғ каломини мундайн кичик хатда ёзмоқликка қандоқ журбат этдинг?! — деди Соҳибқирон ҳеч кутилмаганда қовоғини уюб, кесатиг оҳангида. — Бу гуноҳи азим бўлмасму?

Соҳибқироннинг бундай аёвсиз танбеҳидан хаттотнинг баданидан совуқ тер чиқиб кетаёзди. Хаёли бошдан учиб, ранги бўздек оқариб кетиб, кўз ўнги қоронғилашишига бир баҳя қолди.

Умархонга дўқ оҳангида яна иккита танбеҳ берса, юраги хасталаниб йиқилиб тушиши ҳеч гап эмаслигини яхши фаҳмлаган Соҳибқирон уни аяб мулойим, тинчлантирувчи оҳангда:

— Сенинг ушмундоқ меҳнатинг, албатта, таҳсинга лойиқдур!— деди. — Бизга чин ихлос ила қилгон бу тухфангни рағбатсиз қолдирмасмиз, хаттот.

Бу жонбаста сўзлардан сўнг хаттот ўзини сал тетик сезиб, рангига ҳам қон югургандек бўлди.

Соҳибқирон икки марта қарсак чалган эдилар, эшик оғаси шошиб кириб, лаббай, олампаноҳ, буюринг, деди тавозе билан.

— Ҳудайчига айт, икки юз олгун танга бирлан, бир зарбоф тўн келтурсин! — дея боягидек жиддийлик билан амр қилдилар Соҳибқирон. Эшик оғаси бош устига деб дарҳол изига қайтди.

Ҳудайчи келгунга қадар Соҳибқирон Умархондан қандай китоблар кўчириб, нималар мутулаа қилаётганини аста суриштирди. Умархон бўш вақтларида тарих китобларини бир бошдан ўқиётганлигини айтганди, Соҳибқирон бундан мамнун бўлиб,

бораколлоҳ йигит, ўша сўзимни ерда қолдирмабсен, бу ишингдин бисёр хурсандмен,— деди нимтабассум билан.

Худайчи катта мис баркашда Соҳибқироннинг айтганларини келтирди.

Шоҳрух Мирзо зарбоф тўнни Умархоннинг елкасига ёпиб, олтин тўла икки ҳамённи унинг қўлига тутказар экан, қутлуғ бўлсун, деди жилмайиб. Соҳибқирон худайчига Умархонга битга яхши саман от тортиқ қилишни тайинлади. Бениҳоя мутаассирланган хаттот бу тухфалар учун Соҳибқиронга эгилиб қуллуқ қилди.

Соҳибқирон мўъжаз Каломуллоҳни секин варақлаб, шаффоф шишача билан ояти карималарни пичирлаб ўқиб кўриб, бир муддат ўйга толиб турдилар-да, сўнг тахтдан тушиб, болакай Улуғбекнинг қўлидан меҳр билан етаклаб хаттотга яқинлашдилар.

— Биласенми, Умархон, — дедилар маслаҳат оҳангида. — Бизга барча мусулмонлар ҳеч қийналмайин, бирдек ўқий оладургон, хатлари йирик ва равон битилгон Қуръони карим керакдур! Сўзларимни яхши уқдинг, деб ўйлармен, хаттот!

Умархоннинг девони бузруқдан зарбоф тўн ва икки ҳамён олтин билан қайтгани ҳаммани ҳайратга қолдирди. Табризий бу мукофотлар ниманинг эвазига келганлигини хаттотларга муфассал тушунтириб, машаққат тортиб меҳнат қилгон киши ушмуңдоқ рағбатларга лойиқ бўлишини таъкидлаб қўйди. Хаттотнинг бундай муваффақияти Мансурнинг ичидаги ҳасад ва аламни янада кучайтириб юборди. Вақтида саҳҳофлар хонасидан мўъжаз саҳифаларни ўғирлаб чиқиб, йўқ қилиб ташламаганига минг-минг пушаймонлар қилди.

Хизматдан сўнг Умархоннинг чиройли саман от миниб қайтиши Зулайҳо бонуни аввал сал ажаблантирди, сўнг эса ўзида йўқ шоду хуррам эткизиб юборди.

43

Кечқурун Умархон хонтахта устида шамни тоқчага олиб қўяр экан, у ерда турган ҳамён олтинга қўли тегиб кетиб, негадир юраги ўз-ўзидан ғашланиб, ўйга толиб қолди.

«Уч йил ором нелигини билмай, кўз нурунгни тўкиб, ўшал Қуръонни шу икки юз тилло учун битганмидинг? — деди ичида ўкинч билан. — Ҳазрати Соҳибқироннинг сенга кўргузгон улуғ марҳамату иноятларига жавобан, у зотга бўлгон эътимодингнинг камтарин ифодаси сифатида тортиқ қилмоқ ниятида эдинг-ку, тухфангни! Савоб йўлида уч йиллик машаққатлиғ меҳнатинг амали солиҳ эмас, амали ботилга айланиб кетмадимикин, Умархон? Игна билан қудуқ қазгандек қийналиб топгон улуғ савобингни бир зарбоф тўн, икки юз тилла ва бир отга алмаштирдинг-ку, савоб учун битдим, деб айтмадинг? Айтсанг, нима, тилингни кесиб олурмидилар, ахир? Журъатинг қайда қолди, эй Умархон?»

Шу вақтга қадар қай бир кимса подшоҳлар берган тортиқларни, йўқ, керак эмас, дея рад эта олди экан? Аслида бундай дейишга одамда журъат етармикан ўзи?

Эртасига Умархон юз олтинни мадраса толибларига, қолганларини эса дарвишу фақир, кўча-кўйдаги бева-бечораларга эҳсон қилиб юбориб, кўнгли сал таскин топгандай бўлди.

44

Тушдан кейин Умархон бироз мутолаа қилгани кутубхонага борган эди, у ерда Шоҳрух Мирзони учратди. Шоҳрух Мирзо ундан қандай тарих китобларини ўқиётганини суриштириб билгач, бир зум ўйланиб турди-да, сўнг:

— Бир нимарса ҳеч хотирингиздин фаромуш бўлмасун. Умархон, — деди хаттотнинг кифтига биродарлардек қўл қўйиб, мулоимлик билан. — Азал-азалдан улуғ подшоҳларга улуғ инъомлар пешкаш қилмоқ хўп ярашадургон мақбул одатлардин бўлиб келгондур. Сиз Мусхафи шарифни ҳеч кўрғонмусиз?

Умархон йўқ, деб жавоб қилгач, шаҳзода афсус, дея бош чайқади-да, китобдорни чақириб:

— Мавлонога Мусхафи шарифни кўрсатингиз, — дея фармойиш берди.

— Ҳазрати Усмон розияллоху анхунинг муборак қонлари томғон Мусхафи шариф шу эрур, — деди китобдор юқори тоқчада алоҳида сақланаётган қалин китобни кўрсатиб. Китобдор илоҳий китобнинг илк нусхасини авайлаб олиб, Мусхафи шариф учун ясатилган ўймақори нақшли хонтахта устига қўйди ва уни ихлос ила тавоб қилди. Умархон қарийб етти юз олтмиш йиллар муқаддам кўчирилган бу муқаддас илоҳий китобнинг илк нусхаси олдида бениҳоя мутаассирланиб, теран ўйга толиб қолди. Бу хаттот ҳаётининг бир умр унутилмас, энг соадатли дамлари эди! Илоҳий нур ила йўғрилган саргайган саҳифаларни кўзига суртар экан, Ҳақ таолонинг инояти билан, баногоҳ унинг ҳаёлига яшин янглиғ

ярқираган янги ва ажойиб бир фикр келиб қолди. Севинчи ичига сигмай, кутубхонани тезда тарк этиб, девони олийга шошилди. У қувончини сездирмай, ўз ўрнида ўтириб, доимий иши — таҳрирни давом эттираверди. Қулоқлари остидан эса кеча Соҳибқироннинг: «Бизга барча мусулмонлар бирдек қийнамай ўқий оладурғон, хатлари йирик ва равшан битилғон Қуръони карим керакдур!» — деган ўғитнамо гаплари сира кетмас эди.

Хизмат тутаб, уйга қайтар чоқда, йўлда Умархон ҳар кунлик ҳамроҳлари — Табризий ила Шаҳобиддинга бутун Шоҳруҳ Мирзо унга Мусхафи шарифни кўришни маслаҳат берганлигини, илоҳий китобни кўзларига суртиб, тавоб қилаётганида баноғоқ миясига антиқа фикр келиб қолганлигини, эндиликда Соҳибқирон учун Мусхафдан-да йирикроқ китоб тузишни ният қилганини айтгани, ҳар икковлари ҳам бу гапни хаёлларига сиғдиrolмай, анграйганча қараб қолишди. Умархон бу ниятини ҳозирча ҳеч кимга ошкор қилмасликларини улардан илтимос қилди. «Мен бу сафар, қандоқ бўлмасун, олампоноҳнинг ҳайратларини кечагидан-да юз қарра ошириб, аларни лол қолдириб, бир умр рози қилмоғим шарт ва вожибдур!» — деди Умархон қатъийлик билан.

Кечқурун шу хаёлга сигмас улкан нек ниятини Зулайҳо бонуга сўзлаб, мунга эмди қанча қоғоз, қанча тилло керак бўлур эркан, деб ўйга толиб ўлтирган эди. Зулайҳо бону индамай ётоқхонага кириб, бундан уч йил бурун никоҳ оқшомида Бибихоним сеп қилиб берган сандиқчани олиб чиқиб, завжининг олдига қўйди.

— Мунинг ҳаммаси сизникидур, бегим. Шу юмушда барчасини сарф қилсангиз ҳам мингдан-минг розимен, — деди чин кўнгилдан мунислик билан.

Умархон бонунинг ушмундоқ садоқат ва саҳоватидан гоят мутаассирланиб, кўнгли бир хил бўлиб кетди.

45

Эртасига шижоат билан ишга киришди.

Тушлик маҳали Табризий билан биргаликда Самарқанд қоғозсозлари корхонасига боришди. Қоғозсозларнинг ҳар турли юмушларини кузатар эканлар, нима учун қоғозлардан анвои гулларнинг муаттар иси келиб туришини Умархон яхши билиб олди. Бунинг сири оддийгина экан. Тайёрланган қоғозлар катта-катта қозонлардаги турли хил гулобларга эҳтиёткорлик ила бир-бир чайиб олиб, сўнг қуридилар экан.

Умархон қоғозсоз усталар бошлигини ҳайрон қолдирарли даражада анчагина қоғозга буюртма берди. Устабоши ўйлаб туриб, бундай буюртмани бир ойлар ичда тайёрлаб беришни ваъда қилди.

Шу кунги хизматдан қайфияти чоғ бўлиб қайтиб, энди юз-кўлларини ювиб турувди, бир маҳал дарвоза тақилаб қолди. Чиқиб қараса, дарвоза олдида уни ҳув ўшанда, уч йил бурун, Бағдоддан кузатиб келган шаҳрисабзлик Аслиддин ёнида ўзига ўхшаш бир ёш йигит билан жилмайиб турибди. Умархон келгувчиларни хушнуд ичкарига таклиф қилиб, олдиларига дарҳол дастурхон ёзди. Аслиддин Умархонга: «Бу йигит сизнинг қариндошингиздур, мулла ака, — деди хаттотни ҳайратда қолдириб. — Ҳув ўшанда, Кешда бизнинг уйга кўнганингизда Маҳмудхон исмиғ бобомиз бўлиб эканлар, деб эрдингиз, эсингиздаму? Ҳамроҳим ўша раҳматли бобонгизнинг неваралари Аъзамхон бўлурлар. Сўзларимга инонмасангиз, ана ёнларинда авлоду аждодларининг исмлари битилғон шажаралари ҳам бордур».

Меҳмон йигит қўйнидан латтага ўроғлиқ шажарани олиб, Умархонга узатди. Майин, ширқироқ узун қоғозга нафис насх хати билан ёзилган авлод-аждодларининг исм-шарифларига аста кўз югуртирар экан, хаттотнинг нигоҳи икки-уч исм атрофида тўхтаб қолди. «...Маъруфхон, ўғиллари — Саидхон, Маҳмудхон. Саидхон ўғли — Ўктамхон...»

— Турингиз, жиян, қайта кўришайлик, — деди Умархон, томоғига нимадир тикилгандек, овози хўрлиги келган кишиники сингари ўзгариб, кўзлари жовдираб турган Аъзамхон, амаки дея қучоғини очиб, Умархонни бағрига босди. Умархон мижжаларига қайноқ ёш қалқиган эсада, хурсандчилигини ичига сиғдиrolмай жилмаяр эди.

У тезда қўни-қўшнилари ҳамда Табризий ва Шаҳобиддинни айтдириб келиб, шу кеч уларни ҳам шу яхши кунига, шоду хуррамлигига шерик қилди.

Меҳмонлар шу кеча ётиб қолишди.

Эрталаб нонуштадан кейин қимматли суюнчиси учун Аслиддиннинг елкасига Соҳибқирон тортиқ қилган зарбоф тўнни ёпди. Жияни Аъзамхонга эса саройдан миниб келган саман йўргани қўярда-қўймай совға қилиб юборди.

Айтилган қоғозлар тайёр бўлгунга қадар Умархон ҳар куни бомдоддан кейин бир пора, бир пора ўқиб, ўтган шу бир ой ичида Қуръонни тўлиқ хатм қилди ва тиловатдан ҳосил бўлажак савобларни аввало Пайғамбаримизнинг, сўнг пиру устодлар ва раҳматли ота-онасининг табаррук руҳи покларига бағишлади. Кунлик беш вақт ибодат сўнгида Яратганга муножотлар қилиб, дилига туккан пок нияти бекаму кўст амалга ошишида ундан мадад ва илҳом, ғайрату шижоат, сабру бардош, файзу баракотлар тилаб, сидқидилдан беадад дуолар қилди. Кўча-кўй, бозор-ўчарда йўлида учраган етим-есир, ғарибу ғурабо, тиланчию гадоёларга беҳисоб садақаю эҳсонлар ҳада қилиб, уларнинг хайрлик дуоларини олди.

Ҳовлига кўчиб келганига мана, уч йил бўлибдики, беш-олти қўшни, хув ўша етгита қоридан ташқари бошқа бировни чақириб, олдига дастурхон ёзмаган эди. Умархон шу хайрли иш баҳона, бутун маҳаллага тўкин дастурхон ёзиб, ош берди.

Умархон отлиғ хаттотни танийсизму, оға? — қизиқсиниб сўради Самандар.
— Сал-пал таниймен, ҳа, нима эди? — деди Мансур хушламайгина.
— Шу киши бутун биздин бир ароба қоғоз олиб кетди, — деб Мансурни ажаблантирди у. — Ҳайронмен, мунча қоғозни нима қилар экан?

Самандар Мансурнинг амакиваччаси бўлиб, қоғозсозлар қорхонасида хизмат қилар эди. У Мансурдан уч-тўрт ёш кичик бўлгани боис, уни оға деб чақирарди. Самандарнинг ҳалиги гаплари Мансурнинг таажжубини ошириб, роса ўйга толдириб қўйди. Шунини билиш ниятида у эртадан бошлаб Умархоннинг ҳар бир қадамини, ҳаракатини ўта сезгир айғоқчилар сингари зимдан кузатиб, ҳатто шивир-шивирларгача кулоқ тутишга киришди.

Умархоннинг яқинида ишловчи хаттот бетоб бўлиб, бир ҳафтадан бери хизматга чиқмай, ўрни бўшаб ётар эди. Мансур кузатиш ва эшитиш қўлай бўлсин, деган мақсадда Табризидан руҳсат сўраб, атай шу жойга ўтиб олди. У Умархонни диққат ва эътибор билан шунча кузатса-да, ундан бирор сир ололмаслигига кўзи етгач, бир куни тушлик чоғи мазам қочаётир, қорним оғриётир, дея ҳийла ишлатиб, ҳаммадан олдин тановвулхонадан чиқиб, ҳожатхонага бормаи, тўғри девонга келди ва эшикни зичлаб ёпиб, Умархоннинг қоғозларини бирма-бир синчковлик билан титкилай кетди.

Умархон тухфасини тортиқ қилган кун Соҳибқироннинг ўғит тарзида айтган: «Бизга барча мусулмонлар ҳеч қиналмайин бирдек ўқий оладурғон, хатлари йирик ва равшан битилгон Қуръони Карим керақдур!» — деган калималарини бир қоғозга уч-тўрт хил хатда маҳорат билан катта-катта қилиб битиб, тагига Соҳибқирон Амир Темур ҳазратларининг табаррук каломларидур, деб ёзиб қўйган эди. Шу қоғоз Мансурнинг диққатини ўзига тортиб, хийла ўйга толдириб қўйди. Ҳозиргина ўқиган гапини такрорлай-такрорлай ўз жойига бориб ўтирди. Аммо у минг ўйласа-да, бу гапдан ҳеч қандай сир-синоат топа олмай, роса боши қотди. Хизмат тугар чоғи уларнинг ёнидан қулогини динг қилиб секин ўтиб кетаётиб, Табризийнинг Умархонга саҳифанинг узунлиги қанча бўлур, деганини, хаттот унга жавобан икки ярим, уч газлар чиқиб қолур, иншаоллоҳ, деб айтганини эшитиб, гап нимада эканлигини сал фаҳмлагандек бўлди-ю, аммо ўша нарсанинг нималигини аниқ билолмай, тагин аввалгидан беш баттар ҳолатга тушиб, уфф дея сиқилиб кетди.

Хаттотлардан бири, Усмоннинг уйланиш тўйи кечаси Мансур Умархоннинг бошқалардан яшириб юрган сиридан барибир воқиф бўла олди. Тўйга ҳамма қатори Умархон ҳам оиласи билан бирга борган, уйда ҳеч ким қолмаган эди.

Қоронғи тушгач, Мансур атрофга аланглай-аланглай Умархон истиқомат қиладиган «Жийдазор» кўчасига равона бўлди.

Умархоннинг уйи кўчанинг адоғида, атрофи унча баланд бўлмаган девор билан ўралган эди. Беш-олти йил бурун кўча тарафдан деворга бир қадам қолдириб, тераклар экилган, ҳозирда булар анча улғайиб, бўйи уч-тўрт газлар девордан ошиб қолган эди.

Мансур қоронғи, осойишта кўчада ҳеч зоғ йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, тераклардан бирига тирмашиб, деворга етиб, ундан енгил сакраб ҳовлига тушди. Қўйнига яшириб борган отасининг ханжари билан бир амаллаб деразалардан бирини очиб, ичкарига кирди ва ундан хаттотнинг ижодхонасига ўтди.

Деразадан тушган тўлин ой ёғдуси ғира-шира бўлса-да, хонани ёритиб турарди.

Хонанинг тўрида эни бир ярим, узунлиги уч газча қилиб махсус кесилган, ҳажми катта сандиқдай келадиган анчагига қоғозлар тахланган, ўртадаги хонтахтада катта-катта хат битилган ўн беш-йигирматача саҳифа турар эди. Мансур саҳифалардан

бирини деразага яқин олиб бориб, ундаги ёзувни ўқиди-ю, шу заҳоти Умархоннинг Табризийдан бошқа ҳаммадан яшириб юрган сиридан воқиф бўлди-қўйди. Узун саҳифаларда ҳар бир ҳарфи ярим газ келадиган қилиб муқаддас ояти карималар ўзига хос дид, нафислик билан битилган эди. Эндиликда ҳамма гапни тушунган Мансур чуқур хўрсинган кўйи саҳифани жойига қўйиб, қандай келган бўлса, ўшандай бирон бир жойда шубҳали белги қолдирмай изига қайтди.

У мархон тўйдан қайтгач, уйига Мансурнинг ўғринча келиб-кетганини сезмади, ҳатто. Чунки ҳамма нарса ўз ўрнида, бирон нима йўқолмаган эди. Фақатгина уч йилдан кейин бутун дорусалтанатга ошкор бўлажак сир ўғирланганди, холос.

Умархон хизматдан бўшаган ҳамоно ҳеч қайга бурилмай, тўғри уйга келар, тановул қилиб, ибодатларини адо этиб бўлгач, ижодхонасига кириб, илҳом ва шижоат оғушида то толиққунича қадар атр гул иси уфуриб турган тиниқ саҳифаларни мамнун ҳолда илоҳий калималар билан тўлдириб безар эди.

Мансур эса қандай қилиб бўлмасин уни бу хайрли юмушдан тўхтатиш йўлини тинимсиз излар эди. Охир-оқибат бадқирдор шайтон уни батамом йўлдан оздириб, разолатга бошлади.

Кеч куз кунларидан бирида девондаги Ёқуб исмли хаттот Умархонни иззат қилиб, кечки зиёфатга айтди. Умархон бундай зиёфатларга ҳар доим қўшниси — устод Табризий ва у зотнинг ўғли Шаҳобиддин билан биргаликда борар эди. Бу гал унга Шаҳобиддингина ҳамроҳ бўлди. Табризий тоби қочиб, кўрпа-тўшак қилиб ётгани учун зиёфатга боролмади.

Ўша кеча ҳаво булутли, осмонда ой ва юдузлар кўринмас, ҳаммаёқни зулмат қоплаб олган эди.

Зиёфат тугаб, кўчага чиққанларида вақт алламаҳал бўлиб қолган, булутлар тобора қуюқлашиб кетганидан, гўё меҳмонларнинг чиқишларини интизор кутиб тургандек, шу заҳоти шовуллаб ёмғир қўйиб берди. Бир пасда Умархоннинг ҳам, Шаҳобиддиннинг ҳам юпқа тўнлари шиддатли ёмғирдан шалаббо бўлди-қўйди.

Заргарлар маҳалласига етишга олтиш-етмиш қадамлар қолганида, нариги кўчанинг бошидан ниқоб таққан алақандай бир кимса уларга қараб от йўрттириб кела бошлади. Яқинлашганида унинг қўлида нимадир ялтираб кетгандек бўлди. Шу чоғ Умархон ўзини четга олишга улгурмай қолди. Суворий отини тўхтатмасдан Умархоннинг ўнг томони, сўнг чап томонидан зарб ила қилич сермаганча елдек ўтди-кетди. Умархон «воҳ» деди-ю, ерда ўтириб қолди. Шаҳобиддин уни ўрнидан турғазмоқчи бўлиб, билмай қўлидан тортганди, хаттот оғриқ азобидан инграб юборди. Шаҳобиддин қўлига нимадир чиппилаб ёпишганига ҳайрон бўлди. Муңдай қараса қон. Қўрқиб кетган Шаҳобиддин, тўғри келган дарвозани жонҳолатда тақиллатиб, одамларни ёрдамга чақирди. Уйқусираган одамлар фонус кўтаришиб, бемаҳалда келгон ким ўзи, дея истар-истамай дарвозаларини очишди. Кимдир Шаҳобиддинни танигандай бўлиб, унга кўмаклашиб Умархонни уйга олиб киришди. Нима гап эканлигини фаҳмлагач, шу ерлик Абдуманнон табибни уйғотиб келди. Бу одам синди-чиқдиларни тузатадиган табиб экан. Бир амаллаб Умархоннинг қонга беланган тўнини ечиб олишиб, шалвираган чап қўлидан оқаётган қонни тўхтатиш учун билакни ингичка чилвир билан қаттиқ қисиб боғлашди.

Бу пайтга келиб, ёмғир тўхтагандек бўлди. Умархон ҳолсизланиб, борар эди. Шаҳобиддин танишига Умархонни тезда уйига элтиб қўйишни илтимос қилиб, ўзи шу яқин атрофда турадиган сарой табибни кига югуриб кетди. Мурувватли инсонлар Умархонни уйига элтишган ҳамоно орқадан Шаҳобиддин билан сарой табиби ҳам етиб келишди. Қора қонига беланиб ётган хаттотни кўрган табиб афсус, дея бош чайқаб, Табризийни четга тортиб: «Сабил қилич чап қўлини ишдан чиқарган, этниям, пайниям, суякниям кесиб кетибдур. Қўлни кесиб ташламасак, қон кўп кетиб, мавлонодан ажраб қолишимиз муқаррар», — деди. Бу машғум хабарни эшитган ҳамоно касал ҳолида ўрнидан туриб келган устод: «Наилож манглайиңда бир қўлдин ажраш ёзилгон эрқонда ўзи, табиб жаноблари, билғонингизни қилинғиз. Фақат ўзи омон қолса, бас», — деди алам билан. Табиб оғриқ зўридан ҳушини йўқотган хаттотнинг чап қўлини тирсагидан осоналик билан кесиб олиб, қонни тўхтатувчи малҳам қўйиб боғлади.

Зулайхо бонунинг ўша мудҳиш дамдаги аҳволини баён қилишга юрак бетламайди. Рангида қон қолмаган бечора ёш жувон дағ-дағ қалтираган кўйи юм-юм йиғлар, чиройли лаблари эшитилар-эшитилмас тарзда, эмди қандоқ қилурмиз, эмди қандоқ қилурмиз, эй Худойим, не гуноҳимиз учун бу, дея шивирларди. Устод Табризий унга қай йўсин ҳамдардлик билдириб, нима деб тасалли беришни билмас, разилона ишни қилган номардга тинмай лаънатлар ўқиб, эртан у бадқирдор, албатта, тугилиб, жазога

мустаҳиқ этилур, одамлардин қочиб беркинғони билан Тенгри таолодин беркинолмас, биз бўлмасак, Холиқнинг ўзи анинг жазосини яхшилаб берур, қизим, дер эди.

49

Эртасига бу нохуш хабар дорулсалтанатга яшиндек тарқалди. Соҳибқирон бу фурсатда Ҳиндистон сафарида йўлда эдилар. Шу боис Сарой Мулк хоним кечаги воқеа гувоҳи бўлмиш Шаҳобиддинни хузурига чорлатиб, юз берган ҳодисотни суриштириб, сўнг вазири аъзам Муҳаммад Довуд жанобларига у баттол, қандай бўлмасун, топиб банди қилинсун, деган қатъий фармойиш бердилар.

50

Мансур қилиб қўйган жиноятининг оқибатини ўйлаб, алламаҳалга довур кўзига уйқу келмади. Кечаси қандайдир тушуниксиз алоқ-чалоқ тушлар кўриб, босриқиб чиқди. Эрталаб лабига учуқ тошган ҳолда уйғонди. Отасининг кўзига боқишга юраги бетламай, индамай чойини ичди-да, қўрқа-писа саройга равона бўлди. Отаси унинг бир кечада мундай индамас, мўмин-қобил бўлиб қолганидан сал таажжубланиб, қизик, дея орқасидан қараб қолди.

Амир Санжар кейинги пайтларда қон босими кўтарилиб, юраги ўйноқлайдиган бедаво дардга мубтало бўлган эди. Табиблар унга жиндай ҳам асабийлашмасликни, бундан бу ёғига хотиржам истироҳатда бўлиб, кучли таомлардан парҳез қилишни тайинлашганди. Шу боис Соҳибқирон уни истеъфога чиқазиб, Ҳиндистон сафаридан қолдиргандилар. Амир табибларнинг кўрсатмаларига риоя қилишга уриниб, осойишта, истироҳатда кун кечиришга чоғланган эди.

51

Мансур ўзини гўё ҳеч нарсадан хабарсиздек тутишга минг ҳаракат қилса-да, барибир юрагини ҳадик-хавотир қоплаб олганди. Бу ҳолат унга ҳам таъсир ўтказмай қолмади. Қалам тутган қўли ўз-ўзидан қалтираб кетаверди. Икки марта давотдаги сиёҳни тўкиб юборишига бир баҳя қолди. У девондагиларни зимдан кузатар, аммо ҳеч кимнинг юзига тик қаролмас, тик этган товушдан бир учиб тушар эди. Ҳар гал эшик ғийқ этиб очилса, юраги «шувв» этиб кетар, хаёлида гўё ҳозир уни биров излаб келгандай, қани, ҳўв баттол, тур ўрнингдин, кечаги қилгон жиноятинг учун эмди жавоб берурсен, деяётгандек бўлаверар эди. Кунни шу тахлит тахлика-ю ҳадик-хавотир билан бир амаллаб ўтказиб, хизмат тутагач, хайрият-э, дея бўшашганча саройни тарк этди. Кўчага чиқса, ҳамманинг оғзида ўша мудҳиш воқеа ҳақидаги мишмиш гаплар. Шундай ажойиб, машҳур хаттотнинг қўлини беомон кесган кимсани барча ҳақоратлар, қарғар, энг ёмони, отасига лаънатлар ўқир эдилар. Уйига келса, отанаси ҳам шу хусусда ажабланган кўйи суҳбатлашиб ўлтиришарди.

— Одамнинг инонгиси келмайду, — дер эди отаси ҳайроналиги ортиб. — Мусичадек беозор шундоқ мўъмин инсоннинг жонига қай малъун тажовуз қилди экан? Ундок-мундоқ одамнинг эмас, келиб-келиб давлатпаноҳнинг куёви жонига қасд қилса-я, номард! Дорулсалтанатдан чиқиб қочгон эрса-да, бугун бўлмаса эртага албатта, излаб топиб, банди қилурлар у нобакорни. Магар бу шум хабар Соҳибқироннинг қулоқларига етиб борса, ўлдим, деяверсун у малъун! Соҳибқирон тириклайин терисини шилдириб, оёғидин дорга осдирурлар они!

Отасининг «тириклайин терисини шилдирурлар они» деган ваҳимали гапидан Мансурнинг аъзои бадани нохуш жимирлаб кетиб, қулоқлари шанғиллаб, бошига қаттиқ оғриқ кирди.

Онаизори Шарифа хоним, қўрқувдан ранги-кути учиб, беҳоллик билан деворга суяниб қолган ўғлининг пешонасига қўлини қўйди-ю, вой ўлмасам, деб юборди. Мансурнинг бадани чўғдек қизиб, кўзлари юмилиб борар эди. Дарҳол унга суюқ қатик ичириб, кўрпага ўраб ташлашди.

Туни билан иссиғи тушмай, тагин кечагидек алоқ-чалоқ, қўрқинчли тушлар кўриб, пойинтар-сойинтар гапириб, бақириб-доглаб, алаҳсираб чиқди. Тушида Умархон кесилиб қонга бўялган чап қўлини ўнг қўлига олиб, Мансурбек, шу қўл керак эдим у сизга, мана, олингиз, сизга ҳадя қилурмен, дермиш дилгирлик билан.

Отасининг ювош оти кутилмаганда оёқларини олдинга кўтариб, сапчиб, уни йиқитиб қочганмиш. Бир маҳал Зулайҳо бону ўша отда, қўлида ялтираган қилич, ваҳшат ила унинг устига бостириб келаётган эмиш.

Девдек барваста ниқобдор жаллод қатлгоҳдаги баянд супага уни олиб чиқиб, қўл-оёқларини махсус тахталарга, тўрт томонга тортиб боғлаб, қатлини бошла, деган

имони кутиб турганмиш. Шу пайт қаердандир ҳазрат Соҳибқирон пайдо бўлиб: «Тириклайин териси шилиб олинсун!»— дея фармойиш берармиш қаҳр ила.

«Олампадох, шафқат қилинг, майли, мен хун талаб қилмасмен. Сиз ҳам онинг гуноҳидин ўтинг, шайтони лаъин они йўлдин оздирғон-да!»— дер эмиш Умархон Соҳибқиронга қараб.

«Ҳо, нечун гуноҳидин ўтар эканлар, — дер эмиш шунда Зулайҳо бону гўзал чехрасидан нафрат ёғилиб, норози оҳангда.— Сизнинг илкингишни кесар чоғинда у сизга раҳм қилдиму? Мени қизим десангиз, отажон, Мансурга раҳму шафқат қилма-гайсиз!» Соҳибқирон қизимнинг гапи гап, дегандай жаллодга имо қилибдилар. Худди шуни кутиб турган бераҳм жаллод Мансурнинг кўйлак-иштонини шартта йиртиб ташлаб, чархланган устарасини ялтиратганча энгашиб, унинг товонидан терисини шила бошлабди. Кўнгли беҳузур бўлган Мансур оғриғининг зўридан додлаганча, гоҳ Соҳибқирондан, гоҳ Умархондан, гоҳ Зулайҳо бонудан раҳму шафқат талаб, зорланиб йиғлар эмиш...

52

Амир Санжар алаҳлаётган ўғлининг бошида ўтириб, ҳамма гапдан воқиф бўлиб, оғир ўйга толиб, бошини кўтаролмай қолди. Бирпасдан сўнг аста ўрнидан туриб, липиллаб ёнаётган шамни кўлига олиб, нариги хонага кирди. Деворда осиеғлиқ турган эски қилчини қинидан чиқариб, шам ёруғида синчиклаб кўздан кечираркан, бирдан юраги орқасига тортиб кетди. Қиннинг оғзида ва қилич дастасининг бошроғида қон томчилари ёпишиб, қотиб қолган эди. Амир Санжар қиличини ташлаб юбориб, бошини чангаллаганича ўтириб қолди. Кўз олдидан, эҳ, буни сизлардан сира кутмовдим, деган қиёфада Соҳибқирон ўтаверди, ўтаверди... Шу асабий ҳолатда қай маҳалгача ўтирди, билмасди. Бир маҳал деразага қараса, бомдод вақти яқинлашиб қолибди. Амир қиличини кўлига олиб, ўғли ётган хонанинг эшигини тепиб, ғазаб ила ичкарига бостириб кирди. Бу пайт иситмаси тушган Мансур тинчгина ухлаб ётар эди.

— Аҳ, нобакор! Бу санинг ёвуз қилмишинг экан-да, хаҳ нокас! — дея ўшқирди амир, кўрпани олиб отиб, энди кўзларини очган бемор ўғлини аямай тепиб, урар экан. Бир зумда Мансурнинг қош-қовоғи ёрилиб, оғзи-бурни қонаб, оппоқ кўйлак-иштони кип-қизил қонга беланди. У қалтираган кўйи бир амаллаб бурчакка эмаклаб бориб, кўллари билан бошини яширганча гужанак бўлиб олди. Жаҳл ва ғазаб отига минган амир қиличини қинидан чиқармай, ўғлининг тўғри келган жойига зарб билан қарсиллатиб солар, оғзига келган ёмон сўзлар ила ҳақоратлаб сўкар эди.

— Сен, номард, бир беғуноҳнинг илкени кессанг, мен сенинг бошингни кесурмен, — деди амир ўғлининг биқинига тепиб, қиличини қинидан шитоб ила суғурар экан.

Жанжалдан уйғониб кетган Мансурнинг онаси югуриб хонага кирди-ю, жонҳолатда эрининг қилич кўтарган кўлига ёпишди.

— Сендайин ўғлим йўқ эмди! Оқ қилдим, оқ! — дея бақириб бошини чангаллаганча, гандираклаб кетиб, деворга суяниб қолди амир. Унинг қон босими ҳаддан ташқари ошиб кетганидан боши айланиб, қулоқлари шанғиллаётган эди. Сал ўтмай оёқларидан батамом мадор кетган амир гурсиллаганча пойгакка йиқилди. Шарифа хоним, вой, мен ўлай, вой, мен ўлай, дея ҳовлиқиб эрининг бошини тиззасига олди.

Афти-башараси моматалоқ бўлиб кетган Мансур ҳамон ўша ҳолатда гужанак бўлиб ўтирар, ҳиқиллаб йиғлаганча ўзига-ўзи оқпадармен, оқпадар, дея шивирларди. Бир маҳал у ўрнидан ирғиб турди-да, кўзлари бежо аланглаб, хонани тўлдириб қаҳ-қаҳ отиб юборди. Унинг бундай телбанамо кулгусидан чўчиб тушган онаси:

— Мансур, сенга не бало ёпишди, болам? — деди йиғламсираб.

Мансур гўё онасининг гапини тушунгандай бирдан кулгудан тўхтаб, ҳадиксираган кўйи пойгакда ётган отасининг ёнига келди. Энгашиб ердан қилични олди-да, хушсиз ётган отасининг устидан ҳатлаб ўтиб, ташқарига отилди. Шўрлик она бўлган ҳодисани идрок этишга қийналиб, тўрт-беш дақиқа анграйганча гоҳ эрига, гоҳ ўғли кетидан очик қолган эшикка мўлтираб қарар эди. Идрок этгач эса жонҳолатда чинқириб юборди...

53

Ақдан озаёзган Мансур важоҳат билан уйдан чиқиб, бошланг, оёқланг ҳолда тўхтовсиз ҳансираб чопиб, қоқилиб-суқилиб, заргарлар маҳалласидан ўтиб, тўғри «Жийдазор» кўчасига етиб борди. Тонг маҳали бўлгани учун кимсасиз кўчаларда ҳеч ким унинг йўлини тўсмади ҳам. У Умархоннинг дарвозасини қилич дастаси билан тўхтовсиз қаттиқ уриб тақиллатди. Зулайҳо бону бундай эрта тонгда келган ким экан, деб ҳайроналик билан келиб, дарвозани секин очганди, афти-башарасининг абгори чиқиб, кўйлак-иштони қонга бўялган йигитга кўзи тушиши биланоқ, қаттиқ қўрқани-

77

дан қичқириб юборди. Мансур қиличини бонунинг пойига ташлаб, ҳушдан кетганча шилқ этиб йиқилди.

Шундай қилиб кечаги мудҳиш воқеанинг асл сабабчиси ким эканлиги ҳаммага аён бўлди.

Мансурни амакилари кўп табибларга қаратдилар, дуохонларга ўқитдилар, аммо фойдаси бўлмади. Ақли бир умрга кирди-чиқди бўлиб қолди. У кундузлари кўча-кўйда гоҳ гадоларга қўшилиб юрар, кеч киргач, гоҳ боши оғиб, дарвешлар хонақоҳларига бориб қолар, тунни ўша ерда ҳамду-сано айтиб чарчаган дарвешлар билан ўтказарди. Тонг отгач, уларга қўшилиб, шаҳардан чиқиб узоқ-узоқларга кетиб қолар эди. Унинг беозорлиги қаландарларга ёққани боис уни тўдадан ажратишмас, яримта нон топсалар, у билан биргаликда баҳам кўришарди.

Амир Санжар шу ётганича ўрнидан туролмади. Унинг бир қўл, бир оёғи фалаж бўлиб қолган эди.

Икки ойга бориб, Умархоннинг яраси битиб кетди. У бу кўргуликни мустаҳкам бардош ва ирода билан енгиб, бир қўли кесилган, бир қўли мажруҳ ҳолатда бошлаган улуввор ишини қолган жойидан дадил давом эттиришга киришди. Ҳақ таоло унга ниятига яраша куч-қудрат берганига минг-минг шукроналар қилди. Соҳибқиронга миннатдорлик изҳори сифатида бошланган бу савобли юмушда Зулайҳо бонунинг ҳам беқиёс ҳиссаси қўшилди. Бону суюкли завжига қўли ўрнида қўл бўлиб, у билан бирга тер тўкиб, унга садақатини яна бир бора намоён этди. Шу тариқа уч йил деганда ҳали тарих билмаган улуввор Қуръони Карим кўчирилиб, янги китоб ҳолига келтирилди.

Сафарга кетган подшоҳнинг салтанатида нотичлик юз берса, хаёли бўлиниб, зафар кучиши мушкул бўлур, деган ўй-хаёлда Сарой Мулк хоним вазири аъзам Муҳаммад Довуд жанобларига Мансурнинг жазосини Худонинг ўзи берди, энди айғоқчилардан ҳушёр бўлингиз, тагин бу нохуш хабар Соҳибқироннинг қулоқларига етиб бормасин, деб қатъий тайинлаган эди...

Соҳибқирон бахмал болиш остидан қандайдир китобни олиб:

— Шу китобни ким кўчириб, китобат қилғонини билурмусен, қизим? — деб сўрадилар Зулайҳо бонудан. Бону китобни варақлаб кўриб, дарҳол ҳа ёки йўқ дейишдан бурун давлатпаноҳнинг ўзлари, дилкаш овозда: «Шайхул Машойих, султон ул орифин, пири муршидим Ҳожа Аҳмад Яссавий ҳазратларининг ҳикмати муборакларини сенинг завжинг Умархон кўчириб китобат қилғонини наҳотки онинг хатидин танимағон бўлсанг? — дедилар жиламайиб.

— Хаёлимдин фаромуш бўлибдур, валинеъмат, — деди Зулайҳо бону узрона оҳангда шоша-пиша. — Беш йил муқаддам бир суҳбатда бу хусусда сўзлаб эдилар.

— Умархон ҳали ҳам мигти - мигти китоблар битиб, умрини ўтказиб юрибдирму? — дедилар Соҳибқирон кинояли оҳангда.

— Йўқ, асло ундоқ эмасдур, давлатпаноҳ, — деди Зулайҳо одоб билан. — Бегимнинг сизга бўлғон эътимодлари бир зум бўлса-да, сўнгон эмас!

Шундан сўнг бону Умархоннинг давлатпаноҳга атаб Қуръони Каримдан йирик бир нусха кўчира бошлаганини, шу орада бошига ёмон бир фалокат тушганини кўзлари ёшланиб, энтика-энтика сўзлаб берди. Бундан тамоман хабарсиз Соҳибқирон тонг қотиб қолдилар.

— Чаҳоршанба куни бегим ул улуғ китобни аробага ортиб, Кўксаройга элтиб, олампаноҳ, сизга тортиқ қилмоқ ниятингдадилар.

Зулайҳо бонунинг кутилмаган бу хушхабаридан Соҳибқироннинг кўнгиллари бирдан ёришиб, лаҳзада лабларида табассум жилва қилди.

Олампоноҳ бир Зулайҳо ва унинг қизчаси Мадинага, бир Сарой Мулк хонимга қараб қўйиб, аста ўрниларидан турдилар. Хона бурчагида, саккиз қиррали ўймақори курси устида турган чиройли сандиқчани олиб, маликаи оламнинг олдиларига қўйдилар. Соҳибқироннинг мулоим-мамнун боқишларида, қани, хоним, бу хушхабарчиларга суюнчини ўзингиз беринг энди, деган маъно акс этиб турар эди. Бибиҳоним бу маънони дарҳол тушуниб, хушҳолик билан сандиқчани очдилар-да, ундан қиммат-баҳо нафис олмосдан ишланган бениҳоя чиройли тақинчоқлардан иккитасини олиб, суюнчи сифатида Зулайҳо бону билан Мадинанинг оппоқ бўйинларига самимият ила тақиб, меҳри товланиб кетиб, уларнинг пешоналаридан ўпиб қўйдилар. Зулайҳо бону ҳаяжондан саросималаниб қолғон эди.

3 улайҳо бону кетганидан кейин, Соҳибқирон бахмал болишга ёнбошлаган кўйи ўйга толиб, хўрсинганча Умархон илк дафъа ўзига китоб тортиқ қилган кунни эслади. Умархоннинг ўзига нисбатан ихлос ва эътимоди бу қадар кучли эканлигига тан берди. Хаттотнинг муңдан уч йил муқаддам қилган туҳфасини олаётганида уни қаттиқ койиганига энди афсус қилди. Ўша мўъжазгина митта туҳфани муносиб баҳоламаганига ўз-ўзидан ўкиниб, дили хираланди. Бу дилхиралик то Умархонни муносиб тақдирлаб, уни батамом рози қилмагунча тарқаб кетмаслигини фаҳмлаб турар эди.

А лқисса, Соҳибқирон ҳазратлари чиройли арвага қўшилган отни жиловидан етаклаб, Кўксаройга олиб кирдилар.

Соҳибқирон ҳам, аркони давлат ҳам ҳали шу чоққача ҳар бир ҳарфи ярим газча келадиган қилиб битилган бундай йирик, бундай улкан китобни кўрмаган, ҳатто хаёлларига ҳам келтирмаган эдилар. Ҳаммалари бу тенгсиз мўъжиза қошида кўзларини катта-катта очганча ҳайратланиб, хаттотнинг беқиёс-ноёб истеъдодига ва маҳоратига тан бериб, қойил қолишди. Соҳибқирон биринчи бўлиб Каломуллоҳни тавоб айлагач, бениҳоя мутаассирланиб турган Умархонни тағин бир бора кучоқлаб, бағриларига босдилар. Шундан сўнг, Соҳибқироннинг ишоралари билан ҳамма ўз мавқеига қараб белгиланган жойига бориб ўтирди.

Шоҳрух Мирзо хаттотнинг елкасига дўстона қўл қўйиб, улуғ султонларга улуғ туҳфа тортиқ қилмоқ ушмундоқ бўлур, мавлоно, дея лутф қилиб, уни отасининг баланд тахти ёнига олиб борди. Кўркам тахтни виқор билан тўлдириб ўтирган Соҳибқирон икки марта қарсақ ургандилар, аркони давлат орасидаги шивир-шивирлар дарҳол тўхтаб, Девони Бузрукка сув сепгандек жимлик чўқди. Тағин жарангдор икки қарсақдан сўнг келтирилган чиройли зарбоф тўнни Шоҳрух Мирзо Умархоннинг елкасига ёпди. Шундан кейин мулозимлар бешта катта мис баркашда лик тўла олтин келтиришиб, қалби нурга тўлиб Соҳибқирондан кўз узмай турган Умархоннинг бошидан ҳовуч-ҳовуч соча бошладилар...

МУШОИРА ЭТАДИ ДАВОМ

Эсингизда бўлса керак, «Шарқ юлдузи» журнали 2002 йил Биринчи фаслида кичик бир мушоира эълон қилган эдик. Шоирлар уни давом эттириб, бизга ўз ёзмаларини юборишяпти. Қуйидаги сатрларни танладик:

*Бўлмагай шукрона қилмай,
ҳар замоннинг шартни бор,
Ҳар киши эзгу ният,
ташвиш аро ғарқ айланур.*

Турсунбой Адашбоев

*Келди гавр, армон юкидин
бўлди гарчи қалб халос,—
Ғарб деб айтма бу кун,
шиддат ила Шарқ айланур.*

Тўланбой Иминов,

Бўз тумани

Шеърнинг давомини ёзиш Сиз, азиз журналхонларга ҳавола.

Миразиз Аъзам

НИСЛАР БОШ...
ЯНИ БОЖИШ...
НИСЛАР БОШ...
ЯНИ БОЖИШ...

* * *

Мен ҳақиқат излаганда ҳар эшиқдан бот-бот,
Бир кумуш дунёда кўрдим бир кумуш танли ҳаёт.

Бул кумуш танли ҳаётнинг нарёғида бор эди,
Бир яна сирли ҳаёт — чексиз, худудсиз коинот.

1 Коинот жонли китобин сафҳаси ранг, шуъладан,
Ким қироат қилса, унга кўрсатар минг мўъжизот.

Тунлари умтилдим унга, Ҳақ сириин билгим келиб,
Сирғаларди бир гўзал андомли дилбар коинот.

Худди наргислар каби маҳмур нигоҳли кенг само
Қирпитиб киприкларин айлар эди кўнглумни мот.

Ошиғи ўлдум унинг, жонимга тушди бир каманд,
Кўк ила машғул ҳаёл учди баланд, боғлаб қанот.

1 Сирли қушлар сайроғи ўрнашди дилга, во ажаб,
Балки, жаннат қуши, балки, оддий булбулдир бу зот.

Ёллари арслон мисол сойлар садосин тингладим,
Ул садода зоҳир эрди ларзақор олий сифот.

Қайга боқсам, сир-синоат, мўъжизаки ҳадди йўқ,
Бир муаллиф дастхатики, тенги йўқ мангу баёт.

Ким ҳақиқат изласа, ўрناق берар олам ўзи,
Бу фикрдан Миразиз Аъзамда кучланди сабот.

* * *

Чекиндаги ўртоқ мен бўлажакман,
Этингдаги тирноқ мен бўлажакман.

Азалдан то абад юз йил, минг йиллар
Юзларингга муштоқ мен бўлажакман.

Агарда ухламоқ истарсан, ухла,
Бошингдаги уйғоқ мен бўлажакман.

Ёвларинг кўпайса, сени бундан-да
Кучлантиргич байроқ мен бўлажакман.

Адашсанг боши берк кўчалар ичра,
Йўлқўрсаткич бармоқ мен бўлажакман.

Айро кетар бўлсанг менсиз йўлларга,
Руҳингдаги чарчоқ мен бўлажакман.

Амиринг, азизинг, Аъзаминг менман,
Умрингда сўнг чақмоқ мен бўлажакман.

* * *

Ҳамма нарса, дердилар, ўлғай келиб етганда ҳад —
Қолмагай қудрат ва куч, кўрку чирой, қомат ва қад.

Юрт учун, инсон учун иймон билан ишлаш бўлак —
Яхшилик — қолган азал ва яхшилик — қолгай абад.

Сенга ёвлик қилсалар, сен, дердилар, қил яхшилик —
Дўст бўлиб қолгай ёвинг ва кўнглуда сўнгай ҳасад.

Яхшилик қочса уйингдан, дердилар, қув ортидан —
Яхшилик қайтгай уйингга, ортажак унда адад.

Бир ёмон зот бостириб келса агар офат бўлиб,
Дердиларки, қоч бу йўлдан, бўлма асло унга сад.

Шунча пандлар ва ўгитлар этмади қор қалбима —
Бад одамга қарши бордим, ўз-ўзимга бўлди бад.

Оқибат шу, инчунин, соғлиқ танимни этди тарк,
Энди жисмим — ғайрату азмигни ҳам этмоқда рад.

Тавба қил ва тингла элни, Миразиз, ихлос қилиб,
Ноумид ҳам бўлма, Ҳақ тавфиқ ила бергай мадад.

* * *

Эй менинг ҳорғин укам, узоқ сақлама сукут,
Илтимос, жилмай бироз ва бошингни баланд тут.

Яхши-яхши кунларинг ҳали олдинда, укам,
Ёмғир тинимсиз бўлмас, ўтиб кетгай-ку булут.

Қарилик келмоқда, деб кўп ҳам безовта бўлма,
Қариликнинг ўзи ҳам аслида инсонга қут.

Паришонлик қушлари ёдингга қилса хужум,
Такрор била ул бевақт келган қушларни ҳуркут.

Ҳеч ким сенга мен каби эш бўлолмас ҳеч қачон,
Наслинг билан, мен билан ўзинг ўзингни овут.

Сенга меҳрим улқандир, сен ҳам менга меҳр қўй,
Кўнглунгда кемтик бўлмас, кўнглунг шунда бўлар бут.

Миразиз Аъзам дерки, тоғ бўлсин эътиқодинг,
Халқингга хуш келар бу, менга ҳам хушдир субут.

* * *

Ишқ ила лиммо тўла кўнглум ҳамон,
Биргина шу ишқ ила жоним омон.

Кетса ишқ бир дам агар ташлаб мени,
Кўнглумнинг осмонини босгай тумон.

Ўйлама бу шунчаки жодули сўз —
Кетса ишқим борлигим бўлгай гумон.

Севгисиз асло яшашни истамам,
Минг тарафдан менга ўқ отсин камон.

Менга ҳеч бир қаршилиқдан фойда йўқ,
Мен биландир, жонгинам, янги замон.

Ким мени айро этарса севгидан,
Шубҳасиз, бўлгай анинг ҳоли ёмон.

6 Шарқ юлдузи. Биринчи фасл.

«Миразиз Аъзам севиклинг ким?» дегин...
Бу — Ҳақиқат, кўзлари оҳусимон.

* * *

Синса кўнгул, чора анга дорию дармон эмас,
«Ғунчаким, очилди, буткармак ани имкон эмас.»¹

На ҳақимлар, на табиблар бўлмасун оворалар,
Воқеотнинг боиси ҳеч тандаги нуқсон эмас.

Синса кўнгул, боис анга ўртага йўқ тўғрилиқ,
Лайлини Қайс, Қайсни Лайли алдаюр, — бўҳтон эмас.

Бу ҳаёт ғоят мураккаб, охири йўқ бир макон,
Митти иншоат эмас ё бир кичик айвон эмас.

Синса кўнгул, анга масъул на ҳақиму на фақиҳ, —
Ноҳалол ҳар бир амалдор, ҳеч бири султон эмас.

На имону на меҳр бор, ҳамма бойлик қасдида,
Алдаюр инсонни инсон, ўзга бир ҳайвон эмас.

Миразиз Аъзам, қачон сен панд йўлин қилдинг майл,
Бу жаҳон пандин севувчи покларнар кайвон эмас.

* * *

Борис Пакка

Кенг шаҳарда ўз хаёл мавжига ғарқ бир қайрағоч,
Кўлкасига қўнса ким, сўйлар анга сир қайрағоч.

Бир замон Сижжак тарафдан келтириблар кўчириб,
То ҳануз хулёсида зумрад тепа, қир... қайрағоч.

Кўнглудан кетмас эмиш Алвастисойнинг сувлари,
Бўлган эркан қадди тик сарвларга асир қайрағоч.

Тушларидан чиқмас эрмиш ундаги эркин ҳаёт,
Ҳолбуки, ўтди ародан бир аср, дер қайрағоч.

Во дариго, сен гўзалсан, ҳам метинсан, дўстгинам,
Сендаги бундоқ матонат кимда бордир, қайрағоч?

Сен нечун кучли шамолларни севардинг, англадим,
Сен шамолларга ёярдинг дардингни, собир қайрағоч.

Шовдирайсан изғирикда эрки йўқ, шўрлик дарахт,
Миразиз ҳам сенга ҳамдард титрайди зир-зир, қайрағоч.

* * *

Эй гадо дил, жони йўқдан жон тиларсан, во ажаб,
Кимдаки имкони йўқ, имкон тиларсан, во ажаб!

Ўйламассан: бу тиланчи, бу гадолик, айт, надир,
Ҳар чиройли, ҳар гўзалдан нон тиларсан, во ажаб!

Ул чиройли нозаниннинг ўзга рабби, ёри бор,
Қай асосда аҳд ила паймон тиларсан, во ажаб,!

¹ Навоий сатри

Сен Ватанни сутли говмиш деб билувчи телбадан —
Нафс кулидан шу Ватанга қон тиларсан, во ажаб!

Бу башар авлоди ичра ҳамма ҳам инсон дея,
На саногу сонда бордан сон тиларсан, во ажаб!

Мансаб аҳлида (хаёлингда) адолат барқарор,
Кимники виждони йўқ, виждон тиларсан, во ажаб!

Миразиз Аъзам, бугун кўрдингми сен босқинчини,
Ори йўқ бир бешарафдан жон тиларсан, во ажаб!

* * *

Тўғрилиқ орқада қолишдан кўрқмас,
Ҳалоллик оҳиста жилишдан кўрқмас.

Кўрқитма қолдинг деб беном-бенишон,
Хар не бор, фонийдан шўришдан кўрқмас.

Диққат билан қара: шу гўзал гуллар
Барг тўкиб бирма-бир сўлишдан кўрқмас.

Ҳақ сўз айтиш қийин, аммо мард йигит
Ҳақиқат бошида бўлишдан кўрқмас.

Жамият бахтидир жасур инсонлар,
Теграси ёв билан тўлишдан кўрқмас.

Эй Миразиз Аъзам, кўрсат ўғлингга:
Тик дарахт тик туриб ўлишдан кўрқмас.

* * *

Бизнинг айвон шипин танлаб, ин қуради қалдирғоч,
Танловига жоним фидо, кун кўради қалдирғоч.

Ёқаси оқ, кўкраги оқ, кўйлақлари қоп-қора,
Оҳ, жонгинам, живир-живир ун беради қалдирғоч.

Томоғида митти-митти кўнғироғи борми-ёв,
Вижир-вижир овозларга жон беради қалдирғоч.

Бир чиройли доиралар қуриб учар ҳавода,
Ўқдай келиб, боласига дон беради қалдирғоч.

Самоларда сузар яйраб, умбалоқлар ошади,
Баъзан сувлар кўзгусига ён уради қалдирғоч.

Боғларимиз тепасида жавлон урар ёз бўйи,
Тонгни шундай севадики, жон беради қалдирғоч.

Болаларин олиб сўнгра қанотларин остига,
Кечалари ётиб ҳушёр, тин олади қалдирғоч.

Учиб кетар кузнинг маъюс шамоллари эсганда,
Бир йил умр ўтди, дебми, бонг уради қалдирғоч.

Эй Миразиз Аъзам, сенинг руҳинг бунча тушмасин,
Яна баҳор айвонингга жон беради қалдирғоч.

Исмоил
Тўхтамишев

ШИРИН ХАЁЛАРГА
ОЧИНОМАН БИР ЗУМ

Юракнинг амрини қилолмай ўтдим,
Хижронлар бағрини тилолмай ўтдим.
Дилингга ҳеч дилдош бўлолмай ўтдим,
Мақсадинг нимадир, билолмай ўтдим?!

Сўзларинг йўйганман ваъдага, чинга,
Жон фидо қилмоқни истадим сенга,
Ҳеч қачон яхшилик қайтмади менга,
Мақсадинг нимадир, билолмай ўтдим?!

Бунчалар чигалдир бу қисмат — тақдир,
Одамзод дунёси ҳамон мубҳам — сир,
Бир камим қидириб югурасан зир,
Мақсадинг нимадир, билолмай ўтдим?!

Олис ҳам кетолмам мен сендан қочиб,
Меҳримга ўрайман бағримни очиб,
Сен хузур олурсан захрингни сочиб,
Мақсадинг нимадир, билолмай ўтдим?!

Шамол, ел эсмагай доим бош силаб,
Булутлар туради ҳар он қор элаб,
Исмоил, яшагин эзгулик тилаб,
Мақсадинг нимадир, билолмай ўтдим?!

Боролмасман сиз томон чопа,
Соғинсам-да вақт ўтган сари.
Орамизда бор-йўқ масофа —
Эски ҳовли икки уй нари.

Узун тунлар осмонлар кўм-кўк,
Кўргум ойнинг юришларини.
Мен эшитиб ётаман «дук-дук»
Юрагингиз уришларини.

Кўксим аро орзулар қат-қат,
Мангу армон бўлиб қолдилар.
Она, йиллар мунча бешафқат,
Бағрингиздан юлқиб олдилар.

Нигоҳларим кўкка қадалган,
Дил очгим йўқ ҳатто қаламга.
Бу дунёда менга аталган,
Охир борми дардга, аламга?!

Дўхтир кўнглим кўтарар нуқул,
Тегармикин бирор фойдаси?!
Борай десам бермагайдир йўл
Беморликнинг қонун, қоидаси.

Боролмасман сиз томон чопа,
Соғинсам-да вақт ўтган сари.
Орамизда бор-йўқ масофа —
Эски ҳовли икки уй нари.

Қақраган ер билан сойнинг иши йўқ,
Кулуннинг руҳи-ла тойнинг иши йўқ.
Ҳар кимса ўз кунин кўрар ўзича,
Бечора билан ҳеч бойнинг иши йўқ.

Шамоллар довулдан берарлар дарак,
Жонзотлар дийдиарар жонлари ҳалак,
Зимистон кўйнида тўлғонар фалак,
Зулмат қопласа-да, ойнинг иши йўқ.

Бировлар бермагай ўздан зўрга тан,
Оёқ ости бўлур номус ҳамда шаън,
Муттаҳам қолмагай ўз билганидан,
Муқаддас саналган жойнинг иши йўқ.

Ишлар аро йўлда, кўнгил хомталаш,
Юраклар шикаста, қоп-қоронғу, ғаш,
Ҳар лаҳза лозимдир жонга ўт қалаш,
Зувала пишмаган лойнинг иши йўқ.

Бировнинг ҳақидан қилмаслар ҳазар,
Дилимга чўккайдир алам ва қадар,
Ёқамни ушлаб мен, дейман, алҳазар,
Ҳамроҳи йўқолса пойнинг иши йўқ.

Ширин хаёлларга ошноман бир зум,
Ноҳақ, кўп чексам-да ситам, жафони.
Дард айтиб ошқора йиғлайман юм-юм,
Бўйнига осилиб Қашқадарёнинг.

Ўзга бир маъвога бермагайман тан,
Оқламоқ бурчимдир тузу нонини.
Сўлим жаннатларга алмашмагайман
Аждардай ўт пурқар саратонини.

Унга бахшидадир дилда борларим,
То уриб тураркан кўксимда юрак.
Бағримга ўт ёққан пинҳон сирларим,
Ҳеч ким тушунмагай ўзидан бўлак.

Соғиниб бир лаҳза чопиб, энтикиб,
Кучоқлаб тўймайман наҳорларини.
Умидвор эртага ўйчан кўз тикиб,
Бағримга босаман баҳорларини.

Ширин хаёлларга ошноман бир зум,
Ноҳақ, кўп чексам-да ситам, жафони.
Дард айтиб ошқора йиғлайман юм-юм,
Бўйнига осилиб Қашқадарёнинг.

АДАБИЁТ АБАДИЙ

Абдурауф Фитрат 90 йил муқадам (1913 йил) «Мунозара» деган асарини яратган эди. Асар журналистикда эълон қилинган.

* * *

90 йил бурунги бир ҳолатни Абдулла Қодирий шундай ёзган эди:

«Шу миёналарда бозор воситаси билан татарлардан чиқадиғон газеталарни ўқиб, дунёда газета деган гап борлиғига иймон келтирдим. 1913 йилда ўзбекча «Садои Туркистон», «Самарқанд», «Оина» газеталари чиқа бошлағоч, менда шуларга гап ёзиб юриш фикри уйғонди...»

* * *

Ўша даврда (1913 йил) Беҳбудийнинг «Падаркуш (ёки ўқимаган боланинг ҳоли)» драмаси Самарқандда нашр этилган.

* * *

Шу пайтда Чўлпон адабиётда илк қадамни қўйган.

* * *

70 йил бурун (1933 йил) устод Ғайратийнинг «Онамга хат» китоби босилган эди.

* * *

Ўзбек адабиётидаги унутилмас сиймолардан бири, адабиётшунос ва шоир Абдулла Алавий таваллуд топганига (1903 йил) 100 йил тўлди.

* * *

Кўшиқлари давраларда доим янграган ва ҳамон янграб турган ажойиб шоир Чустий домла вафот этганларига 20 йил (1983 йил) тўлди. У киши 80 йилга яқин умр кўрган эди.

Даврон Ражаб

ОМА ВУЛНИ
ХИМЛАДИМ ШУМ

* * *

Бахт муқаррар,
оғриқни тушунсанг.
Дард — бу исботлаш
тушунчаси,
бахтиёр инсонлар
белгиси.
Жароҳат шаклида
бахт муқаррар,
оғриқни ҳис этсанг.

* * *

Қўл билан кутиб бўлмайди тонгни,
чунки,
дарров узатардим
тонгга қўлимни.
Кўз билан етиб бўлмайди тонгга,
йўқса, кўзимни юммасдим асло.
Тонгни кутиш мумкин
фақат тонг билан.

* * *

Юлдузимни ёқиб беринг,
зериктирар ёниши.
Сўзларимни сиғдириб беринг,
жойлаштиринг дардимни.

Менга осмон топиб беринг,
чархлаб учай қанотимни.
Менга майдон топиб беринг,
елиб кўрай от мисоли.

Гугурт беринг, олов беринг,
ана катта-катта шамлар.
Юлдузимни ёқиб беринг,
топиб беринг дардимни.

* * *

Сен ўйламайсан мени ҳеч қачон,
ўйламагандек дарахт ё қушни.

Қуш ўзини осмонга отар,
қарайсан, лекин ўйламайсан қушни.

Кўз олдингда ҳайбатли дарахт,
қарайсан, лекин ўйламайсан.

Яна...
ташқарида эса қор ёғар,
қорга қараб ўйламайсан қорни.
Сен шундай, ўйламайсан мени ҳеч қачон,
сен шундай қараб тураверасан.

Дераза ранглари кўчар,
дарз кетар ойналари.
Келар бошқа қушлар,
қуриб қолади дарахтлар ҳам.

Сен шундай қараб тураверасан,
шундай, ўйламайсан мени ҳеч қачон...

* * *

Ўхшамадим олма гулига,
кўшиқ айтмадим баҳор ҳақида,
хиргойи қилмадим олма гулини.

Ўхшамадим шаффоф уммонга,
сатҳим-ла яширмадим марваридларни,
куёшнинг акси-ла шивирламадим.

Йўқ, ёнмадим оловга ўхшаб,
чарсиллаб ёқмадим совуқ дилларни,
тафтимга олмадим севишганларни.

Мен ўзимга ўхшамадим, бироқ,
олма гулини ҳидладим тўйиб.
Хаёлга берилиб денгизга боқдим,
оловга иситдим синиқ кўнглимни.

* * *

Унутилган нарсалар кўп.
У дарвеш каби
хуржунга солар
хотираларни.
Вақт ўтган сайин
мўл юриб йўлни,
юк оғирлашар
ва халтадан
жой излай бошлар
ўзи учун.

* * *

Нимадир йўқ,
тушириб қолдиргандексан,
ниманидир —
олдин ўша бор нарсани
пайқамас эдинг,
лекин йўқолганида билдинг —
бор экан у.

* * *

Менинг овозларим
музга айланди,
Дарахт шохларида
қотиб қолди улар.
Сен ўлик деб ўйлайсан овозимни.
Шу қадар севасанми дафнни?
Қара қор ёғяпти.
Анави дарахтларда
менинг овозим.

АДАБИЁТ АБАДИЙ

* * *

70 йил бурун (1933) устод Ойбекнинг «Темирчи Жўра», «Бахтигул ва Соғиндиқ» дostonлари яратилган.

* * *

Машҳур «Алишер Навоий» драмаси яратилганига 60 йил (1943) тўлди. Бу асарни Уйғун ва Иззат Султон ҳамкорликда ёзишган эди.

* * *

30 йил муқаддам (1973) устод Назир Сафаровнинг «Наврўз» романи яратилган. Ўша давр учун бу жуда катта воқеа эди. Шўро сиёсати ундан кейин ҳам неча бора Наврўзга (уни эслаш, байрам қилишга) қарши чиққан.

* * *

Адиба Ойдин (Манзура Собирова)нинг 60 йил бурун (1943) «Қизлархон» китоби босилган эди.

* * *

50 йил муқаддам (1953 йил) улкан болалар шоири Қуддус Муҳаммадийнинг «Янги уй», «Меҳрибон дўстлар» деган китоблари чиққан. 10 йил кейин (1963 йил) у «Болалар адабиётини ўрганайлик» деган мақола ёзган эди.

ТАРИХ ВА ТАЛҚИМ

Тарихий асар маълум давр, унинг одамлари ҳаётини акс эттиради.. Лекин бундан тарихий асар фақат ўтмиш ҳақида ҳикоя қилади, деган хулоса чиқариш тўғри эмас.

Зиёлинамо бир одам яқинда менга бундай деб қолди: «Ўтмишни қовлаштираве-ришдан нима фойда? Ахир, сизлар тарихини ёзаётган одамларнинг ҳатто хоклари ҳам йўқ бўлиб кетган-ку. Тириклар ҳақида, ёнингиздаги, атрофингиздаги одамлар ҳақида ёзсанглар бўлмайдими?»

Мен унга айтдим. Ёнимиздаги одамлар, бугунги қаҳрамонлар ҳақида ёзилапти: ҳикоялар, қиссаю романлар, пьесалар, достонлар, қўшиқлар кетма-кет дунёга келяпти. Бу жараён янада кенгроқ қамров ва кўламлар касб этмоғи даркор. Аммо ўтмишни қовлаштириш, деган гапга мутлақо қўшилиб бўлмайди.

Аввало, қовлаштириш деган сўз ўзи ғалати. Унинг ҳақиқатни бузиш, оқни қора қилиб кўрсатиш деган тағмаъноси ҳам йўқ эмас. Тўғри, бундай қабих ишлар авваллари бўлган, афсуски, ҳозир ҳам онда-сонда учрайди. Бироқ умуман олганда энди тарих қовлаштирилаётгани йўқ, ўрганилапти, қоронғи жиҳатлари очилапти, ўтмиш қадрият-ларимиз ёритилапти.

Кейин. Ўтмиш одамларга нисбатан «улар ўлиб кетганлар» деб қаралиши ҳам нотўғри. Улар ҳозирги айрим кимсалардан тирикроқдирлар. Руҳ барҳаёт-ку!

Шуни унутмаслик керакки, инсон хотира билан тирик. Аждодлар иши барҳаётли-ги, қай жиҳатлари биландир авлодларга суянч бўлишлиги ҳам қимматли.

Неча минг йиллар ичида одамзод босиб ўтган йўл, аёвсиз курашлар, бунёд этишлари йўқотишларнинг сабақлари бугунги кун учун ҳам, эртанги кун учун ҳам қони фойда эмасми? Ҳаётдаги бугунги айрим муаммолар ўтмишда бўлмаганми? Бугунги қийинчиликларга аждодларимиз дуч келмаганми? Уларни енгиб ўтмаганми? Шулар ўрганилса, ёритилса, бугунги кунга келиб, сиз билан бизга нафи тегмайдими?

Лекин гап босиб ўтилган йўлнинг тўғри, ҳалол ва ҳаққоний ёритилишида, ўтмиш ҳаётнинг бузиб кўрсатилмаслигидадир.

Бундай нохуш ҳоллар (тарихни бузиб кўрсатиш) олдин кўпларга одат бўлиб қолган эди.

* * *

Буюк аждодларимиз қиёфаларига кимлар қора чапламаган дейсиз. Калтакларнинг кўпи ўтган подшоларимиз, саркардаларимиз бошида синган. Биринчилари тентак ва зolim, иккинчилари одам қонини оқизишдан бошқа нарсани билмайдиган, илм ва маърифатдан йироқ қиличбоз қилиб кўрсатилган. Ўтмишимиз қоп-қоронғи, раҳнамо-ларимиз кундузлари ўша қоронғиликда қон ичиши, кечалари эса ҳарамда қирқ-эллик жононлар оғушида май ичиши севиб тасвирланадиган воқеа-манзаралар эди. Чунки бундай тасвирлар дарҳол расмий доиралар назарига тушар, катта муқофотлар, унвон-лар билан сийланарди.

Кўпгина тарихий асарлар, жумладан, бизнинг ўтмишимиздан ҳам романлар битган йирик ёзувчилардан бири, шубҳасиз, В.Яндир. Унинг маҳоратига тан бермасликнинг иложи йўқ. Ёзувчининг хусусан «Чингизхон» романини кўп авлодлар ўқиган, ҳозир ҳам ўқишли асарлардан ҳисобланади. Айниқса, Чингизхон, унинг ўғиллари, нўёнлари образлари тўлақонлилиги билан ўқувчини ўзига тортади.

Лекин бизнинг буюк аждодларимиз, подшою саркардаларимиз образларининг яратилиши борасида бундай деб бўлмайди.

Ёзувчи асосан Чингизхоннинг Туркистонни оёғи остига олиб тепкилашини тас-вирлашга, Хоразмшоҳ ва унинг тарафдорларини қўрқоқ, сотқин қилиб кўрсатишга

урғу берган, халқнинг босқинчиларга қарши кураши, жонбозликлари сояда қолиб кетган.

Тўғри, муаллиф Жалолиддин Мангуберди қиёфасини чизишга эътибор билан қараганлиги кўриниб туради. Романнинг биринчи ярмида бу айниқса яққол кўзга ташланади. Аммо кейинги бобларда Мангубердининг қиёфаси ҳам хира торта боради. Ҳўвчида у яхши саркардаю аммо уқувсиз шох бўлган, кўлидан айтарли иш келмаган экан-да, деган янглиш таассурот уйғотади.

Нима, не-не шоҳу султонлар Чингизхонга таслим бўлиб, не-не баҳодирлар мўғулларга бош эгиб турган бир пайтда Жалолиддиннинг ёвуз босқинчиларга қарши бош кўтариб (на ихтиёрида кўшини на кўлида эрк-хуқуқ) чиқиши, Парвон жангида уларни мағлуб этиши кўлидан иш келмаганими? Ҳинд дарёсини мардонавор кечиб (ўғлинг бўлса Жалолиддиндай бўлсин экан, Чингизхон таърифиди), не-не жангу жадаллар натижаси ўлароқ Шимолий Ҳиндистон ва Хуросонни, Эрон ва Бағдодни, Озарбойжон ва Гуржистонни битта байроқ остида жамлаб, улкан салтанат тузганлиги, Исфохон остонасидаги жангда Чингиз кўшинини ер билан яқсон этиб, кўрқув ёт бўлганлар бошига кўрқув солганлиги, ўн бир йил давомида мўғулларга қарши тинимсиз кураш олиб борганлиги, яъжуж-маъжужларнинг шохини синдирганлиги унинг кўлидан иш келмаганими?

Буларни Ян билмаганими? Билганда қандоқ. Маълумки, роман 1939 йили дунёга келган. Ян Туркистон тарихи, жумладан Хоразм ўтмишини, Чингиз босқинини ўрганишни 1901 йилдан, бизнинг заминимизгача илк келишидан бошлаган. Ашхобод гарнизонида қудуқлар назоратчиси вазифасида ишлаб, Қорақум ва Қизилқумларни бошдан-охир отда кезиб чиққан, узоқ муддат Хивада бўлиб, Хоразмшоҳлар, Хива хонлари тарихини ўрганиб олган. 1916 йили иккинчи бор Ўзбекистонга сафар қилиб Самарқандда яшаган ва ишлаган. Ўзининг таъкидлашича, жасур ва матонатли Жалолиддин Мангубердининг Чингизхонга қарши олиб борган кураши тарихи уни ҳаяжонга солган. Иккинчи жаҳон уруши даврида эвакуация қилинган рус зиёлилари қаторида юртимизга яна келиб, изланишларини давом эттирган ва мавзуга қайтиб «Джелал аддин неукратимий» қиссасини битган, унинг айрим боблари Ойбек ва Ф.Гулом таржимасида Республика газеталарида босилиб чиққан. Москва юқори доираларида эса қисса норозилик уйғотган, сабабки, «Чингизхон» романига нисбатан бу асарда Жалолиддин сиймосига андак нур берилган. Бу эса халқлар дохийсининг қазабини кўзгаши турган гап эди. Чунки унга (Жалолиддинга) босқинчи (яна қаерни, Грузияни ўзига бўйсундирган) деган қора тамга босилган эди.

Тўғри, Жалолиддин бир неча мамлакатлар қатори Гуржистонни ва Озарбойжонни ўз қамровига олган эди. Бу воқеалар грузин ёзувчиси Абашидзе ва озар ёзувчиси Ордубадининг «Ядо кечаси» («Долгая ночь») ва «Қилич ва қалам» романларида ҳикоя қилинган. Уларга фикр билдиришдан олдин тарихнинг ўзига мурожаат этайлик.

Муаррих (Жалолиддин Мангубердининг доимий котиби) ан-Насавий ёзадики, султон Жалолиддин Чингизхонга қарши курашда бир неча катта-кичик мамлакатларни бирлаштирганидан сўнг, аввал Озарбойжон, кейин Гуржистон подшолирига мурожаат этиб, мўғул босқинчиларига қарши биргалиқда майдонга чиқишни, лашкарни-лашкарга кўшиш, кўлни-кўлга беришни таклиф қилади. Бу мурожаат Озарбойжон отабеги қаршилигига қарамай, озар маликаси ва аёнлари томонидан қўллаб-қувватланганлиги боис, бирлашиш жараёни айтарли тинч йўл билан ҳал этилади. Лекин гуржи маликаси Русудана бир неча ашадий кўмондонлар таъсирида султон таклифини рад этади. Гуржистонни «хоразмий босқинчи»га қарши оёққа турғизишади. Жалолиддин учун битта йўл — жангу жадал йўли қолган эди, худди шундай бўлади, кўп даҳшатли урушлардан сўнг Гуржистон таслим бўлади.

Гуржи ёзувчиси тарихий ҳақиқатга кўп ҳам эътибор бермай ўша ашадий кўмондонлар томон бўлади ва Жалолиддин образини шу йўсинда гавдалантиради. Аммо асар охирида (Жалолиддин Мангуберди бошқа бир юртда ҳалок бўлганидан сўнг) мўғуллар Гуржистонга бўрондай бостириб кириб, унинг кулини кўкка совурганларидан кейин султон Жалолиддинга ёрдам бериш, унинг билан бирлашиш лозим экан, деган рояга урғу бериладики, бу ўша нуқтада ҳақиқат устун келганлигини кўрсатади.

Бу таъйик пайтида ҳақиқатнинг ёлгон устидан бир нуқтада бўлса-да устун келиши зулмат ичида нур ярқ этиб кўриниб кетишида гап эди. Асосий масала эса тарих, тарихий ҳақиқат бошқаю тарихий асар талқини бошқа бўлиши расмга айланганлигидадир.

* * *

Энди ҳажм ва кўлам жиҳатидан Ян асарларидан кам бўлмаган тарихий романлар битган рус ёзувчиси В.Пикульнинг «Хива, отвари ворота» бадиасини бир варақлаб кўрайлик.

Бадиа генерал Перовский бошчилигида рус кўшинларининг Хоразмга юриши билан бошланиб (1840 йил), генерал Кауфманнинг 1873 йилда Хивани қамал қилиши ва қалъанинг (мамлакатнинг) таслим бўлиши воқеаларини антиқа бир тарзда ақс эттиради.

Урушдан мақсад бўйсунмас Хивани Русияга бўйсундириш. Ёзувчи талқинича «кўчманчи, бу — кўчманчи. Унинг норозилиги инобатга олинмайди. Унинг билан сулҳ

тузилмайди. Уни худди ўз хўжайинига гап қайтарган хизматкорни жазолагандай жазо-лаш керак»¹. Ана сизга гоё. Неча минг йиллик тарихга эга бўлган, асрлар мобайнида илм-фан, маданият ва маърифат ўчоғи бўлиб келган буюк мамлакат ва салтанат одамлари кўчманчилар эмиш. Улар (босқинчилар) эса шу кўчманчиларнинг хўжайини бўлишлари шарт эмиш.

Шу ўринда буюк донишманд шоир Ф.Фуломнинг куйидаги мисралари беихтиёр ёдга келади:

*Қадим ўзбек халқисан, асл одам авлоди,
Миср эҳромларидан тарихинг қарироқдир.
Хоразмнинг ҳар гиштига боболарнинг ижоди
Англо-саксонлардан анча юқорироқдир.*

*Бизга логарифманинг мушкул муаммолари
Қўлдаги бармоқлардай оддий қилинганда ҳал,
Олий ирқ даъвоғари Черчилнинг боболари
Ҳатто санай олмасди ўн бармоқни мукамал.*

Энди ҳикоямизга қайтайлик. Ўша (1840) йили қишнинг ниҳоятда қаттиқ келгани ва қалин қор ёққани ҳақида маълумотлар сақланиб қолган. Ёзувчи шу маълумотни асос қилиб олади-да, Перовский мағлубиятига қиш ва қор сабаб бўлди, деган фикрни илгари суради.

Аввало, ҳеч ким билмаганида ҳам руслар қишнинг нималигини яхши билишади, аскарлари бўронлар ва изгиринларда озмунча жанг олиб бормаганлар, қолаверса, генерал Перовский қишга асқатадиган туя-туя иссиқ кийимлару ашё-анжомларни, озиқ-овқатни ғамлаб олганини (қурол-аслаҳа-ку керагидан ортиқча), хуллас, қишки жангга пухта тайёргарлик кўрилганини муаллиф аниқ рақамларда келтириб ўтади.

Шунча имкониятлар бўла туриб мағлубият қишнинг бўйнига қўйилиши китобхонда таажжуб уйғотмаслиги мумкин эмас. У (китобхон) Перовскийнинг Хива ҳудудларига етолмай ярим йўлдан шармандаларча орқага қайтганининг асл сабабларини билишни истайди. Сабаб шуки, Хоразм ҳукмдори Олоқулихон рус қўшинлари юришидан ўз вақтида хабар топган ва зарур чораларни кўриб қўйган, шунга кўра Хива қўшинлари ёғийни ярим йўлда қаршилаган, унга озмунча талафот етказмаган эди.

Қаҳратон қиш биринчи навбатда асосан иссиқ иқлимли мамлакат аскарларини, қишда савашларда кам қатнашган навкарларни карахт қилиб қўйиши керак эмасмиди? Йўқ, ёзувчи бунга мулоҳаза қилиб ўтиришни истамайди, у «ишнинг пачавасини чиқариб қўйган» генерални оқлаш йўлидан боради.

Орадан 20-йил ўтгач, илиқ-милик баҳор чоғида генерал Кауфман бошчилигида Туркистон ва Кавказ ҳарбий округлари, Оренбург бўлиналари турли томондан Хоразм устига бостириб боришади ва ёзувчи бу юришни катта кўтаринкилик билан таъриф-тавсиф этади.

Бунга тушунса бўлади, аммо бизникиларнинг кўрқоқ ва аҳмоқ қилиб кўрсатилиши яна ўша гапни эсга солади: тарих бошқа, талқин бошқа.

Асарда Хива тождори Феруз бундай «тасвир»ланган: «Хива хони — етти пуд келадиган танбал, икки юз ўн саккиз хотиннинг содиқ эри... покида қиртишланган бошини эгиб, эмаклаб келди-да, рус солдатлари оёғига йиқилиб афв сўради».²

Ўша пайтда Феруз, ахир, 28 ёшида, баланд бўйли ва келишган, ҳарб илмида ҳам, билим ва маърифатда ҳам якто бўлган-ку!

Кўп асосли сабабларга кўра уруш салтанатнинг мағлубияти билан тутаганидан сўнг ҳам, у ёғий олдига бош эгиб борган эмас, қалъани мағрур тарк этган ва Кауфман ташриф этишни сўраганида унинг қароргоҳига тик кириб борган. Булар ҳаммаси ҳақиқат. Лекин ёзувчини ҳақиқат қизиқтирмайди, у воқеа-ҳодисаларни ўзи истаганча қаламга олади. Яна ўша гап, мақсад бошқа...

* * *

Маълум маънода ўзимиздан чиққан ёзувчи К.Икромов тарихни бузиб кўрсатишда пикулларни чангда қолдириб кетди, деса бўлади. Сўзимизнинг далили унинг «Пехотный капитан» романидир.³

Ёзувчи Хива хони Олоқулихон ҳукмронлик қилган давр (1825-1842 йиллар) воқеаларини баён қилиш орқали бизнинг «қора ўтмишимиз»ни лантлашни, шунинг баробарида рус офицери (қуроли)ни улуғлашни мақсад қилиб олганлиги асарда бошдан-охир аниқ кўриниб туради. Ўтмишнинг «қора» бўлишига, албатта, хон айбдор, шуни исботлаш учун муаллиф таъбир жоиз бўлса, ашаддий қораловчига айланади.

¹ Этюды о былом» китоби, 270 бет. 1989 й. Москва.

² Ўша китоб, 282-бет.

³ Тошкент, Ф.Фулом номидаги нашриёт, 1980 йил.

Унинг уйдирмаларига ўтишдан олдин Муҳаммад Оллоқули Баҳодирхон фаолияти борасида бироз фикр юритайлик.

Маълумки, Оллоқули Баҳодирхон Хива хони Муҳаммад Раҳимхон I нинг ўғли.

Муҳаммад Раҳимхон I тарихда буюк ислоҳатчи номи билан машҳур довьорак ва донишманд тождор. У мамлакатни юксалтириш ишларини давлатни ислоҳ қилишдан бошлаган. Биринчи бор Олий мажлисни таъсис этиб, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий соҳада режали, маслаҳатли, оқилона бошқарув тизимини йўлга қўйган, салтанатда адолат ўрнатишга эришган. Унинг даврида Хоразмда биринчи марта тош босмада китоблар чоп этила бошлаган. Паҳлавон Маҳмуд Ёдгорлик мажмуасининг яратилиши ўша даврда бошланиб, мақбара қурилиши ниҳоясига етказилган.

Оллоқулихон ўз отаси йўлдан борди. Мамлакат равнағига равнақ қўшди. Янги-янги сув иншоотлари бунёд этилди. Экин-тикин ишлари авж олдирилди. Қалъа ва туманлар яна обод, эл-юрт фаровон бўлди. Қисқа муддатда Дешон қалъа қурилиб, пойтахт сатҳи икки баравар кенгайтирилди.

Булар ҳақида Мунис ва Огаҳий асарларида муфассал маълумотлар келтирилган. Муаллифлар Оллоқулихон шахсияти ҳақида тўхталиб, хони муаззамнинг ниҳоятда юқори дид эгаси, жанг майдонида довьорак баҳодир, шоирлар даврасида шоиру олимлар анжуманида якто аллома бўлганлигини алоҳида қайд этишган.

Унинг инсоний фазилатини қуйидаги мисолдан ҳам билса бўлади. Падари бузруквори вафот этгач, жасади ҳазрати Паҳлавон Маҳмуд пойига қўйилиб, нақшинкор мақбара яратилади. Ёдгорлик мажмуаси қурилиши ниҳоясига етказилади. Вақти келиб Оллоқулихон фанодан бақога рихлат қилар чоғи ўзини отаси ётган жойдан пастга, аниқроғи, Ёдгорликка кираверишдаги йўлак остига дафн этишни васият қилади. Дейдики, зиёратчилар Паҳлавон Маҳмуд ҳазратлари зиёратига, падари бузрукворим мақбарасига хоким устидан юриб борсинлар...

Комиллик шу эмасми, музайянлик шу эмасми!

Хўш, қораловчи (ёзувчи) бу зоти каримни қай йўсинда кўрсатади?

Унингча, Оллоқулихон ичкиликка муккасидан кетган (законченный алкоголик—ўша китоб, 134-бет) бир кимса бўлган. Ҳарамга кирганида қозоқ хотини Ойгулдан биринчи сўрайдиган нарсаси ароқ бўлган эмишу малика, сизга ҳамиша топилади, дея бир шиша ароқни оддига тап эткизиб қўйиб, мамлакатни қандай бошқариш кераклиги ҳақида унга ақд ўргатар эмиш. Хон айниқса ўрус ароғини хуш кўради, худди шу ароқ турини Хоразмда ҳам ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш устида бош қотиради. Қарангки, ичкиликбозлик унга отаси Муҳаммад Раҳимхон I дан (отъявленный пьяница, 73-бет) ўтган экан... Боз устига, Оллоқулихон мамлакатда наставандликни авж олдиришга ҳам кенг йўл очиб берган экан. (Ё тавба!)

Яна Оллоқулихон замони очлик-яланғочлик замони бўлгану хоннинг хотинлари ярим оч, ярим юпун кун кечиришган. Хондан ортган ошнинг ярмини еб, ярмини эса бозорга чиқариб соттиришга, шу пулга ўзларига кийим-кечак олишга мажбур бўлишган. (Астағфируллоҳ!)

Булар ҳаммаси чин эмишу Мунис Хоразмий ва Огаҳийнинг тарихий асарлари ёлгон эмиш, улар Оллоқулихоннинг қароқчилигини (?) қаҳрамонлик деб кўрсатишган эмиш. «Фирдавс ул-иқбол» ва «Риёз уд-давла» асарларига мўъриф шу тариқа тош отади, уларни ёлгонга чиқармоқчи бўлади.

Роман бошдан-охир ана шундай алаҳсирашдан иборат.

Шу муаллифнинг «Маҳмуд канатоходец» деган романи ҳам бор. Бу ҳам уйдирмадан иборат. Таъбир жоиз бўлса, бу туҳмат-китобдир. Маҳмуд (Паҳлавон Маҳмуд Пирёрвалий ҳазратлари) дорбоз, масхарабоз ва ниҳоят, худосиз... Шунинг учун ҳам пири устоз Саид Алоуддин уни Хивадан бадарға қилдирган, деган гапларни ўқиб ёқа ушлашдан ўзга чора тополмайсиз.

Ҳазрати Паҳлавон Маҳмуд билан ҳазрат Саид Алоуддин ўртасидаги дўстлик ришталарининг нечоғлик маҳкам бўлганлиги мусулмон оламига яхши маълум. Жавонмардийлик тариқатининг бу икки раҳнамоси бир-бирларига кўрсатган эҳтиром ҳақидаги ҳикоятлар эда кенг тарқалган. Паҳлавон Маҳмуд ҳазратлари, менинг хотирамни ёдга олмоқчи бўлсангиз, аввал устоз Саид Алоуддин хоки пойларини зиёрат айланг, дея авлодларга васият қилганлари ҳам маълум.

Магарам ёзувчи нияти расо бўлганида буларнинг ҳаммаси асарда ўз аксини топмай қолмасди. Ният бошқа бўлгач, рост гапларнинг усти ёпиб кетилиши, ақд бовар қилмайдиган ёлгонлар тўқилиши табиий ҳол.

* * *

Биз яхши кунлар келишини, ўтмишимизга ҳурмат билан қаралишини, ҳаққоний бадий асарлар яратилишини орзу қилардик. Республикамиз мустақилликка эришгач, бу орзуларнинг рўёбга чиқишига умид туғилди.

Пешонасига қора тамғалар босиб келинган буюк тарихий шахсларнинг ҳаққоний сиймолари акс эттирилган асарлар дунёга кела бошлади. Амир Темур, умуман темурийларга бағишланган янги асарларнинг назарга тушгани бежиз эмас. Чунки улар

тарихимизни тўғри акс эттиришга, жўн қилиб айтганда оқни оқ, қорани қора деб айтишга асосланган. Спитамен, Жалолiddин Мангуберди каби миллий қахрамонлар, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Хожа Аҳрор Вали ва бошқа буюклар ҳаётини ифшо этувчи янги асарлар тўғрисида ҳам худди шундай дейиш мумкин.

«Шарқ юлдузи» журналининг 2002 йил иккинчи сонida таниқли ёзувчи Саъдулла Сиёевнинг «Аҳмад Яссавийнинг сўнгги сафари» (иккинчи китоб) романи эълон қилинди. Ёзувчининг ниҳоятда савоб ишга қўл ургани, авлиёи азим ҳаётларини бадиий тадқиқ этиш борасидаги кўп йиллик саъй-ҳаракатлари диққатга лойиқдир.

Романи мен қизиқиш билан ўқиб чиқдим. Баъзи жойлардагина туртиндим, холос. Шунинг биттаси ҳақида фикр билдиришга журъат этаман.

Романининг «Диёнатта хиёнат» боби салжуқий подшоҳ Султон Санжар ва Алоуддин Хоразмшоҳ воқеаларидан баҳс этади. Биринчиси, эскича айтадиган бўлсак, ижобий, иккинчиси салбий қахрамон, бири қарийб дунёнинг ярмини эгаллаган жаҳонгир, иккинчиси унга бўйсунини истамаган ноиб.

Тушунарли, Султон Санжар қудратли шахс, у ўз қўл остидаги минтақаларнинг мустақилликка чиқишини асло истамайди. Шунинг баробарида ўша қўл остидагиларнинг озодликка чиқиш истаклари ҳам тушунарли. Лекин ҳурматли адибимиз иккинчи ҳолатни тушунишни истамаганга ўхшайди, ануштегинларнинг қарамликдан қутулиш борасидаги курашларини диёнатта хиёнат тарзида тасвирлаш йўлидан боради.

Султон Санжар ўз қаламравидаги жойларда зулми ҳақдан оширгани, бу эса халқнинг кўпдан-кўп норозилиklarига, исёнларига сабаб бўлгани ҳақиқат. Оғиздан-оғизга ўтиб келаётган ҳикоятлар, ривоятлар, тарихий асарларда Султон Санжарнинг босқинчилик сиёсати қораланади. Хоразмда Султон Санжар вори, унинг Амударёни тўсиб, бўйсунмаган элни айрон этиши билан боғлиқ ҳикоятларни кўплар ёд билади.

Шу ҳам аёнки, ануштегинлар (Алоуддин Хоразмшоҳдан бошлаб) Султон Санжар зулмига қарши курашда охир-оқибат ғолиб чиққанлар, мустақил давлат тузишга муваффақ бўлганлар. Бу қудратли сулоланинг сўнгги вакили буюк миллий қахрамони-миз Жалолiddин Мангуберди бўлади. Атоқли Озарбойжон тарихчиси, академик З.Бунёдовнинг «Буюк Ануштегин Хоразмшоҳлар давлати», профессор И.Жабборовнинг Давлатчилигимиз тарихи ҳақидаги, олим Ж.Раҳимовнинг «Туроннинг шерюрак баҳодири», олим О.Машариповнинг «Хоразм тарихидан саҳифалар» асарларида бу ҳақда батафсил ҳикоя қилинади. Хоразм Давлат тарихи умумий ўзбек давлатчилиги тарихининг негизини ташкил этади. Давлатчилигимизнинг тамал тошлари Хоразмда қўйилган, дейилишининг боиси ана шунда. Республикамиз президенти И.Каримов Жалолiddин Мангуберди таваллудининг 850 йиллиги байрамида буни алоҳида таъкидлаган.

Романда йўл қўйилган яна бир қусур ҳақида гапирмасликнинг иложи йўқ. У ҳам бўлса, бўйсунмаган томон шаънига кўп ҳақоратомуз сўзлар ишлатилишидир. Боз устига буюк ўзбек шоири Рашидиддин Ватват руҳи поклари масҳара қилингандек таассурот туғилади. (Шундай ўринларда э, дўстим Саъдуллажон, Сизга нима бўлди, деб юборганимни яширолмаيمان).

Менинг бу фикр-мулоҳазаларим ўз тарихимизни лоақал ўзимиз тўғри ва ҳалол ёритайлик, деган истақдан туғилди, холос.

* * *

Ҳар бир асарнинг, жумладан тарихий асарнинг ҳам ютуғини белгилайдиган нарса самимиятдир, деб ўйлайман. Ҳақиқат қанчалик аччиқ бўлмасин, у самимият ва пок истак билан айtilса, ҳеч кимга малол келмайди. Зеро, санъат (бадиий адабиёт) ноҳақликни кўтармайди. У ҳақиқат жарчиси эканлигини унутмайлик. Қалам ўзи пок нарса, ахир. Уни бошқача ниятларга ишлатиш гуноҳ.

Шуниси ҳам борки, ёзувчи сураткаш эмас, ҳаёт (воқеа-ҳодиса) қандай бўлса, уни қовозга айнан шундай тушира қолмайди. Соцреализм талаби (типик воқеани типик шароитда кўрсатиш) бунга зид эди. Дейлик, бир одам ўз хотини хиёнатидан алам устида уйига ўт қўйиб, ёш-ёш болаларини қатл қилди (ўзим бундай воқеанинг гувоҳи бўлганман, водийда). Буни типик воқеа эмас, дейишарди дарҳол.

Реализм аслида дуруст усул. Адабиётимизнинг йирик назариётчиси академик Иззат Султон умрининг охирида реализм нима, деган саволга жавоб бериб деган эдики, ёзувчи ҳар қандай реал ҳаётни эмас, балки ўз тасавури даражасидаги реал ҳаётни қаламга олиши керак бўлади. Бу кўпни кўрган алломанинг аввалги ўз нуқтаи назарига қарши бориб бўлса ҳам, дадил айтган ҳаққоний ҳулосаси эди.

Бу талабни (тасавурдаги реалликни) қоғозга туширмақ учун энг аввало, шу тасаввурнинг ўзи тўғри, кенг ва бой бўлмоғи лозим. Бу эса ёзувчининг билими, миллий қадриятларга асосланган нуқтаи назари, ҳаётни (тарихни), одамни, кўнгил деган дунёни нечоғлиқ чуқур англаши билан боғлиқ нарса.

Қисқа қилиб айтганда, ҳамма гап ёзувчи шахсиятида! Агар у сиймо (шахс) даражасига кўтарилган бўлса, «Авесто»да битилганидек, ҳам фикри, ҳам сўзи, ҳам иши тўғри бўлса, қаламидан нур ёғилиши турган гап.

Нурли тарихимиздан ҳикоя қилувчи нурли асарлар ярағилишидан умидвормиз.

Ғафур Ғулом

АССАЛОМ

Бир-бирига салом бермоқ ер юзидаги ҳамма кишиларга хос одатдир.

Салом турли халқларда турли шаклда, чунончи, ҳиндистонликлар икки қўлни бир-бирига қўйиб, жуфтланган қўлни манглайга кўтариб кичик таъзим билан салом берадилар. Африкалик баъзи халқларда бурунни бурунга суркаш ёки иржайиб тил кўрсатиш каби саломлар ҳам бор эмиш.

Салом бермоқ одати ғоят қадимийдир. Бу хислатни ҳатто баъзи жониворларда ҳам учратиш мумкин. Оту итлар искашиб, филлар карнай чалгандай ўкириб, эркак қушлар қанот билан ерга доира чизиб, «реверанс» ясаб саломлашадилар шекилли.

Саломлашиш, қўл олишиш тарихини ёзувчи антрополог олимлар, бу одат қабилачилик давридан қолган, дейишади. Яъни ибтидоий одам: «Сен билан учрашганда миянгни мажақламоқчи эмасман, қўлимда тошим йўқ», дегандек, бир-бири билан қўл беришиб кўришишар экан. Саломлашиш шундан бизга мерос бўлиб қолган эмиш.

Мен у замонда яшаган эмасман. Омонқўтон ғоридан топилган эллик минг йиллик қадимий одам менинг нечанчи холаваччам эканлигини билмайман. Санай шажара (насллар занжирининг шох-бутоқли дарахти)ни етти юзу ўн еттинчи бобом бир оз баднафслиги туфайли мамонт гўштига салат сифатида еб юборган, деб эшитганман, албатта, тўфондан илгари.

Энди десангиз, нақдина замонамизда якка қўл касибдай яшаб турибман (яъни ўз уйимда ижод қиламан).

Луқмони ҳақимдан: «Энг дўсти кўп ким?», деб сўраганларида, «Бекорчи», деган эканлар. Таниш-нотаниш дўстларим ғоятда кўп. Товуқ кўндоқдан тушмасдан, троллейбус йўлга чиқмасдан, ишчи кабинетидан тортиб «Пахтакор» стадионигача:

— Ассалому алайкум!

— Здравствуйте!..

— Здравствуйте!..

— Салом!

— Привет!

Шунисига минг бор шукур. Биров салом бермаса нима қилардиму саломимга алиқ олмаса нима қилардим?.. Бирор бадфеъли билан жамоатни ранжитган, ҳаммага хос умумий ахлоқ кодекси-дан чиққан кишигагина салом берилмайди.

Қандай вақтларда салом берилмайди? Икки киши жиддий суҳбат қилиб турган бўлса, учинчи бўлиб салом берилмайди. Чет-роқда кутиб турилади. Дастурхон устида овқат билан машғул кишилар билан қўл олиб кўришилмайди. Тентакларга, мастларга салом берилмайди. Катта зиёфатларда, тўй-ҳашамларда ҳамма билан қўл олишиш шарт эмас, жамоатга қарата бир мартаба: «Салом, дўстлар!» демак кифоя.

Хусусан, қишлоқларимизда балоғатга етмаган ўспиринларнинг катта кишилар билан, албатта, қўл бериб сўрашишлари кишининг ғашига тегади.

Салом берганда саломлашувчи шахсларнинг айни дақиқадаги аҳволи руҳияси ва умуман феъли-атвори, такаббурлиги, ювошлиги, ихлоси чинлиги, муғомбирлиги, иккиюзламачилиги ва бошқа ички хислатлари билиниб туради.

Биз, Ўрта Осиё халқлари учун ўнг қўлни юрак устига қўйиб, панжаларни ёзмасдан, ним таъзим билан, табассум аралаш саломлашмоқ ота-бобо мероси, урф-одатдир.

ҒАФУР ҒУЛОМ ҲУЗУРИДА УЧ КҮН

1962 йилнинг кўклам олди кезлари эди. Қиш чекиниб қолган, илиқ шабада кўнги-лар чигилини ёзиб, одамларга кўтаринки кайфият бахш этарди. Ғафур ака Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасидан чиқиб, қадрдон укалари билан бир қур ҳангомалашмоқ нияти-дами, радиога кириб келди. Ғафур аканинг ҳар келиши радио эшиттириш муҳаррирла-ри учун байрам эди.

Аввал адабий-драматик эшиттиришлар муҳарририятининг бош муҳаррири Ўлмас Умарбеков ҳузурда бироз гурунглашди, йўлақда радио эшиттириш ва телевидение давлат комитетининг раиси Убайдулла Иброҳимов, бош муҳаррир Бурҳон Зиёев, қишлоқ хўжалик эшиттиришлар бўлими мудирини Ҳаким Тўраевлар билан юзлашди. Убайдулла ака хонасига таклиф қилган эди, унамади. Йўлақда муҳаррирлар у ёқ-бу ёққа ўтиб тургани учун ташқарига қараб юрди. У пайтда радио хом гиштдан қурилган бир қаватли эски бинода жойлашган, кўча эшигининг тепасида темирдан ишланган кунгираддор соябон бор эди. Ғафур ака баҳор даракчилари — ердан бош кўтариб чиқаётган майсаларга бир зум тикилиб қолди-да, кейин ўзига хос салобат билан жўшиб сўзлай кетди:

— Баҳор, бу — ёшлик, ҳаётга ташналик. Ана шу ердан бош кўтараётган майсалар ҳам ҳаёт куйини куйлаяпти, қуёшга талпинаяпти. Баҳорни яхши кўраман, бу кўнги кексалар даврасини эмас, доим баҳор каби ёшлар даврасини кўмсайди. Уларнинг суҳбатларида май, муҳаббат, меҳнат, ўйин-кулги...

Ғафур ака теграсидагиларни оғзига қаратган, фалсафий мушоҳадалари билан ҳаммамизни ўзига ром қилган эди. Убайдулла Иброҳимов ҳам бу даврани тарк этишни кўзи қиймасди, гап қуйилиб келар, суҳбат дилкаш эди.

— Ғафур ака, радиога келишингиз қандай ярашиб турибди, — деди Убайдулла ака. — Радио орқали ҳар бир чиқишингизни халқимиз интиқ кутади. Адабиётдан бошқа муҳарририятларимизни ҳам, масалан қишлоқ хўжалик муҳарририятини ҳам назарга олиб кўйсангиз яхши бўларди.

— Бош устига, — деди Ғафур ака.

— Ғафур ака, бўлмаса шу ҳафта ичида кўкламги экишга тайёргарлик бўйича бир чиқиш қилиб берсангиз, — гапга аралашди қишлоқ хўжалиги бўлими мудирини Ҳаким Тўраев.

— Ҳим... Хўш, қанча вақт ажратасан?

— 20 минут етадимми?

— Ўн бет бўладими 20 минутинг?

— Ҳа, ўн бет.

— Яхши, унда битта бола беришинг керак уйимга, мен айтиб тураман, у ёзиб олади.

— Кимни десангиз, шуни юбораман.

— Ёшлардан юборганинг маъқул. Яхшиси мана бу йигитни юборақол, — Ғафур ака мени кўрсатди.

— Қачон борсин?

— Эртага, соат тўққизларга етиб борсин.

Ғафур ака яна бироз гурунглашгач, уйига кетди. Мени ҳаяжон босди. Эртага бўладиган мулоқотни ўйлаб, бир хурсанд бўлсам, бир ташвишга тушаман. Ғафур аканинг радио орқали чиқишини уюштириб кела оламанми ёки йўқми?

Эртасига соат тўққизларда кўча эшиги олдида турардим. Эшикни истараси иссиқ-қина бир аёл очиб, ичкарига таклиф қилди. Даҳлизда Ғафур аканинг ўғилларидан бири қарши олиб, «шу ерда тура туринг, ҳозир дадамларга келганингизни айтаман» деди. Ғафур ака хонасидан чиқиб келаркан, ҳазиллашди:

— Бу дейман сўфи азон айтмасдан келибсан-да!

Одоб юзасидан гап қўшмай фақат мийғимда кулиб қўя қолдим. Ғафур ака ижодхонасига бошлади. Оддий хона, дераза олдида стол-курс кўйилган, столнинг бир чеккасида китоблар, унинг ёнида бир нечта телеграмма билан хат. Эшикнинг қарама-қарши томонидаги жавонда ҳам китоблар. Ғафур ака кўрсатган курсига ўтириб,

Ғафур Фулом мактаб ўқувчилари даврасида

ёзишга шай бўлиб олдим. У хонада у ёқдан-бу ёққа юрди, нималарнидир ўйлади. Ўтириб зерика бошладим. Шоирнинг хаёли ўз фикрларини пишириб-жамлашда бўлса ҳам, менинг кайфиятимни назардан қочирмаган экан.

— Бирон-бир мақола ёзганда, бошланишида фалсафий фикр бўлишини ёқтираман. Одамлар мақолангни радио орқали эшитганда ҳам таъсирлансин, мушоҳада қилсин. Одамларни ўйлантирмаса, ундай мақоладан нима фойда?

Ғафур ака бирдан шиддатланиб, илҳом билан айтишга тушди, мен йирик-йирик ҳарфлар билан ёзиб олмоққа шошардим. Шоирона ташбеҳлар қоғоз юзини безаб борар, қуйилиб келаётган ҳар бир сўз, ҳар бир жумладан шундай завқ олардимки, беихтиёр оғзимнинг таноби қочарди. Шундай қулоқ эшитмаган ўхшатишларни келтирдикки, бу унинг ҳақиқатан буюк сўз устаси эканлигидан далолат бериб турарди.

Кутилмаганда Ғафур Фуломни кимдир йўқлаб келди. Даҳлизда форсча нималарнидир гаплашишди, фақат Чустий сўзини аниқ эшитдим. Ғафур ака ижодхонага қайтиб кирди-да, «энди мени кутиб ўтирасан, ГПУ га чақириб қолишибди, бориб келмасам бўлмайди», деб нари-бери кийиниб чиқиб кетди.

Хонада ёлғиз қолдим. Стол устидаги китобларни кўздан кечира бошладим, Бедилнинг бир баёзи орасига хатчўп суқиб қўйилган экан, ҳижжалаб ўқиб ўтирардим, эрталаб кўча эшикни очган аёл бир коса шўрва билан иккита ёлғиз патир келтириб, столнинг бир чеккасига қўйганча: «Болам, қорнинг ҳам очиб кетгандир, қани, ичиб олақол» деди. Шўрвани ичиб, яна китоб варақлашга тушган эдим, Мумтоз Муҳамедов кириб келди. Ғафур Фуломни сўради. Мен — содда «ГПУга чақиртирган экан, ўша ёққа кетдилар» дедим. Мумтоз Муҳамедов араб алифбосида бир хат битиб қолдириб кетди. Соат учларда Ғафур ака келди. Мумтоз Муҳамедов ташлаб кетган хатни қўлига олиб ўқиди-да, роса кулди. Кейин:

— Мени ГПУ га кетди деб ким айтди?— деди.

— Ўзингиз айтдингиз-ку, — дедим.

— Бу ГПУ нималигини биласанми?

— Эй... ҳалиги...

— Бу сен ўйлаётган ГПУ эмас. Бу — жаргонимиз. Гупуллатиб паловхонтўрани ур, дегани. Мана бу боғда ош қилишаётган экан, келиб олиб кетишди. Энди сенинг ишингни қўятурамиз. Газета Совет Армияси кунига бир шеър ёзиб беринг дегди. Шунга бошлаб қўйганман, тутатиб бермасам Мирмуҳсиндан балога қоламан.

Мен Ғафур Фуломга халақит бермай хонанинг бир бурчагига бориб ўтирдим. Ғафур аканинг жаҳли чиқди.

— Нега ёввойи одамга ўхшаб бир бурчакка қисилиб олдинг, бу ёққа кел, — деди. Сўзини икки қилгим келмади, бориб ёнидаги курсидан жой олдим.

— Буни қара, бошлашга бошлаб қўйганман, мисраларга фикрим сиғмаяпти.

Ғафур ака тўрт сатр шеърни ўқиб берди, «қалай, ёқдими?» дегандек менга қараб қўйди. Шеър тўққиз ҳижоли эди. Ҳайлаб ўтирмасдан у кишининг ёқтирган ҳижолиридан бири-ўн беш бўғинли қилиб ёзишларини айтдим. Кўзларида ўт чақнагандек бўлди. Қўлларидаги қалам оқ қоғоз устида жавлон ура бошлади. Биринчи тўртлик қоғозга тушди-ю, гурур билан ўзларига хос овозда ўқишга киришдилар:

*Кўзимизнинг қорачўғи узун-узун бир ҳаёт,
Бутун олам жамолини кўрмоққа кўш гарича.
Бирор ғубор, бирор тикан қароқни қилса барбор,
Дилга чўккан мунг, зулматлар бир умр қора кеча.*

— Қалай, Ғафур Фулом шеърига ўхшайдими? — дедилар байт битилган қоғозни стол устига қўяр эканлар.

— Қалаймас, олтин! — дедим. Бу гапдан Ғафур ака мамнун бўлди. У қаламравини қўлига олиб яна ёзишга тушди. Бир маҳал ёзишдан тўхтаб «бор» сўзига қофия топ» деб қолдилар. Мен «ошкор», «тайёр» каби бир қанча жўн сўзларни қалаштириб ташладим, буларнинг бирортаси у кишининг кўнглига ўтирмади. Бирдан: «Топдим, дедилар, «май-ор» сўзи ажойиб қофия бўлади, бу қофия шеърнинг нима ҳақда эканлигини ҳам белгилайди-ку».

Яна мисралар қуйилиб келаверди. «Қарағайдай саф баста-ю қоя каби таянчим» деган сатрни гурур билан ўқиб бердилар-да, «қалай, зўрми?» дедилар.

— Ғафур ака, бу ўхшатишингиз бўлмади, — дедим.

— Нега? — таажжуб билан афтимга тикилдилар.

— Қоя қоя-да, уни қўпориб ташлаш қийин эмас. Агар тоғлар силсиласига ўхшатирилса, унда бошқа гап, бундай силсилани қўпориб ташлаш амри-маҳол, — дедим.

— Бу гапинг тўғри, яхши фикр.

Шунда қайси бир шоирнинг Ғафур Фулом ҳақида матбуотда босилиб чиққан бир мақоласи ёдимга тушиб кетди. У Ғафур Фуломнинг шеърини нуқсон топганларни ёқтирмайди деган лўқмани ҳам ёзганига қистириб ўтганди. Мана, бу гапларнинг нотўғрилигини кўриб ўтирибман. Агар асосли гап бўлса, Ғафур ака тан бериши шубҳасиз! Шу оннинг ўзида «Қарағайдай саф баста-ю» деган сўздан кейинги «қоя каби» сўзини ўчириб, унинг ўрнига «Тяньшандай таянчим» деган сўзни ёздилар. Ғафур ака хаёлининг югурикллигига қиёс топиш қийин эди. Хаёли бир лаҳзада бутун оламни кезиб чиқиб, дунёдаги энг баланд, энг пурвиқор, турк халқларининг ўзига нисбат берадиган Тяньшан тоғ тизмалари устида тўхтади. Шу билан бу мисрада географик аниқлик ҳам улувворлик касб этди.

Бу шеър туғилаётган давр-кезларда дунёнинг гоҳ у-гоҳ бу бурчагида уруш олови ёниб турарди. Бунда олчочлик ролини ўйнаб манфаат кўраётган давлатлар бор эди. Ана шу ҳақда фикр кетганда «Унда-бунда қитмирлигин қилиб қўймоқда ошкор» мисрасини айтдим.

— Қитмирнинг маъносини биласанми? — деб сўрадилар.

— Ит дегани, — жавоб қилдим ва шу сўз билан боғлиқ бир ривоятни айтиб бердим.

— Қаерда турасан? — Ғафур ака қўққисдан гапни бошқа томонга бурдилар.

— Табиб кўчада! — Кейин яна изоҳ бериб қўйдим.— Манноп табиб кўчасида, қадимий номи Тешик қопқоқ.

— Кимнинг ўғлисан?

— Истараси иссиқ, қош-кўзлари попуқдек Ҳамиджоннинг жияниман, — дедим. Отамнинг исми-шарифларини айтсам билмасликлари мумкин эди. Лекин узокроқ қариндош бўлса ҳам, ўзимизни яқин тутиб юрадиганимиз, Ғафур Фуломнинг жонажон қадрдони Ҳамиджон тоғани эслатдим.

— Ия, ростданми? — Ғафур аканинг кўзлари ёниб кетди. — Ростдан Ҳамиджоннинг жиянимисан?!

— Ростдан!

Ғафур ака бироз жимиб қолди. Кейин хўрсиниб деди:

— Эй, арзимас нарсдан орамизга нифоқ тушди. Бўлмаса битта майизни тенг бўлиб ердик. Гина-қудратга барҳам берадиган вақт етган, тушуниб турибман. Мирҳамид маҳсумнинг олдига ўзим бораман. Нима қилса ҳам мендан ёши улур.

Ҳа, улар қалин дўст бўлишган эди. Бу дўстликка 30-йилларда пойдевор қўйилган дейишади. Мирҳамид маҳсум табиатан хушчақчақ, маишатни, ўйин-кулгини яхши кўрадиган, сўзга чечан, зукко одам бўлган. У киши даврага кирганда, агар қўйиб берилса, эрталабдан кечгача оҳори тўқилмаган латифаларни айтиб, ҳамсуҳбатларининг ичлагини узиши турган гап эди. Бунинг боиси балки кичиклигидан уйларида тез-тез бўлиб турган гап-гаштақда иштирок этганидир. Унинг отаси бадавлат кишилاردан, чойфурушлик билан шуғулланган. Савдогарлик қонида бўлгани

учун Мирҳамид маҳсум ҳам Тошкент шахрининг Каллахона мавзесидаги гўшт растасини бошқарарди. Адабиётни, санъатни, халқ ўйинларини жон-дилидан севган, қаерда улоқ бўлса, ўша ердан қолмаган. Ўзи улоқ чопмаса ҳамки, кўкка салчийдиган улоқчи қорабайир отларни боқар, чавандозлар унинг отларини миниб чиқиб, улоқда қатнашишар эди.

Мирҳамид маҳсум гўшт растасини бошқариб юрган кезлари Фафур Фулом билан танишиб, кейинчалик дўст-биродар бўлиб кетишган. Тошкентликларнинг тансиқ севими таоми норин қайси бирлариникида тайёрланса, бир-бирларисиз томоқларидан ўтмас экан. Шундай қунларнинг бирида Мирҳамид маҳсум Фафур Фуломни йўқлаб борса, уйда тополмабди. Кўча эшикнинг орқасида туриб жавоб қилган аёлга «ҳа, майли бўлмаса» деб келган изига қайтаётганида, аёл сўраб қолибди:

— Ким келди, деб айтай?

— Истараси иссиқ, қош-кўзлари попуқдек Ҳамиджон келиб кетди. Сизни норин кутаётган эмиш, денг.

Фафур Фуломга хотини бу гапни оқизмай-томизмай, қандай бўлса шундайлигича етказганида, у хандон отиб кулган экан.

— Мирҳамид маҳсум гапга чечан эди, — сўзини давом эттирди Фафур Фулом. — Мендан ўн ёшми, ундан кўпроқми катта. Шўхчан гаплари, гаройиб латифалари бор. «Шумбола» қиссамни ўқигандирсан? Баъзи воқеаларни Мирҳамиджондан эшитганман.

Бу икки дўстнинг қанчалик бир-бирига меҳр-оқибатини, Фафур аканинг оддийлиги, кўнгли очиқлигию беғидирлигини Мирҳамид маҳсумнинг ўртанча қизи — Нафиса опа тўйида у қилган насихатлар устида бўлган кишилар то ҳамон эслашади. Мен ҳам эслайман. Ушада Ҳамид тоғам ўзбек одати бўйича ота сифатида қизларига ўзлари оқ фотиҳа бериб, уни дуо қилишлари керак эди. Лекин бу — ҳам масъул, ҳам шарафли вазифани, — азбарои дўстларини ҳурмат қилганликларидан, унинг зиммасига юкладилар. Фафур ака дуога қўл очиб, Қуръони Каримдан бир сурани ўқидилар, кейин панд-насихатга ўтдилар.

— Қизим, мени ва отангни юзини ерга қаратмай десанг, борган ерингда сув келса симириб, тош келса кемириб кетгин. Отамникида қази-қарта ер эдим, ҳафта сари норину ош ердим демагин. Ўша ернинг шароитига кўниккин, оиланг, уйинг тинч бўлса, ана ўша сенинг бахтинг, ёғлик палов, қази-қарта есанг-у, оиланг нотинч бўлса, еганинг тананга татимайди. Борган ерингдан гап ташиб келгувчи бўлма, гап ташиш ўртага совуқчиликни солади, орадан меҳр-оқибатни кўтаради. Кечиримли бўлгин, кечиримли бўлиш Худога хуш келади.

Фафур ака узоқ дуо қилди. Унинг дуосими ёки панд-насихатларининг самарасими дўстининг қизи Нафиса қўшгани билан қўша қариди. Бунини «яхшининг шарофати» дейди халқимиз.

Фафур ака ҳозир икки оғиз сўзи билан хаёлимда ана шу воқеаларни жонлантириб юборди. Лекин ўзи марказий газета томонидан берилган буюртмани бажариш билан банд эди. Кўзларим оқ қоғоз устида сурунган қаламда эди-ю, хаёлимда «Шум бола» қиссасида тасвирланган, мен биладиган жойларнинг номи. Қаймоқбозорнинг шарқий қисмида жойлашган (1966 йилдаги Тошкент зилзиласи даҳшатларига бардош берган пойтахт аҳлининг шижоатини акс эттириб турган ҳайкал ўрни) Янги қиёт, кейин Қашқар, ундан кейин Чемпион деб номланган маҳалла. Бу ерларда ҳам Фафур аканинг дўстлари кўп эди. Шулардан бири Абдукабир. Бу ҳам менинг тоғам. У паст бўйли, миқтидан келган, олий маълумотли бўлмаса-да, юридик қонун-қоидаларни яхши билган киши эди. Баъзи-баъзида Фафур ака Шайхзода билан биргаликда Қаймоқ бозоридан қаймоқ, иссиқ нон олиб, унинг уйига кириб келишар эди. Кейин, сув бўйида жой ҳозирлаб, иссиқ нон билан қаймоқни еб, чой ичиб, яйраб-яшнаб суҳбат қуришар, дил чигилларини ёзишар эди.

Фафур аканинг товуши хаёлимни бўлди:

— Нималарни ўйлаб ўтирибсан? Қўрқма, раҳбарларинг айтган иш чала қолмайди. Насиб этса эртага охирига етказамиз.

Мен сергак тортиб, хаёлимни йиғиштириб олдим-да, жавоб қилдим:

— Қўрққанимда уйингизда келармидим? Минглаб мухлисларингиздан биттасиман.

— Оббо, сен-ей, шунақа дегин! Унда кўп шеърларимни ёд ҳам олган бўлсанг керак.

— Бўлмасам-чи! «Вақт», «Соғиниш», «Сен етим эмассан» деган шеърларингиз ёд бўлиб кетган.

Фафур ака яна қўлига қаламини олди. Шеър ёзаётган пайтда орада бўлиб ўтаётган гаплар унинг фикрини бўлиб юборади, деб ўйлаган эдим. Ундай эмас экан. Тез орада шеърни ёзиб тутатди, кейин оққа кўчириб, менга: «Энди бу шеърни газетага олиб бориб берасан, эртага сен билан яна учрашамиз» деди-да, қўлимга шеър билан бир жуфт патир тутқазди.

— Раҳмат, Фафур ака, қорним тўқ, нонни олмайман, — дедим.

— Менга қара, — жаҳди чиқиб деди Фафур ака, — нондан ҳам катта бўлиб

кетдингми, нондан ҳам-а?! Нондек азиз бўлгин, деб бераяпман. Ҳаммамиз ҳам нон деб юрибмиз-ку.

Айтган сўзимдан ҳижолат чекиб, узр айтиб нонни қўлимга олдим. Редакцияга келсам, Мирмуҳсин ака кутиб ўтирган экан. Омонатни у кишининг қўлига топшириб, уйга қайтдим.

Эртаси кунни бўёқ ҳиди анқиб турган «Совет Ўзбекистони» газетасидан биттасини олиб, соат ўнларда Фафур аканинг уйига кириб бордим. Ўғиллари уйга бошлаб кирди-да, мени даҳлизда қолдириб, ичкарига кириб кетди ва тезда қайтиб чиқиб:

— Дадамларнинг бутун вақтлари йўқ экан, эртага келаркансиз, — деди.

Ҳайрон бўлдим. Қайтиб кетишдан осони йўқ. Лекин раҳбариятда қандай фикр туғилади, деб ўйладим. Кейин Фафур аканинг ўғлига дедим:

— Кеча бу ердан радиога борсам, Шароф Рашидов раисимизга қўнғироқ қилибдилар. Фафур Фуломнинг радио орқали чиқиши нима бўляпти, деб сўрабдилар. Энди бутун ўтириб тутатмасак бўлмайди. Шуни кириб дадангизга айтсангиз.

Гапим ерда қолмади. Бир маҳал Фафур ака ижодхонасидан чиқиб келди. «Ҳа, Шароф Рашидов айтди деса Фафур Фулом қўрқиб кетади, деб ўйладингми?! У киши сўраяпти десам, ўтириб тезда ёзиб беради, деб ўйладингми?!»

Фафур Фулом бу сўзларни шундай ҳаракатлар билан айтар эдики, унинг бу ҳаракатларини қўриб кулгим қистар, ўзимни зўрға тутиб турардим. Орага Шароф Рашидовни қўшганимга минг-минг пушаймон еб, индамай туравердим. Бора-бора Фафур ака юмшади-да, «қани, юр» деб ижодхонасига бошлади. Ичимда хурсанд бўлдим. Қўлимдаги газетани кўриб «Қани, бўёққа бер-чи» дедилар. Газетанинг биринчи бетида бир кун илгари ёзилган шеър босилган эди. Фақат сарлавҳаси ўзгартирилган, «Совет Армияси» деб номланган эди.

— Сарлавҳаси ўзгартирилибди-да, — дедим.

— Энди муҳаррир муҳаррирлигини қилади-да, — дедилар.

Шоирнинг ижодхонасига кириб борарканман, радио орқали публицистик чиқиш матнини ёзиб тутатиш насиб бўлар экан, деб ўйладим. Уйдаги гап кўчага тўғри келмайди, деганларича бор экан. Фафур ака илҳом билан сўзларни териб-териб фикрларини баён этар, мен эса котиблик қилиб, оғзидан чиққан ҳар бир сўзни қоғозга тушириб борардим. Бир невараси пилдираб келиб, «бува-чи, бува, мимон келди» деди. Ким бўлди экан, деб Фафур ака ўрнидан турди. Эшик томон бир қадам қўйган эдики, остонада хўжаободлик Меҳнат Қаҳрамони Жўра полвон Фойибов пайдо бўлди. Фафур ака қанот пайдо қилди, Жўра полвонни кучовига оларкан, «соғинтириб қўйдинг-ку» деди. Шоир замон эл-юртга ризқ-рўз улашувчи миришкор деҳқонни меҳмонхонага бошлади. Жўра полвон ишлари кўплиги, бирров кириб ҳол-аҳвол сўраб кетиш учун келганлигини айтса ҳам, Фафур Фулом қўярди-қўймай ўтиришга таклиф қилди, ўзбекона хонтахта устига борини тўкиб солди. Бир пиёла чой устида икки қадрдон ҳол-аҳвол сўрашишди, ҳазиллашиб мириқиб кулиб олишди ҳам. Бошига шу кунлар мусибат тушиб турганда меҳмон, қадрдон кишинини очиқ чеҳра билан шундай кутиб олдики, бу ҳар қандай одамнинг қўлидан келавермас эди. Ўша пайтда куёви Қудрат Аҳмедов Бекобод район партия комитетининг биринчи котиби эди. Қизи Олмос жароҳат чеккан, ҳаёти қил устида турарди. Жўра полвон буни эшитиб қолиб, кўнгил сўрагани келган экан.

— Менга қаранг, Олмоснинг аҳволидан гапиринг. Бошингизга оғир ташвиш тушибди-ю, индамай юришингизни қаранг, юрагингизга балли-ей. Одам деганам шунақа бўладими? — бироз гинахонлик қилди Жўра полвон.

— Худого шукур, яхши, ҳозир ҳаммаси яхши.

— Биздан бирор ёрдам керак бўлса...

— Раҳмат, кўнгил сўраб келганинг ўзи мен учун катта ёрдам. Ўзинг яхшимисан? Уй ичинг тинчми? Ана шу тинчлигинг керак менга. Энди, хўжалик ишлари, кўкламга тайёргарлик қанақа? Мана, бу бола (мени кўрсатиб) шу, кўкламга тайёргарлик бўйича радио орқали бир чиқиш қилиб берасиз, деб келган.

Жўра полвоннинг Андижон вилояти хўжаликларида олиб борилаётган ишлар ҳақида берган маълумоти Фафур Фуломга катта озуқа бўлди. Бирров ҳол-аҳвол сўраб кетишга кирган меҳмоннинг оёғига «кишан» солинди. Уйига кириб ўтадиган дўстлари ўзбекона паловни ташлаб кетса, Фафур ака қаттиқ хафа бўлишини билган Жўра полвон мезбон амрига бўйсунган эди. Шундай қилиб, бутун ҳам ишни охирига етказа олмай уйга қайтарканман, йўл-йўлакай «айтинг-айтинг, эртага Фафур Фуломнинг уйига меҳмон келмасин-да» дердим ўзимга ўзим.

Кейинги кун кўча эшикни ҳатлаб ҳовли юзасига қадам қўйдиму ўнг қўл томонда, деворга суяб қўйилган жомадонга кўзим тушди. Азоналаб Фафур ака уйига яна меҳмон келибди, деб юрагим шир этиб кетди. Ҳали ҳовлининг ўртасига борганимча йўқ эдики, бир туп олма дарахти атрофида қўлида гул қайчи билан уймаланиб юрган Фафур акага кўзим тушди. Салом бериб яқинлашдим.

— Ёзувимиз ҳам аччиқ ичкадек чўзилиб кетди, сени ҳам анча овора қилиб қўйдим,

бутун тугатамиз, қани, юр,— деб ижодхонасига бошлади. Соат ўн иккиларга яқин охириги нуқтани қўйиб турган эдик, невараси нотаниш бир меҳмон йўқлаб келганини айтиб қолди. Меҳмонни қарши олгани биргаллашиб чиқдик. Қорачадан келган ўттиз ёшлардаги бир йигит даҳлизда турарди. Бошида уринган дўппи, белида пахталик чопон устидан сириб боғланган қизил чорсидан белбоғ, оёғида кирза этик. Фафур акани кўриши билан «Ассалому алайкум, устоз» деб келиб қўлини олди.

— Кечирасиз, сизни безовта қилиб қўйдим шекилли, — деди қимтиниб.

— Қани, меҳмонхонага кир-чи, ўша ерда бемалол ўтириб гаплашамиз, бутун менинг меҳмоним бўласан, — деди Фафур ака.

Мусофир йигит меҳмонхонадаги хонтахта атрофига ўнғайсизланиб ўтираркан, хона ичига бир разм солди, кейин бошини қуйи солганча гапни нимадан бошлашни билмай ўтириб қолди. Мен унга чой қуйиб узатдим, чойни қимтинибгина олиб, бир хўплади-да, хонтахта устига қўйди, у нимадандир хижолат чекарди. Фафур аканинг ўзи гапга солди:

— Хўш, энди бир танишиб олайлик? Исминг нима? Қаердансан?

— Душанбеданман, — саволга тожикча талаффуз билан жавоб берди. — Сизга ихлосим баян, вайибона устозимсиз.

— Жуда яхши, жуда яхши. Ота-онанг қаерлик?

— Отам бухоролик, онам тожикистонлик.

— Шундайми? Ўзинг уйланганмисан?

— Йўқ, устоз.

— Нечага чиқдинг?

— Ўттиз ёшдаман.

— Шу пайтгача уйланмаганингга ҳайронман.

— Энди камбағалчилик-да.

— Биласанми, мен тенгиларнинг ёшлиги қандай кечган?

— Унчалик эмас.

— Битта куйлак, битта иштондан бошқа кийимимиз йўқ эди. Ҳозирги замонда меҳнат қилсанг пешонангга ҳаммаси битади. Мендан нима ёрдан керак сенга?

— Устоз, шу озгина машқларим бор эди, ўзбекча, шуни кўрсатиб маслаҳат олгани келганман.

Йигит қўнидаги бир дафтарни олиб, Фафур акага узатди. Бадхатлиги учун Фафур ака яхши ўқий олмади. Машқ дафтарини қўлига олиб, ёзган шеърларини ўзи бир чеккадан ўқий бошлади. Ҳаммаси халқ оғзаки йўсинида ёзилган эди.

— Тўхта, — деди Фафур ака. — Бу дафтарда шеърларми?

— Йўқ, битта дostonим ҳам бор. Сафди Искандар ҳақида.

— Биласанми, ўзи Искандар ким бўлган?

— Бутун дунёга подшоҳ бўлган.

Йигитнинг ёдига бир нарса тушиб қолди шекилли, «мен ҳозир» деб ҳовлига чиқиб кетди. Кўп ўтмай қўлида жомадон билан қайтиб кирди. Бу — кўча эшик олдидаги жомадон эди. Йигит чўкка тушиб уни очди, ичи тўла ёнғоқ, бодом мағзи, олма, анор, бўлан туршак.

— Устоз, буларни сизга совғага олиб келдим.

— Ўзингни бошқа егулигинг борми?

— Қул ўлмас, ризқи камаймас, дейдилар-ку.

Фафур ака кишига ҳузур бағишлайдиган бир тусда кулганча, деди:

— Энди гап бундай. Мусофирнинг нимаси кўп бўлади?! Харажати. Кўриб-билиб турибман, йўл харажати ҳам маълум. Уйингга борганингга ота-онанг, жигарларинг қўлингга қарайди. Булар Тошкентда юрганингдаги тирикчилигингга ярайди, — у ўзини устоз деб қора тортиб келган йигитнинг жомадонига зўрлаб қази-қартадан, синдирилмаган ёғлиқ патирдан солиб қўйди.

— Мени уялтириб қўйдингиз-ку, устоз, бу нима қилганингиз!

— Устознинг дастурхонидан берилган неъмат табаррук, шуни билиб қўй. Шеърларинг халқ оғзаки ижоди йўлида ёзилган экан. Энди сенга бир катта олимни айтаман, шунга бориб учрашасан, Ҳоди Зарипов деган киши. Унинг иш жойи Тошкент телестудияси ёнида. Ҳозир телефон қилиб, сенинг боришингни унга тайинлаб қўяман.

Фафур ака телефон дастагини қўлига олиб тегишли рақамларни бир неча бор терди, жавоб бўлмади. Кейин икки энлик хат битиб йигитнинг қўлига тутқазди. Унинг боши осмонга етди. Туришга Фафур акадан рухсат сўраётганида, дастурхонга зира ҳиди анқиб турган қўлбола қайнатма шўрва тортиди. Йигит таомни ташлаб кетолмади, косалар йиғиштириб олинганча, Фафур ака дастурхонга фотиҳа ўқиди. Шундан сўнггина душанбелик йигитга рухсат берилди. Мени ижодхонасига бошлаб, мақолани яна бир бор кўздан кечириб, баъзибир ерларига қўшимчалар қилди-да, «Шароф Рашидовдан гап эшитмайдиган бўлдинг, эртага бориб ўқиб бераман» деди. Ана шу гапи менга айниқса қаттиқ таъсир қилди. Бу гапни ўзимча «бундан кейин катталарни ўртага солиб, ёғон гапирмагин» деб тушундим.

ЎЗБЕК КЎЗИ ВУЛЛАЙ

ФАФУР ФУЛОМ ДРАМАТУРГИЯСИ ҲАҚИДА ЎЙЛАР

1

Драматургия бадиий ижоднинг алоҳида, Горький таъбири билан айтганда, адабиётнинг энг қийин шаклидир. Аслида-ку, ижоднинг осон тури йўқ. Лекин Горький сўзининг асл маъзи шундаки, драма бир пайтнинг ўзида турли икки санъат соҳасига тегишли — ҳам театр санъатига, ҳам адабиёт, сўз санъатига. Ҳатто драма театр сахнасида ўйналмаган тақдирда ҳам, муаллиф ва китобхон онгу шуурида «ўйналади». Чунки у аввал-бошданоқ умум сезимга асосланади, қаҳрамон гапирар, хатти-ҳаракат содир этар экан, бу сўз ва амаллар хаёлий томошабинга қаратилган бўлиб, воқеа муқаррар томошабин кўз ўнгида кечади.

«Пьесада иштирок этувчи шахслар фақат ана шу шахсларнинг нутқлари воситасида, яъни тасвир тили билан эмас, соф жонли тил воситасида яратилади».¹ Бошқача қилиб айтганда, иштирокчиларнинг жонли тили тасвир воситасига айланади. Ҳақиқатан ҳам бугун-бутун воқеалар, руҳий жараёнларни фақат монолог ва диалоглар орқали гавдалантириш осон эмас.

Маданиятимиз тарихидан маълумки, Фафур Фулом Вильям Шекспирнинг икки оламшумул трагедияси — «Отелло» ва «Қирол Лир»ни она тилимизга юксак маҳорат билан таржима қилган, улар таржимашуносликда анчайин ўрганилган ҳам.

Яқинда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтаномасида Фатхулла Абдуллаевнинг «Она тилим Шекспир тилидан кам эмас» (2002 йил 13-декабр) мақоласи босилди. Унда зукко олим ва адиб Тўхтасин Жалоловнинг Фафур Фулом ҳақидаги хотиралари келтирилади. «Отелло» таржимаси борасида гапириб: «Фафур ака, сиз улуг шоиргина эмас, улуг драматург ҳам экансиз, бирор яхши драма ёзсангиз бўлмайдими?», — дебди Тўхтасин ака. Аллома шоир хушомаддан гарчанд мамнун бўлса-да, жиддий тус олиб дебди:

— Укам! Чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин, ҳар ким ўз касбини қилгани маъқул. Шоирманми, шоирлигимни қилмоғим керак. «Отелло» таржимасига келсак, албатта, мен мутаржим эмасман, ҳаётимда жуда кам таржималар қилганман. Биласанми, бу буюк асарни она тилим, ўзбек тилининг буюклигини исботлаш, кўз-кўз қилиш учун ўгирганман. Қани, айт-чи, ўзбек тилининг Шекспир тилидан қаери кам?!.. Она тилимиздек буюк, сермазмун, маъноли тил кам топилади, бу дунёда».

Бу гап тахминан 50-йиллар охири ёки 60-йиллар бошларида айтилган. Лекин шундай пайтлар бўлганки, адиб драма ёзишга астойдил бел боғлаган, бир-икки пьеса ёзган ҳам. Адибнинг «Қизил Ўзбекистон» газетаси 1944 йил 2-феврал сонисида босилган «Муваффақият ва мажбурият» мақоласида шундай гапга дуч келамиз: «**Фанлар Академияси бўйича ишлаб берилиши лозим бўлган илмий ишларимдан ташқари, бу йил шоир Бобораҳим Машраб тўғрисида, икки вариант, Ҳамза номли театр учун драма шаклида, Уйғур театри учун музикали драма шаклида пьеса ёзиб бермоқчиман**».²

Бу эзгу ният амалга ошган-ошмаганлиги номаълум. Ҳар қалай адибнинг юқорида тилга олинган театрларда шу номдаги драмаси қўйилгани ёхуд қўйиш ҳаракати ҳақидаги фактлар йўқ. (Балки бу масалага муҳтарам театршуносларимиз аниқлик киритишар — С.М.). Лекин нима бўлганда ҳам Фафур Фулом онг-шуурида Шоҳ Машраб ҳақида драма ёзиш нияти туғилганининг ўзиёқ ҳазилакам гап эмас. Ва бу ният нега амалга ошмаганини ҳозир турлича изоҳлаш мумкин. Бизнингча, бунда жиддий сабабни Машраб шахси ва руҳониятининг моддий мезонларга сигмаслиги-ю, тоталитар давр сиёсатининг моддийпараст, атеистлиги орасидаги зиддиятдан қидирмоқ лозим, ҳойнаҳой.

¹ М.Горький. Адабиёт ҳақида. Тошкент, 1962, 192 бет.

² Фафур Фулом. Адабий-танқидий мақолалар, 2-жилд. Тошкент, 1973, 45-бет.

Юқорида тилга олинган Ф.Абдуллаев мақоласига яна мурожаат қилайлик. Тўхтасин Жалолов Бедил ва Машраб ижоди хусусида адиб фикрини билмоқ илинжида ул зотлар ҳақида гап очганида, Фафур Фулом:

«— Сен, бола, мени синамоққа ўхшайсан-ов, сен менинг китиқ патимга тегаяпсан. Бедил, Машрабни жон-дилимдан севишимни ва уларнинг илоҳий ижоди ҳақида кўп вайсамаслигимни яхши биласан. Шуни билатуриб, шаккоклик қилаяпсан. Сенга маслаҳатим шуки, уларнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда жуда эҳтиёт ва хушёр бўл, руҳи покларини ранжитма».

Шундан сўнг адиб бир шарқшунос олимнинг Машраб ҳақидаги тадқиқотидан сўз очиб, дейди: «Тадқиқот ҳақиқатан ҳам пухта, илмий исботлар билан далиллаб ёзилган. Минг афсуски, муаллиф буюк Машрабни моддиюн шоирга айлантириб қўйган. Гўё, Машраб фикрича, бутун борлиқ, мавжудот моддиятдан яралган эмиш... Эшитишимча, кўп ўтмай ўша тадқиқотчини трамвай уриб юбориб, оғир жароҳат оқибатида вафот этибди».

Юзма-юз шахсий суҳбатда айтилган бу фикр билан адибнинг «Икки Машраб» («Қизил Ўзбекистон», 1959 йил, 12-июл) мақоласидаги куйидаги мулоҳаза ўзаро зиддек: «Бобрахим Машрабнинг бир талай асарлари юзасидан динга шак келтириши, даҳрийлиги аниқ бўлиб, ҳамма шунга кўникиб келаётганда бирорта ўта мутаассиб ва тасаввуфдан иборат бўлган газабли тушунчани бузади-да, нима дейишга ҳайрон қоласан».¹

Бунда биз тоталитар мафкура шароитида яшаб ижод этган ўзбек зиёлисининг мураккаб ва зиддиятли онг тарзига дуч келамиз. Тил ва дил номослиги — сиртда бир гап-у, ичда ўзга ният. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Ё Қодирий, Чўлпон, Фитратлар каби бошни дорга тикиш ёки кўнгилда борини намоён этмай, замона зайлига бўйсуниб, яшаб қолиш. Эл-юртга нимадир фойдали иш қилиш.

Фафур Фулом ўз мавжуд имкониятини тўлиқ намоён этмай кетган ижодкордир. Унинг асл куч-салоҳиятини яхши англаган донгдор замондошлар Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор буни кўп бор қайд этишган. Бунинг бош сабаби айни шу — кўнгилдаги гап даврга мос эмаслиги-ю, даврнинг талаб-буюртмасини адо этиш кўнгил тубидан чиқмай, дилни қувнатмаслигидан бўлса, не тонг. Ижоддаки қулфи дил очилмаса, очишга имкон бўлмаса — бу чинакам кўргуликдир.

Адибнинг қизлари Олмос опа Фафур Фулом хонадониде бўладиган нафис мажлислар, Ҳабибий, Юнус Ражабий, Собир Абдулла, Сайфий, Шайхзодалар иштирокида ўтадиган тонготар суҳбатлар ҳақида хотирлаб ёзади: «Кейин ярим кечагача радио эшитишар эдилар... Кўпинча улар Куръон ўқиладиган тўлқинни ушлашар ва бир-бирларига таржима қилиб, сўнг таъсирланиб йиғлаб ҳам олишар эди. Бу тўлқинларни эшитишганини, ҳеч кимга айтма, дейишарди. Мен айтмасдим».²

Машраб ҳақида ёзилмай қолган драмага қайтсак, унинг «илоҳий ижодини» (адибнинг ўз ибораси) теран тушунган Фафур Фулом ул зот ҳақида драма, умуман бадиий асар ёзиш, саҳнада гавдалантириш осон эмаслигини қалбдан англади. Машрабнинг турли ёзма ва оғзаки манбалардан бизгача етиб келган зоҳирий ҳаёт тарзи, бошидан кечирган саргузаштлари ул зот руҳониятининг ожиз шарпаси, сояси, холос. Бу ҳақиқатни аллома Фафур Фулом юракдан ҳис этарди. Бу соя ва сиртқи тафсилотларга таяниб улуғ ва сирли руҳониятни гавдалантирмоқ, саҳнада кўримли этмоқ учун фавқулодий бадиий куч ва ижодий жасорат зарур эдиким, булар топилган тақдирда ҳам («Адабиёт атомдан кучли...» деган Абдулла Қаҳҳорнинг машҳур гапи Фафур Фуломга нисбатан

Ойбек ва Фафур Фулом

¹ Фафур Фулом. Адабий-танқидий мақолалар. 1-жилд. Тошкент, 1971, 85 бет.

² Олмос. Таъзим. Тошкент, 1993, 50-бет.

айтилган дейишади) замона бунга йўл қўймасди. Асл Шоҳ Машраб улуғ руҳонияти билан, моддиюнчиликни бўйнига бўйинча қилиб кийиб олган тоталитар тузум учун катта хавф эди.

Буюк шоир ижодини халққа тақдим этиш, тарғиб қилиш учун ҳақиқатга зид бориб бўлса-да, уни давр мафқурасига мослаш лозим эди. «Икки Машраб» мақоласида қайд этилганидек, «**тамом диний шоир деб Машрабдан кўз юмиб, Машрабдай улуғ шоирнинг йирик ижодини менсимаслик, катта ҳазинадан воз кечганлик бўларди**».

Лекин Машраб номли «катта бир ҳазина»ни илмий ўрганиш бошқаю бадиият орқали улуғ шоирга қайтадан ҳаёт бахш этиш бошқа. Бундаги мураккабликни адиб яхши англар, мавзунини гоят улуғ билиб, хушёр ёндошар эдики, балки шу сабаб Машраб ҳақидаги драма ёзилмай қолган.

Тақдор бўлса-да айтамызки, нима қилганда ҳам Фафур Фуломнинг Машраб ҳақида драма ёзишга чоғланганининг ўзиёқ ҳам бадиий, ҳам илмий қийматга молик. Ўрни келганда айтиш жоизки, Шоҳ Машрабнинг драматик ва романий образи ҳануз бадиий (ва илмий) ечимини топмаган муаммо бўлиб турибди.

Юқориди тилга олинган «Муваффақият ва мажбурият» мақоласида шундай гап ҳам бор: «**Яна. Дўстим академик Ойбек билан биргаликда XIX асрнинг Кўқон хонлиги (асосан Умархон ва Маъдали замони) ҳаётидан «Қаҳқаҳаи хусн» номида бир драма ёзишга киришдик. (Ҳамза номли театр учун)**». Ёзилажак бу асардан ёлғиз иштирок этувчи шахслар рўйхати қолган бўлиб, у Ойбек архивида сақланади. асар ёзилган ёки ёзилмай қолгани ҳам номаълум, агар ёзилган бўлса, қанчаси ёзилган, бу саволга ҳам ҳозирча жавоб йўқ.

Қатнашувчилар рўйхатидан кўринадики, (у «Қаҳқаҳаи хусн» (материал) деб номланган) икки аллома, марказида ўзбекнинг улуғ шоираси Нодирабегим тақдири турадиган жиддий бир асар, балки трагедия яратишга жазм этишган. Унда машҳур тарихий шахслар Умархон, Муҳаммадалихон, Фазлий, Гулханий, Амир Насруллолар билан бир қаторда Девонаи ҳақгўй, Иброҳим ҳаёл каби образларнинг мавжудлиги (ният тарзида бўлса ҳам) бўлғуси асарнинг ҳиссий-интеллектуал кўлаמידан дарак берадигандек. Чунончи, Девонаи ҳақгўйга «ўратепалик, Суфи Оллаёр наслдан, наққош, Муҳаммадалининг пири, мўйсафид» дея таъриф берилса, Иброҳим ҳаёл «Кўқонда ярим кунлик ҳоким»¹ деб изоҳланади. Бундай суфиёна ва халқона образлар ҳар қандай асарни безаши тайин.

«Яхши ният қилган етар муродга» дейилганидек, икки алломанинг эзгу ният-орзуси 70-йилларда амалга ошди. Халқимизнинг ардоқли шоири Туроб Тўла «Қувваи қаҳқаҳа» номида Нодирабегимнинг фожеали қисмати ҳақида драма яратди. У кўплаб театрлар саҳнасида ўйналди, обрў қозонди. Бадиий жиҳатдан анча пишиқ бўлган бу асар ҳақида махсус гапириш лозим, лекин гап шундаки, Фафур Фулом ва Ойбек кўзда тутган бош мотив — тантанавор қаҳқаҳа Туроб Тўла драмасида асосий бадиий ечим сифатида сақланган, бу уларнинг сарлавҳасидаёқ, «Қаҳқаҳаи хусн» — «Қувваи қаҳқаҳа» яққол кўзга ташланади.

2

Агар дастлаб «Ёш декламатор» тўпламида (Ўзбекистон давлат нашриёти. Самарқанд-Тошкент, 1929) нашр этилган ва йигирманчи йиллар сўнгидаги ўзбек қишлоғида рўй берган шўроча синфий кураш тасвирланган «Мухбир суди» пьесасини ҳисобга олмаганда Фафур Фуломнинг нисбатан тугалланган драматик асари «Қайда бахт» номли бир пардали комедиядир. У адиб вафотидан кейин биринчи марта «Шарқ юлдузи» журналининг 1967 йил 1-сонида қўлёзма асосида чоп этилган. Асар мазмунига асосланиб ном қўйилган. Комедия 30-йиллар адабиёти учун одатий бўлган эскилик ва янгилик кураши мавзусига қурилган. Текстил комбинат очилиши билан якка косиб-тўқувчилар бозори касод бўлиши, қўли гул, ишга моҳир усталарни комбинатга жалб этиб, уларни янги ҳаётнинг фаол аъзоларига айлантириш учун урунишлар асарда енгил, беозор кулгу маромида тасвир этилади. Якка косиблар, жумладан, асарнинг бош қаҳрамони Саттор ҳам текстилга кириб, ишчи бўлишади, бирикиси эскича ҳаёт тарзида қолишади. Хуллас, ўша давр ҳаётига хос адабий мавзу ва шунга мос ечим.

Лекин ҳар қандай мавзу бамисоли бўш сандиққа ўхшайди, уни арзимас матоҳ билан тўлдириш, ё бўлмаса олтину жавоҳирга макон этиш мумкин. «Қайда бахт» комедиясини қайроқи образли сўзлар гўзал қилиб жойлаштирилган ноёб бир сандиққа қиёсласла бўлади.

¹ Фафур Фулом. Мукамал асарлар тўплами. V-том. Тошкент. 1986. 279-бет.

Комедия қахрамони Саттор тўқувчи қосиб, қўл дастгоҳида тўқилган матоларини сотиб кун кечиради. Кекса онаси бор. Кўнгул қўйган севгилиси Дилбар текстилда масъул ишчи, цех бошлиғи.

Асар нимаси билан диққатга сазовор? Одатда комедияларда кулгунинг асосан икки тури мавжуд бўлади. Бири хатти-ҳаракат, ҳолат кулгуси, иккинчиси характер кулгуси. «Характер» сўзи одатда бирор кимса ёки ҳодиса ўзига хос феъл-атворга, белги-хусусиятга эга эканини англатади. Драматургия қонуниятига кўра характер асосан сўзлашувда (песасада, маълумки, сўз ва ҳаракат уйғун бўлиши лозим) намоён бўлади. Ойбек ўзининг «Ғафур ҳақида» мақоласида ёзганидек, «Ғафур Фулом ҳикояларининг тили содда, бой, аниқ рангдор ва ишланган бир тилдир. Ёзувчи турли табақа учун характерли тилни яхши билади. Унинг ҳикояларида шахслар ўз характерларига мувофиқ бир тил ила сўзлайдилар».

Ойбек домланинг ушбу фикри ортиқ даражада «Қайда бахт» комедиясига тааллуқли. Асарда нутқий характеристика, яъни қаҳрамоннинг сўзи билан ўзини кўрсатиш маромига етказилган. Масалан, асарнинг иккинчи кўринишида тўрт-беш саҳифада майда чайғон бозорининг мукамал манзараси яратилади. Бозор ўзининг бетартиб тартиби билан, буни адиб ремаркада «чуввос бемаънилик» деб атайти, китобхон кўз олдида аниқ намоён бўлади. Сотувчи, олувчилар, тагжой пулни қистаётган бозор инспектори, даллолнамо одаму уч ширакайф йигит — ҳамма-ҳаммаси сўзлаш тарзи, феъл-атвори билан аниқ кўримлилиқ касб этади.

Айтайлик, «пошшоҳон» олдига йўл олган уч ширакайф йигит сўзларини бир ерга йиққанда шундай манзара ҳосил бўлади: «Бир шиша атир, икки чайнам сақич — бўлди, кўнгли кўтарилиб кетади. Паст номерд. Узларинг биласанлар». Биринчи гапни айтган йигит қурумсоқроқ, иккинчи гап эгаси мард ва чапани-ю, учинчи жумла эса лоқайд кимсага тегишли экани шундоқ кўриниб-билиниб туради.

Аммо комедияни тутиб турган, уни ўқишли (ҳозирча, агар у уста режиссёр қўлига тушса ажабтовур кўримли спектакл бўлиши аниқ) асарга айланган омил етакчи қаҳрамон Саттор, аниқроғи унинг ўзига хос фикрлаш, тафаккур тарзидир. У шоиртабиат, дарвешсифат бир йигит. «Калила ва Димна» китобини қўлдан қўймайди. «Шайхи Аттор валий» дея «Мантикут-тайр» муаллифини дам-бадам эслаб туради. Севган гапи, ҳаётий шиори: «Дунёга келгандан кейин ном қолдириб кетиш керак».

Саттор астойдил байт-ғазал ёзади. Асар матнида икки ажиб гўзал ғазали ҳам келтирилган. Аммо у ўз шоирлигига ҳам енгил юмор билан қарайди, қарай олади: «Лекин тахаллуснинг яхшисини топиб олдим. «Чархий» жуда жойида. Эчкининг тахаллуси Мулла Абдукарим, қўтир итники бойбачча бўлганидай, каминаники — Чархий».¹

Лекин муҳими бу эмас. Сатторни ёрқин комик характерга эвирган омил, аввал айтилганидек, ўзига хос фикрлаш-сўзлаш тарзи. У қўшалоқ фикрлайди — бир ҳодисага муқоясаланадиган иккинчи нарса топади, бундан ҳам кулгули, ҳам чуқур маънили фикрлар ўз-ўзидан чиқиб келаверади. У буни шу даражада табиий ва гўё беихтиёр қиладики, бирор гапида зўрма-зўракилик, кучаниш сезилмайди. Мана унинг шу каби оқим нутқидан намуна, ўртоғининг «Ўйлаб кўрдингми?» деган саволига жавоби:

«Бир нарсани ўйлаб кўриш дегани — сибизга. Етти тешиги бекилганди ҳам саккизинчисидан овоз чиқади. Мен уч нарсани мулоҳаза қилиб қўйибман. Ё тамом сингунча якка қоламан, ё бор дейману текстилга кириб кетаман, ё Шоҳи Машрабдай кўча-кўйда байт-ғазал ўқиб, қаландар бўлиб кетаман. Ишқилиб, дунёда ном қолдириш керак».²

Бу унинг ҳаётий ўлчамлари, мояи аъмоли. Агар у шулардан бирини танлаган, яъни «ё бор» деб текстилга кириб кетган эса-да, учинчи нарса унинг вужудида барқарор қолаверади — Шоҳи Машрабдай кўча-кўйда байт-ғазал ўқиб юрадиган қаландар...

Энди Сатторнинг қўшалоқ гапларидан айрим намуналар келтирсак: улар турли вазиятга монанд гўё қуюлиб келадилар:

«Мастликнинг жазоси — хумор.

Ялқовлик хунар бўлса — паришонлик мояна.

Обрў дегани — дорвознинг лангари, қийшайган тарафга йиқилишга мажбурсан.

Ичкилик — кўнгул сандигининг калити.

Яхши хотин — халақўп. Эркакни хала қилиб турмаса, йўрғаламайди.

Ваъда деган хира пашша, тутмагунча халақит беради.

Яқин кишининг сўзи — дўппи, бошга қўймасдан ҳам, киймасдан ҳам иложи йўқ.

Шогирд дегани — дарича. У қанча кўп бўлса, дил шунча равшан бўлади.

Маслаҳат — розиликнинг тузоғи. Илиндингми — қутулиш қийин.

Яхши шеър — қалайи. Ишқ билан умр бир-бирига кавшарлайди.

Гап — пиёз тўғралган пичоқ. Артмаса занглайди».

¹ Ғафур Фулом. Мукамал асарлар тўплами. V-том. 249-бет.

² Шу ерда, 252-бет.

Онаси меҳмон бўлиб келган Дилбарни кузатаётиб «Хайр, болам, хайр, келиб тургин» дейиши биланоқ. Саттор чақнайди: «Кетиш — келишнинг хамиртуриши». Бу гап тагида нимкоса ҳам бор. Саттор севгалисини яна келишга ибo билан чорламоқда, у ҳам ишорани англайди. Ремаркада ёзилганидек, «Дилбар ялт этиб Сатторга қарайди. Бир табассум қилиб қўяди. Чиқиб кетади».

Юқорида келтирганимиз Сатторнинг асардаги «она-болалик» гапларидан бир чимдим, холос. Дарвоқе, ушбу қочиримли сўз ҳам маъшуқа Дилбарга тегишли: «Сизнинг сўзингиз доимо она-болалик бўлади-да. Ҳойнаҳой, бунга ҳам тўқирсиз. Ҳа? Она-бола — қумрининг қуйруғи, бир-биридан ажраса кўрки кетади. (ҳаммалари куладилар)». «Ўхшатмасдан учратмас» дейдилар.

Ҳар қандай асарда ҳам образ мавжуд бўлавермайди. Образ кўчада ётган матоҳ эмас. Асарлар бор, ичи тўла одам, лекин уларда кундузи чироқ ёқиб ҳам образ тополмайсиз. Саттор эса XX аср адабиётидаги адабиётшунослигимиз ҳали ҳазм этмаган образ дейиш мумкин. Тўғри, унинг ижтимоий юки у қадар вазмин эмас. Лекин бадий адабиёт бир-бирига ўхшамайдиган, ранг-баранг, турли-туман образлар галереяси билан гўзал эмасми. Асосийси — тўлақонли образ яратилган бўлса бас.

Фридрих Шиллер эстетикага оид битикларида ёзади: «Йирик мрамртош парчаси жонсиз эса-да, меъмор ва ҳайкалтарош меҳнати туфайли тирик образга айланади. Одам, гарчи у тирик бўлиб, образ (қиёфа)га эга бўлса-да, фақат шу туфайли тирик образ бўла олмайдди, — бунинг учун унинг образи ҳаётбахш, ҳаёти эса образга эга бўлмоғи зарур».¹

Бошқача қилиб айтганда, тасвирланган одам тўлақонли образ бўлиши учун тирик, жонли (бу бошқа жон, албатта) бўлиши, яшаш тарз-мароми кўримлилик (яъни китобхон кўриб-сезиб туриши) касб эмоғи лозим.

Асар адоғида хушчақчақ, кўнгли пок, дарвешсифат, шоиртабиат бу йигитни беихтиёр севиб қоламиз. Зотан, унинг серқочирим юмори тагида теран ақл, суфиёна кўнгли яширин экани шоён бўлади.

Асар комедия жанрига хос қувноқ келишув билан якун топса-да, барибир бош қаҳрамон кўнглида бир доғ қолади. Бу асар сўнгида келтирилган ғазалнинг (уни Саттор ёзган) ушбу байтида образли тарзда намоён бўлади:

*Қайда бахт, қайда муҳаббат, қайда шонли кунларим,
Кўрсатинг буткул йўқолган касбнинг мазорини.*

Ўз касбини жондан севган, санъаткор тўқувчи (бунга ҳамма тан беради, ҳатто текстилда ишлайдиган Дилбар ҳам Саттор тўқиган шоҳига маҳлиё) йигит дилидаги дарду армон бу. Замона текстилники эканини, унинг қўл дастгоҳи чаққон машиналар билан беллаша олмаслигини Саттор яхши англайди. Лекин тақдирда ёзилгани шу бўлса, у не қилсин. Унинг навбатдаги она-болалик сўзи («Тақдир дор— осилмасанг осад») шунчаки сўзга чечанлик бўлмай, қаҳрамоннинг замона зайлидан чекаётган афсуснадоматини ҳам ифодалайди. Лекин айтиш жоизки, бу асарда етакчи гоёга айланмайди, аммо кўшимча мотив сифатида комедияга енгил мунг олиб киради, комик жозибаяратади.

Ҳар бир етук бадий образ, айниқса асарнинг етакчи қаҳрамони ортидан деярли ҳамма вақт бошқа бир образ — муаллиф қиёфаси қалқиб чиқади. Муаллиф ҳаммиша ўзи севган (ва ўзи севмайдиган) образ вужудда бирон-бир даражада мавжуд бўлади. М.Бахтин ёзганидек, муаллиф ва қаҳрамон «бир одам борлиғида яралган эса-да — ҳаммиша бир-бири билан кураш олиб боради».¹ Лекин бу самарали кураш бўлиб, у охир-оқибатда қаҳрамон ҳаётий, жонли чиқишини таъминлайди, дунёдан ўтиб кетган муаллифнинг қондош— эгизаги бўлиб ёруғ оламда яшайверади.

Одамни жонли моддий ҳаётдан сўз салтанатига тирик кўчириш осон кечмайди. Бадий адабиёт дегани ҳам аслида шу. Ҳаётда хушчақчақ, тирик одам бадий асарга кўчганда «ўлиб қолгани» қанча.

3

Адиб Сатторни севиб, қалбидан кўр, дил-жонидан руҳ бериб яратган. Шунинг учун унинг сиймоси ортидан, яқин ён-веридан Фафур Фуломнинг шўх ва донишманд қиёфаси тасаввуримиз кўзгусида жонланиши нақадар табиий.

Улуғ муаррих В.О.Ключевскийнинг шундай афоризми бор: «Гогол шунчаки ёзма-

¹ Шиллер Ф. Собр. соч. В 7-ми т. т.б. М., 1957. С. 298-299.

² Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. М., 1986, с 25.

³ Ключевский В.О. Соч. В 9-ти т.т.9. М., 1990, с.435.

ган, балки ўз-ўзини ўйнаган» (...разыграл самого себя).³ Мазкур фикр Фафур Фулом ижодига узукка кўз кўйгандек мос. «Қайда бахт» комедиясидаги Саттор образи Фафур Фулом ўз-ўзини ўйнаган етук ролларидан бири дейиш мумкин.

Гап шу ерга келганда буюк ва беғубор Ойбек ҳақида, ул зотнинг Фафур Фуломга бўлган муносабати хусусида ўқиган-эшитганларимиз беихтиёр ёдга тушади. Зотан, Ойбек Фафур Фулом сиймосида энг олий Яратувчи яратган яхлит улуг образни кўрган — улуг образга муносиб буюк томошабин.

Адибнинг қизлари Олмос опа хотираларидан: «**Дадам билан Ойбек домла доим беллашиб кўришарди. Домла хушчақчақ, ҳазилкаш дўстини кўрганида хурсанд бўлиб кетар эди. Дадамлар дарров аскияга ўтардилар, шунда Ойбек домла:**

— **Вой Фафур-эй, яхши,— деб икки қўлларини ёзиб, роса кулар эдилар».**¹

1951 йил сермашаққат меҳнат ва турли тазйиқлар оқибатида Ойбек тўсатдан тилдан қолади. Адибнинг рафиқаси, машҳур кимёгар олима Зарифа Саидносирова эсдаликларидан: «**Биз ҳам, врачлар ҳам унинг олдига ҳеч кимни киритмадик. Фақат Фафур акани тўсиб бўлмайди. У қўлига бир шиша коньякни олиб палатага шўнғиб киради. Ойбек бошини тебратиб, кулади».**²

Фафур Фулом бу ёруғ дунёдан кетгач, Ойбек домла ҳозирда оқсоқол адибимиз Саид Аҳмадга:

« — Сиз Фафур билан жуда узоқ вақт бирга бўлгансиз. Ёзинг! Нимаики билсангиз ҳаммасини ёзинг. Шеърларининг маънисини чақаман, деб уринманг. Бу гапларни адабиётшуносликка кўйиб беринг. Фафурнинг ўзи қанақалигини ёзинг. Гапи қанақа, юриши қанақа, қилиғи қанақа, шуларни ёзинг»³ дея тайинлар экан, буюк Ойбек ўзи улуг бир асар бўлган Фафур Фуломнинг жонли, тирик қиёфасини авлодлар онгида муҳрлаш заруриятини таъкидлаётгандек...

Аввало, буюк одам табиат яратган мўъжиза. Унинг ўзи — бетимсол бадий асар, мумтоз бадий образ. Иккинчидан, гап ижодкор ҳақида кетадиган бўлса, у ўз битиклари билан ўз образини яратади, улар қаъридан қалқиб чиқадиган қиёфа — муаллиф образи гўё ногаҳоний яратиладиган ҳодиса каби китобхон ва авлодлар онгида намоён ва мудом мавжуд. Учинчидан, одам одамнинг кўзгуси, деган ақида асосида буюк одам замондошлари онгида акс этади, хотирасида яшайди. Бундай инъикоснинг аниқлик ва тўлақонлилик даражаси акс эттирувчининг инсоний ва руҳоний қувватига боғлиқ.

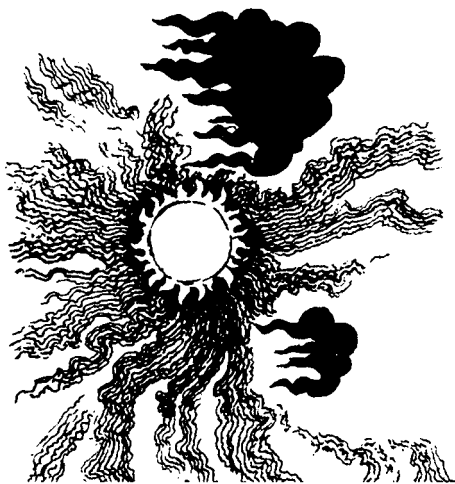
Буюклар бир-бирларига кўзгу кабидир.

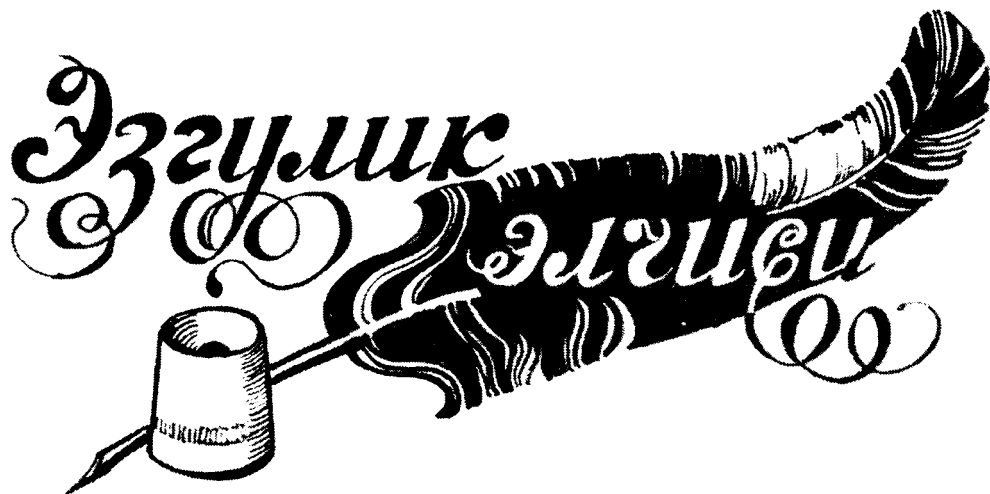
Шояд биз ҳам Фафур Фуломга Ойбек кўзи билан қарасак, қарай олсак... Унинг фитрату сийратини буюк Ойбек шуури билан сезсак, сеза олсак... Шунда буюклик кўзгусида акс этган яна бир буюкликни кўрардик. Беҳад завқ-шавқ туярдик.

¹ Олмос. Таъзим. 13-14-бетлар.

² Саидносирова З. Ойбегим менинг. Токент, 1994, 215-бет.

³ Саид Аҳмад. Йўқотганларим ва топганларим. Тошкент, 1998, 26.

Олмос Аҳмедова билан журнал муҳаррири суҳбати

МУҲАРРИР. Олмос опа! Фафур ака фарзандларидан ёлчиган ота. Мирза Қодир ака, Хондамир ака, Тошхон опалар мамлакат, халқ хизматида обрў-эътиборга эга. Улар буюк бир инсоннинг фарзанди эканликларини доим эслаб, фахрланиб юришади. Лекин Сиз адibasиз. Дадангиз ишини давом эттиряписиз, дейиш мумкин. У киши ҳақида анчамунча нарса ҳам ёзгансиз. Бунинг устига, мана, Фафур Фулом уй-музейини бошқариб турибсиз. Шу сабабдан, Сиз билан суҳбатлашгим келди.

Улуғ адибимиз тўққиз ёшда отадан, ўн беш ёшда онадан етим қолган. Ота-оналари, кейин кимнинг тарбиясида бўлганликлари ҳақида икки оғиз гапирсангиз.

О.АҲМЕДОВА. Дадамнинг оталари, бобом Мирза Фулом Ориф ўғли, илм-маърифатли инсон Қоратошда, Кўрғонтеги маҳалласида турган эканлар. Уларнинг уйига Муқимий, Фурқат, Асирий, Хислатлар келган. Дадам шу руҳда тарбия олган эканлар. Оналари исми Тошхон биби. Базоз оиласида туғилган. Бу оилада ҳам илм-маърифатга катта эътибор билан қаралган. Дадам ота ва оналаридан айрилгач, бувилари, тоғалари, амакилари ва акалари Рисқи қори қўлларида тарбия кўрганлар. Лекин ўшанда давр оғир бўлганини кўп айтардилар.

МУҲАРРИР. Фафур аканинг дўсти, қадрдони кўп эди. Аптекачидан ямоқчигача! Бу барчага маълум. Шунга қарамай, яқин бир кишилар бўлади... Бир пайтлар Олой бозори пинжидаги тор кўчада тахта панжара билан ажратилган ҳовли икки оилага тегишли эди. Шу ерда ажойиб инсон ва адиб Собир Абдулла истиқомат қиларди. Гоҳ кун ёришиб-ёришмай, гоҳ кеч қоронғусида Фафур ака келиб қоларди. Бу икки адиб «Мадсовур», «Мамагофур» деб ҳазилкаш шеърлар ҳам ёзишган...

О.АҲМЕДОВА. Собир Абдулла, Ҳабибий домлалар билан дадам доим кўришиб турганлар. Шундай дилкаш, самимий суҳбатлар қуришарди... Кутбиддин Эшонни пир деб билардилар. Обид деган киши болаликдан дадам билан бирга ўсган. Лекин дадам чинакам халқ ичидаги одам эдилар. Юнус Ражабийми, Аброр Ҳидоятовми, Чархийми — яқин дўстона муносабатда бўлганларни санаб, саноғига етолмайсан. Шунинг баробарида, ҳозирги ёшлардан бировга дадамлар авлоди нуқул шон-шухратга чўмиб, ҳаёти роҳат-фароғатда ўтгандек туюлиши мумкин. Тасаввур қилинг. Етимлик, қатағон-қувғин даври, кейин уруш, кейин яна қатағон. Қувғинлар. Бунинг устига, ўзбек халқининг бу паллада аҳволи-ю, ночор ҳаёти. Аксар дадам изтироб чекканларини кўрганман. Баъзан қисиниб, ёлғизлик ҳам ҳис этар эдилар. Шундай пайтларда оилага қаттиқ суянардилар.

МУҲАРРИР. Демак, Фафур ака бекордан ёзмаган:

*Оилада муҳаббат туздан олдин туради,
Ўсма эккан отаман, қошинг қаро бўлсин, деб.
Чунки қош деганимиз кўздан баланд туради,
Бошингга ёққан ёмғир — кўзингга тушмасин, деб.*

О.АҲМЕДОВА. Табиатан қувноқ одам эдилар. Ҳазил-мутойиба, ўйин-қулгу билан «дунёни алдайдиган». Лекин керак пайтда кескин, талабчан ҳам эдилар. Биз болаларини бекор ўтиргани қўймасдилар. Менинг соямда юрманлар, ўзларинг одам бўлинглар, фойдали бир иш қил, китоб ўқи, дердилар.

МУҲАРРИР. «Оилада муҳаббат» дегани ҳар кимга насиб қилавермайдиган бахт. Адашмасам, Фафур акага юксак бир муҳаббат буюрган.

О.АҲМЕДОВА. Аям айтишларича, катта тоғам Муҳитдинхон Қўқонда газета муҳаррири бўлган. Келишган, улфат киши. Дадам бир гал борганда, меҳмонга чақирган. Ёш қиз аям, ҳисоб кўраётиб, бир жумбоқни ечолмаётган эканлар, дадам ёрдам бериб юборган. Кейинги борганда, ичкаридан бўй етган, бош ювиб рўмолни «салла» қилиб ўраб чиққан аямга дуч келган. Шу-шу, ёқтириб қолиб, оила қурганлар. Бир умр муҳаббатли хаёт кечирганлар. Дадам шеърларида ҳам Муҳаррамхон деб мурожаат қиладилар. Баъзан дадамни муҳаббат ҳақида кам ёзган, дейишади. Аввало, бу борада ҳам сўзини айтганлар. Бундан ташқари, бутун ёзганлари Ватанга, халққа, ёрга муҳаббатдан иборат эмасми?! Дадамнинг ҳар бир шеърларида ўзбек халқига бўлган муҳаббатлари барқ уриб туради. Уша қийин йилларда ҳам ўзбекликларини гурур билан айтганлар. Сиёсий, минбар шеърларга келсак, замонни акс эттирган шеър ёзиш осон иш эканми?! Қолаверса, давр билан ҳам ҳисоблашиш керак... Муҳими, дадам ҳаётни нозик тушунган, барчага хайрихоҳ, яхшилик истаган, меҳр-шафқатли инсон эдилар. Шундай воқеани эслайман. Бир куни мени бозорга олиб бордилар. Қаердан нима харид қилсалар, сотувчини гапга солардилар, атрофдагилар ҳам аралашарди. Бўларди аския, бўларди кулги. Ниҳоят, бозордан чиқаётган эдик, танишлари Аҳмаджон заргарнинг акаси Иноят заргарни кўриб қолдилар, дўқонга кирдилар. Чой дамлоғлик экан, бир пиёладан ичишди. Аския қилишиби, роса кулишди. Мен уларнинг аскиясига тушунмай зерикканимдан қимматбаҳо тошларни томоша қилиб турардим. Ахийри, гаплари тугаб, у ердан чиқсак, бир кампир занглаган хокандоз, оташкурак ва бир эски самовар патнисни яхшилаб ювиб, ярқиратиб, кум билан бармоғида гул солиб, харидор кутиб турибди. Дадам уни кўриб, дарҳол харидор бўлдилар. «Она, бу асбобларни неча пулга берасиз?» деб сўрадилар. Кампир нарҳини айтди. Сўрагани нарҳанинг баҳосидан анча кўп эди. Дадам унинг қўлидан бор нарҳани бирма-бир олиб, менга узатдилар. «Дада, буларни нима қиласиз? Уйда кўп-ку!» дедим олаётган буюмларини ёқтирмай. Бундай эски-тускини уйда Миша тоға, Мустафо шофёримиз, ташлаб юбориш учун машина юкхонасига жойлаб юрарди. «Кўйвер, аянгга, хурсанд бўлади» дедилар дадам. Кейин кампирга айтган нарҳидан ҳам кўпроқ пул бердилар. Кампир суюниб кетганидан, азза-базза ерга ўтириб, қиблага юзланганча «Илоё, мартабангиз баланд бўлсин, пиру бадавлат бўлинг, ҳар доим сизни эл сийласин» деб дуо қилиб, йиғлаб юборди. У дадамни танимаслиги кўриниб турарди. Йўлда, машинада кетаётганимизда, дадам дедилар: «Агар ҳалиги кампир муҳтож бўлмаса, шу умрини яшаб бўлган эски буюмларни ювиб-тозалаб, бозорга олиб чиқармиди? Буларни ким олади, менга ўхшаган бир афанди олмаса, унинг бугун-эрта қозони қайнамайди-ку!» Шундай деб кўзларидаги ёшни муштлари билан артдилар.

МУҲАРРИР. Қизиқ ҳолат. Насриддин афанди Фафур аканинг ижодида муҳим ўрин тутади. Қатор шеърларда учрайди:

*Ҳар китобдир оиламиз офтоби,
Тирсиллайди кутубхона шкофи,
Кимники, деб сўрса меҳмон арбоби,
Фафур деган бир Насриддин китоби,
Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим.*

Шундай! Айниқса, насрда. Менга деса, Шум боланинг ўзи Кичик Насриддин. Фафур ака умри сўнгида ёзган асарлар-ку, аниқ афандига бағишланган.

О.АҲМЕДОВА. Дадам учун Хўжа Насриддин халқ тимсоли эди. Озодлик орзуси эди. Бу орзу нималигини дадам яхши билган. Эсласангиз, бир шеърда ёзганлар:

*Кўтир фил сингари беш юз йил яшаб,
Беш юз йил бировга хизмат қилмоқдан —
Бедапай даланинг янтоғин ошаб,
Озод қулонликни афзал билганман.*

Дадам афанди баҳонасида ўша пайтларда айтиш қийин бўлган кўп гапларни айтишга ҳаракат қилган. Шу билан бирга, бу атай ўйланган ишдан кўра кўпроқ табиий ҳолат. Дадамга афандининг «яқин»лиги бор.

МУҲАРРИР. Уруш мавзусида Фафур ака бир неча шеър ёзган. Лекин улар кучли. «Сен етим эмассан», «Соғиниш»... Булар жуда машҳур, кўпчилик ёд билади. Мана, бундай сатрлар:

*Кечқурун ош сузсак бир насиба кам,
Қўмсайман бировни, — аллакимимни.
Доимо ишончим бардам бўлса ҳам,
Баъзан васвасалар босар дилимни.*

«Бировни, аллакимимни!» Нега аниқ шаклда эмас, умумий тарзда гапирилган?! Сир сақлагандек.

О.АҲМЕДОВА. Сир йўқ. Дадам ҳаммага тегишли шароитни умумлаштириб ифодалаган, холос. Бундан ташқари, ўшанда оиламиз бошига оғир мусибатлар тушган. Риск қори амакимнинг бир ўғли урушда ҳалок бўлган. Аямнинг укалари, дадам ўз ўғилларидек суйган, педагогика институтида ўқиётиб, ўн етти ёшида кўнгилли урушга кетган, «Кузатиш», «Соғиниш», «Ғолиблар байрами» шеърлари бағишланган Жўрахон акадан қора хат келган. Катта тоғам Муҳитдинхоннинг ҳам бедарак йўқолган хабари олинган. Булар етмагандек, беш ёшли Яшар деган акам, норасида Гавҳар деган синглим ўлган. Бу кулфатлар дадамни эзиб юборган. Шуларнинг барчаси икки оғиз сўзда жойланган... Бу воқеалар пайти мен ёш эдим. Болаликдан илк эслаганим, кечаси уйғониб кетдим. Чироқ бор хонага чиқсам, дадам кўзларида ёш, нимадир ёзиптилар. Кўлларидоғи оқ қоғозни чироққа тутиб ўқиб, аям йиғлаптилар. Мен ўшанда, шуурсиз ҳолатда, адабиётнинг илоҳий бир нарса эканлигини ҳис этганман.

МУҲАРРИР. Фафур ака фақат асар ёзиб қолмай, кўп асарларни маҳорат билан таржима қилган. Шекспирнинг «Отелло» фожеасини таржима қилганда, Фафур ака Отелло юрагида рашк куртаги уйғонишига биринчи кўринишдаёқ ургу беради. Отелло билан қочган Дездемонани тутиб келишганида, унинг отаси, қизим, ўзинг қочдингми ёки ҳабаш сени мажбур қилдим, деб сўрайди. Ўзим бирга қочдим, дейди Дездемона. Шунда, боши ҳам бўлиб қолган ота, ниҳоят Отеллога юзланиб, дейди:

*Отасига вафо қилмай, алдаган бир қиз
Сенга вафо қилармиди, унутма, араб.*

Бошқа адибларнинг турли тилдаги таржималарини кўрдим. Бу маҳорат уларда йўқ... Фафур ака гоҳ йирик олимлар орасидаги баҳсларга охириги нуқтани қўядиган, гоҳ манаман деган олимларни бармоқ тишлатадиган мақолалар ҳам ёзган. Сўнги мақолаларидан бири эсимда. «Ватандошларимга тасалли». Зилзила тўғрисида. Дарвоқе, Сиз ўзингиз, Олмос опа, Фафур аканинг ўша кунлардаги ҳолати ҳақида «Зилзила» деган бир қисса ҳам ёзгансиз. Бизнинг журналимизда босилган.

О.АҲМЕДОВА. Дадамнинг ҳеч қачон шу юрт, шу халқ ташвишидан каттароқ дарди бўлмаган! Адабиётми, санъатми, илмми ҳамма жабҳаларда ёзган асарларининг мағзи ҳам ана шу. Зилзила ер билан бирга, у кишининг юрагини қалқитди. Дадамни зилзила олиб кетди... Озми-кўпми рўй берган вайронагарчилик, одамларнинг бесаранжомлиги, бу офатта чидаёлмадилар шекилли. Ўзидан ўтганини ўзи билади-ю, сиз эслаган мақолада халққа қанча далда, ишонч берган! Рухини кўтарган! Бир пайтлар дадамлар авлоди бизга анча кексайиб қолгандек туюлишарди. Бунга улугворлик сабабми?! Босиб ўтган машаққатли йўл сабабми?! Ҳар ҳолда, дадам атиги олтимиш уч йил умр кўрган эдилар. Лекин, инсондан унинг номи ва қилган ишлари қолади, дейишади. Шундай бўлса керак.

МУҲАРРИР. Суҳбат учун раҳмат, Олмос опа. Фафур Ғулом номи энди аллақачон тарихга кўчган. Бироқ буюк инсонлар одатда, бу дунёга бошқа бир оламдан эзгулик нури билан келадилар ва кетаётиб, бу нурни қолдириб кетадилар. Шу боисдан, руҳат берсангиз, Фафур ака ота-боболаримиз ҳақида ёзган, энди унга ҳам тегишли сатрлар билан суҳбатни якунласак:

*Не-не тарихларни бошдан ўтказиб,
Талай жафоларни тортган эски Шарқ —
Не-не даҳоларни тарбият қилиб,
Офтобдай жаҳонни нурга этди фарқ...*

ВОҶЕЛИКНИНГ ЯНГИЧА БАДИЙ ИДРОКИ

Асримиз аввалидаёқ бир-биридан фарқ қилувчи дунёқараш ва мафқуранинг мавжудлиги адабиёт, хусусан, шеърятнинг ижтимоийлашувига қулай замин ҳозирлаганди.

Тахминан, 30-йиллардан 50-йилларнинг сўнгигача бўлган вақт ўзбек ижтимоий поэзиясида алоҳида бир даврни ташкил этади, дейиш мумкин. Ойбек, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Усмон Носир, Шайхзода, Миртемир каби шоирларнинг бир талай шеърлари шу давр ижтимоий шеърятида муҳим ўрин тутати.

Адабиётшунос олим Қ.Бойбеков ушбу давр шеърятини қуйидагича изоҳлайди: «Агар 20-йилларда бадий ижод виждон иши ҳисобланиб, адабиётнинг ижтимоий қиёфа касб этиши фақат миллатпарвар ижодкорларнинг шахсий истаклари туфайли рўй берган бўлса, 30-йилларга келиб, ижод ғовий-сиёсий фаолиятга айланди». Шунга қарамай, олим бу даврда чинакам адабиётга даҳлдор шеърлар ҳам ёзилганини тўғри қайд этади. дарҳақиқат, 30-йилларга келиб, Ўзбекистон ҳам СССР деб аталган собиқ империянинг «ажралмас» парчасига айланиб, Шўро давлати эса ўзининг ички ва ташқи рақибларини енгиб улгурганди. Эндиги бутун ҳаракат шу янги ва яхлит мамлакатнинг ҳимояси, мустақкамланиши ва ривожланишига қаратилганди. Албатта, буларнинг ҳаммаси совет мустамлакачилари манфаатига кўра режали асосда босқичма-босқич амалга оширила борди. Натижада иқтисодий беш йиллик режалари ўйлаб топилди ва уларнинг рўёбга чиқарилишига зўр берилди. Режалар бўйича мамлакат индустрлаштириш, электрлаштириш, коллективлаштириш каби ўнлаб умум ишларга жалб этилди. Жарёнда шоир ҳам четда қолмади, қололмади. «Курашади икки тўлқин, Қараб турайми? Ёш тарихнинг темир қўлин Кетга бурайми?» дея ўзига ўзи савол бера бошлади у.

Икки тўлқиннинг бири советларга қарши курашганлар бўлса, иккинчиси советларнинг ўзлари эди. Бири ота-боболар тутиб келган «эски ҳаёт» бўлса, иккинчиси империя хоҳишидаги «янги ҳаёт» эди. Шоир юқорида ўзига-ўзи берган саволга ниҳоят, жавоб беради: «Йўқ!... Болғалар пўлат сафи Ила бораман. Ёнғин, кураш, жанглар сари кўкрак очаман» (Ойбек).

Ҳа, шоир ўзгараётган ҳаётга овоз бермоқда. Бу унинг фуқаролик танловидангина эмас, аynи чоғда, худди Маяковский каби шоир сифатида даврнинг шиддатли ритмини қуйламоққа ҳозирлигидан-да дарак бераётган эди. Нафақат Ойбекнинг бу даврда ёзилган ўнлаб, юзлаб шеърлари, балки Ғ.Фулом, Ҳ.Олимжон, Шайхзода, Миртемир, У.Носир, Зулфия сингари шоирларнинг ҳам кўплаб шеърлари афсуски, шу руҳ билан суғорилган. Бироқ бадий сависига кўра уларни икки гуруҳга ажратиш зарур бўлади. Биринчи гуруҳга, юқорида таъкидлаганимиздек, даврнинг сиёсий-ижтимоий, ҳатто кундалик ташвишларига ҳозиржавоблик тарзида ёзилган шеърларни киритиш мумкин. Эътиборга олмоқ керакки, улар сон жиҳатидан кўпчиликини ташкил этади. Бундай шеърларни Ғайратийдек ижодкорлардан тортиб, кўнгил поэзияси намояндалари — Ойбеку Ҳамид Олимжондек шоирлар ижодида ҳам истаганча учратиш мумкин. Бу хил шеърларнинг урчиб кетганлиги эса икки сабабга кўра изоҳланади. Биринчидан, даврнинг қайноқ нафасини шеърга олиб кириш (бармоқ вазидаги шеърга!) шоир учун бир қадар янги, ўзлаштирилмаган йўл эди. Чўлпон тажрибаси мавжуд бўлса-да, 20-йилларнинг охири ва 30-йилларда бу шоир бошига тушган тазйиқ ва таъқиблар унинг ижодидан ўрганишни сезиларли даражада чеклаб қўйганди. Ойбекнинг устозини ҳимоя қилишга «чоғланиб кўргани» бежиз эмасди... Иккинчидан, ўз даврининг бир парчаси бўлган шоир ўзи тизаётган ҳар қандай ижтимоий мазмун акс этган машқларни янги шеърят намунаси, деб ишонди ва ёзишга зўр берди.

Гафур Гулом адиблар даврасида

Бироқ буларнинг барчасидан қатъи назар, шеърят ўзининг азалий ўзанларидан бутунлай оғиб кетмади. Натижада нафақат муҳаббат лирикаси, балки интимлик жиҳатидан ишқий шеърят билан бир қаторда тура оладиган ижтимоий поэзия ҳам дунёга келди. Булар иккинчи гуруҳни ташкил этади.

Ватанимиз — Ўзбекистон тўғрисидаги илк муваффақиятли шеърлардан бири, шубҳасиз, Ойбекникидир:

*Бир ўлкаки, тупроғида олтин гулмайди,
Бир ўлкаки, қишларида шивирлар баҳор.
Бир ўлкаки, сал кўрмаса, қуёш соғинар...*

Бундай мисраларни яна унинг «Қуёш қўшиғи», «Машраб», «Шоир билан суҳбат», «Наъматак» каби шеърларида учратиш мумкин.

Гафур Гуломнинг «Турксиб йўлларида», «Санъатим», «Сарҳисоб», «Сен етим эмассан», «Совиниш», «Вақт» каби, Ҳамид Олимжоннинг «Бахтлар водийси», «Ўзбекистон», «Ўрик гуллаганда» сингари, Усмон Носирнинг «Нил ва Рим», «Қора сатрлар», «Таъзим», «Қушча» янгли, шунингдек, Миртемир, Шайхзода, Зулфияларнинг бир қанча шеърларида чинакам ижтимоий поэзияга хос бадий тафаккур маҳсуллари кўриш мумкин. Албатта, юқорида саналган айрим шеърларда ўша даврнинг сиёсий қайфиятига ҳамоҳанг мисралар ҳам мавжуд. Бироқ уларга давр тақозоси сифатида қараб, шеърларни санъат асарлари ўлароқ тадқиқ этишга киришсак, сезамизки, ҳар битта асар 30-50-йиллардаги ўзбек ижтимоий шеърлятида ўзига хос аҳамиятга эгадир. Чўлпонда ҳимоя этилган, Ойбек ва Ҳамид Олимжонда тараннум этилган Ватан мадҳига бағишланган шеърлар занжирини олайлик. Ахир, Абдулла Ориповнинг «Ўзбекистон ватаним маним» ёки Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим» сингари ўзлимиз, юртимиз ҳақидаги юксак тароналар айнан юқоридаги анъаналарнинг давоми сифатида дунёга келган-ку! Чунки шеърятда «Ватан» мавзуси ўзи-ўзидан юзага келган эмас, балки бадий тафаккур тарзида муайян ҳаракат-ўзгаришнинг маҳсули бўлиб туғилган. Инсоннинг ўзи яшаб турган маконни Ватан даражасида англаши учун ҳам у ана шундай ижтимоий-сиёсий жараёнларни бошдан кечирган бўлиши зарур.

Кўринадики, ижтимоий мавзулар ҳам интимлик касб этиши мумкин экан. Бунинг учун ҳар қандай мавзу шоир бадий тафаккури маҳсули сифатида кўнгил призмасидан ўтиб қорозга тушган бўлиши шарт. Акс ҳолда энг интим ҳисобланган муҳаббат мавзусида ҳам таъсирчан, бадий юксак шеър яратиш мумкин эмас.

Ғафур Ғулумнинг «Турксиб йўлларида» деган шеъри мавзусига кўра ҳам, шаклига кўра ҳам, ҳатто атрофни бадий идрок этиш услубига кўра ҳам янги ижтимоий шеърнинг бақувват намунасиدير. Албатта, шеърнинг шўролар империяси манфаатларига уйғун тушадиган мисраларидан кўз юмолмаймиз. Бироқ тан олиш керакки, булар асарнинг ифодавий янгилигини йўққа чиқара олмайди:

Бу йўллар

кўп қадим йўллардир...

*Жаҳоннинг фотиҳи Искандар,
Рум қайсари,*

Қотил Чингиз,

Боту, Жўжи,

Темурланг қолдириб кимсасиз из.

Чинган мўғул ўчи

борлиқни

жонлига қилиб танг,

— Қон! — дея —

— Қон! — дея —

босароқ кечмишдир...

Албатта, шеърда бир қарашдаёқ кўзга ташланадиган сакталиклар мавжуд. Чунончи, мантикий изчиллик бузилган. Темурдан олдин ҳам, кейин ҳам мўғуллар эсланади. Ҳолбуки, биринчи эслаш етарли эди. Тарихий ҳақиқат шундан иборатки, Амир Темур мўғуллар ҳукмронлигига нуқта қўйиб, мамлакат ҳаётида янги даврни бошлаб берган. Бас, шундай экан, Темур ҳақидаги мисрадан сўнг яна уларга «қайтиш» мантиқан ўзини оқламайди. Темурга «бағишланган» мисрага эса қўшилиб бўлмайди. Қолаверса, «Чиндан мўғул ўчи борлиқни жонлига қилиб танг» деган мисра шеърий маромга етмаган, ғализ. Лекин шунча чалкашликларга қарамай, асарнинг умумий руҳи борки, ўқувчини ўз орқасидан эргаштира билади. Биз гўё шеър мисралари — зинапоячаларидан аста тарих қаърига тушиб бораётгандек бўламиз: бирма-бир қадим Туркистон бошидан кечирган мозийнинг улкан саҳифаларига дуч келамиз. Шеърнинг ифода йўсини айна мазмунга ғоят мувофиқ бўлганидан ўқишда давом этамиз:

Бу йўллар

кўп қадим йўллар,

Беш миллион,

ўн миллион,

юз миллион нафар

қуллар ва туллар,

Гарданда чўяндан қуйилган занжир,

Ерларда ҳашорат каби

Очликдан,

зорликдан гезариб лаби,

Ожиз,

маҳқум,

хор ва бетағбир:

— Нон! — дея,

— Нон! — дея

суришиб кечмишдир..

Шеър тобора сакталиклардан холи ўлароқ изчил мантик билан салобатли давом этмоқда. Эътибор берган бўлсангиз, қофияланиш тартиби ҳам ўзига хос: ички, ёндош, жуфт, ниҳоят, айланма қофиялар шеърнинг яхлит интонацион бутунлигини таъмин этган. Биринчи баъдда очик қолган «Қон! — дея, Қон! — дея босароқ кечмишдир» деган сўнг мисра ажойиб бир тарзда иккинчи байтнинг охирги мисраси билан қофияланади: «Нон! — дея, Нон! — дея суришиб кечмишдир». Бу янглиғ қофияланиш тизими мазмунан ва ҳажман кенг кўламли шеърни сочилиб, пароканда бўлиб кетишдан сақлаган. Албатта, шоирнинг «бу қадим йўллардан илгари ўтган қайсики ҳукмдор бор, қайсики мафкура бор, ҳаммаси ёвуз, қонхўр, мана, ниҳоят, «порлоқ из» қолдириб пролетар ўтаяпти» қабилидаги фикрларига қўшилиб бўлмайди. Бироқ шеър эътиборни шу жиҳатдан тортадики, унда йўл баҳонасида қадим Туркистон мамлакатининг бутун

бошли тарихи, бутуни ва келажаги бадий жихатдан идрок этила бошлайди. Идрокнинг субъективлик даражаси бошқа масала. Муҳими, ўзбек шеърляти воқеликни бадий англашнинг янги йўлларида юришга ҳаракат қилаётган эди. «Турксиб йўллари», Ҳамид Олимжоннинг «Бахтлар водийси» (гарчанд бу шеър ҳам бирёқламалигу субъективликдан холи бўлмаса-да) сингари бир қанча шеърлар ана шундай ҳаракат намуналари эди.

1941-1945 йиллардаги Иккинчи жаҳон уруши ва 50-йиллардаги Тикланиш даври ўзбек шеърляти бадий тафаккурида 20-йиллардаги ва ҳатто 30-йиллардаги қадар силжишни бера олмади.

20-йилларда Ватан озодлиги ғояси билан йўғрилган шеърлар бадий тафаккур даражасини белгилаган бўлса, 30-йилларда асосан кўнгил шеърляти — медитатив шеърлят шундай вазифани бажарди. Уруш ва ундан кейинги 10-15 йил давомида яратилган шеърлятнинг ўзбек шеърляти бадий тафаккур тадрижида сезиларли ҳалқа бўлолмаганини эса куйидаги сабабларга кўра изоҳлаш мумкин:

— Аввало, бу вақтга келиб, ижодкор олдиға ҳукумат томонидан кўйилган вазифанинг салмоғи ва жавобгарлиги ўн чандон ошди. Чунки ижодкор халқни урушга, душманга қарши руҳлантормоғи керак эди. Вазифа қанчалик муҳим ва долзарб бўлмасин, бундай паллада ижодкор ўзини руҳий-психологик жихатдан эмин-эркин ҳис эта олмайди. Натижада шоир бадий тафаккурда олға босиш ва янги-янги кашфиётлар қилиш ёки ҳеч қурса, шунга уриниш ўрнига зиммасидаги улкан топшириқни бажариш билан машғул бўлди. Фафур Фуломнинг «Мард йигитлар қаноти», «Талон-тарож қилинган ерда», «Салом ва табрик», Миртемирнинг «Бешотар», «Салом хати», «Ўч», Ойбек, Ҳамид Олимжон, Зулфия каби шоирларнинг ҳам бир қатор шеърлари ана шу тарзда дунёга келган. Албатта, бу вақтда Фафур Фуломнинг «Соғиниш» каби дардчил, Ҳамид Олимжоннинг «Қўлингга қурол ол» сингари оташин ҳарорат билан йўғрилган шеърлари ҳам ёзилди. Айниқса, Фафур Фулом шеърлятида:

*Не қилса отамен, мерос ҳиссиёт...
Жондан соғинишга унинг ҳаққи бор.*

*Кутаман узоқдан кўринса бир от,
Келаяпти, дейман кўринса губор...*

янглиг мисралари шунини кўрсатадики, уруш ва унинг залворли қайғу юки ҳақиқатан-да шоирнинг юрак-бағрига кириб борган. Эл бошига тушган мусибат, ташвиш шоир қалбидан ўтиб шахсийлашган (персонификация ҳодисаси). Айни ўринда татар шоири Мусо Жалилнинг уруш йилларида ёзилган ўтли шеърларини ёки америкалик машҳур ёзувчи Эрнест Хемингуэйнинг «Алвидо қурол!» асарини эслаш жоиз. Бу тип асарлар урушни ўз кўзи билан кўрган, унинг ёвуз табиатига гувоҳ бўлган хассос ижодкорлар томонидан ёзилади. Ўзбек адабиётида эса уруш сийратини очиб кўрсатувчи шоҳона асарлар уруш ва ундан кейинги ўн-ўн беш йил мобайнида деярли яратилмади. Борлари ҳам ўз даври чегараларидан ошиб ўтолмади.

Демак, ҳар қандай яхши асар воқелиги, пафоси, аввало, ижодкор қалбидан ўтиши, унда шахсийлашуви зарур экан. Кейин эса у қоғозга тушиб, ўқувчи юрагини ларзага солишга қодир бўлади.

37-йил қатағони ижодкорни анчагина ҳушёр бўлишга мажбур этган эди. Бунга Фафур Фулом, Миртемир, Шайхзода каби шоирлар ижодини кузатиш орқали гувоҳ бўлиш мумкин. Ҳатто 20-30-йилларда талай символистик шеърлари билан адабий жамоатчилик диққатини ўзига жалб этган ва Чўлпонга маломат тошлари ёғдирилганда янги бадий тафаккур оқимининг бошида турган, устозини ҳимоя қилиб мақолалар ёзган Ойбекдек шоир ҳам уруш ва ундан кейинги ўн-ўн беш йил мобайнида ижтимоий-сиёсий ҳозиржавоб, мафкурабоз тизмалар тизишдан ўзга чора тополмади.

Қолаверса, мамлакатда кетма-кет равишда рўй бераётган сиёсий-ижтимоий ўзгаришлар, айниқса, уруш ва унинг ташвиши ҳамма қатори шоирни ҳам бир қадар доводиратиб қўйган эди. Атрофда нима воқеалар содир бўлаётганини англаб, идрок этиш учун ижодкорга замон маъносидаги масофа керак эди. Шоирнинг воқеалар бўрони ичида туриб, улар ҳақида тўлароқ, чуқурроқ, аниқроқ гапни айтиши мушкул эди.

Шунга қарамасдан, ўзбек шеърлятида атроф-муҳитни, дунёни янгича бадий идрок этиш ҳаракати 30-йилларда ўзининг навбатдаги босқичига ўтган эди, дейиш мумкин. Фафур Фулом мана шу ҳаракатнинг фаол ва ғоят маҳсулдор вакили эди.

Маҳмуд Тоиров

Отанининг ўкинчи

Достон

Отам Тўхта қори Тоир ўғли
хотирасига бағишлайман

Бир мўмин отахон Хизр алайҳиссаломга рўбарў келиб қолибдилар. Шунда отахон бениҳоя шодланиб:

— Яратганга шукр, сизга мени йўлиқтирди, ҳақимга дуо қилинг, — дебдилар. Хизр алайҳиссалом дуо қилибдилар.

— Энди яна бир илтимосим бор. Фарзандларим ҳақига ҳам бир дуо қилсангиз.

Хизр алайҳиссалом дебдилар:

— Йўқ, фарзандларингиз ҳақига ўзингиз дуо қилинг, мен омин деб турайин. Зеро, ота-онанинг дуоси Хизрнинг дуосидан ҳам юксак туради.

Ҳадисдан.

Муқаддима

*Бола эдим, бир бахтли бола эдим,
Қувонч қучган қирдаги лола эдим.*

*Шалоланинг шаббодаси эдим, мен,
Ота-онам хуш бодаси эдим, мен.*

*Кулоч ёзсам осмонни қучар эдим,
Чанқаганда шодликни ичар эдим.*

*Гўзалликдан энтикарди бу олам,
Бахтли эди дунёдаги бор одам.*

*Капалакнинг қанотларин силардим,
Қалдирғочнинг кўзларида кулардим.*

*Юрмас эдим мен қўйнимга тош солиб,
Тиллашардим чумолини тўтволиб.*

*Бошим, теграм, кўнглимда қуёш эди,
Шабнам ичган майсалар дилдош эди.*

*Орзу отлиғ оқ отларим бор эди,
Қайғу менга, армон менга ёт эди.*

*Ногоҳ, бир кун, юзин очди бир туйғу,
Билолмадим хиёнатми ё қайғу.*

*Туйғу эмас, юз очган одам эди,
Болаликда биринчи нолам эди.*

*Бу одам на бою, на оқин эди,
Наздимда оддийгина сотқин эди.*

Намунча қовоғингиздан қор ёғмаса? — дедилар уйга хомуш кириб келган отамни қарши олган онам.

— Онаси, мен ўз касб-коримни ўргатиб, яна яхши бир шогирдни камолга етказдим деб, хушнуд юргандим. Аслида, бағримда илон асраган эканман.

— Нега бундай дейсиз? Худога шукр қилинг, бир эмас, бир нечта шогирдларингиз бор. Ҳаммаси кўркам, чиройли иморатлар қуриб, элу юртнинг қорига яраб турибди.

— Тўғрику-я, лекин бир кун келиб, улардан бири кексайганимда, менга хиёнат қилади, сотқинлик қилади, деб ўйламагандим!..

— Сотқинлик дегани нимаси? Ахир, у сизни қандай сотиши мумкин? Қолаверса, сизни нимангизни сотади, кимга сотади?

— Э, онаси, гап шунда-да. Менда-ку сотадиган ҳеч вақо йўқ. Лекин қорнининг қули бўлган одамдан кўрқиб керак. Бундайлар нафси йўлида нафақат устозини, Ватанини сотишдан ҳам қайтмайдилар!.. Энди сенга бор гапни айтсам... Одатдагидек бир одамнинг иморатини тиклаётган эдим. Кун бай ҳақ тўлаётганди. Бугун тонгда борсам:

— Уста, энди сизни ишлатолмаймиз, — деди иморат эгаси.

— Тинчликми, тушунмадим? — дея ҳайратимни яшира олмадим.

— Сиз кексайиб қолгансиз... секин ишларкансиз... Тўғри, менга ҳам қийин, сизга бу гапларни айтиш. Нима қилай, ахир, ўзингизнинг шогирдингиз келиб айтди... «Уста қариб қолган, ишлатманглар, ўзим келиб тезлик билан иморатингизни битириб бераман», деди. Қолаверса, куз ҳам эшик қоқди. Хафа бўлмайсиз, бизга ҳам тезроқ битгани маъқул...

— Онаси, ишонсанг бу сўзларни эшитиб турган жойимда қалқиб кетдим! Кўзимга ёш келди... Шу пайтгача қариб қолганимни ҳис қилмагандим. Бирдан чўкиб қолгандай бўлдим. Асбоб-ускунални йиғиштириб, уйга қандоқ келганимни билмайман. Менга шогирд тушганда қўлида теша ушлашни билмаган йигит қайси юз билан шундай деди? Хўш, энди айтчи, бу хиёнат эмасми?... Бу сотқинлик эмасми?! Агар мен кексайган бўлсам, огиримни енгил қилиш ўрнига, бола-чақамнинг ризқини қиядим, кўрнамак?... Бугуноқ уйига бораман, юзига тупураман бундай шогирдни!..

— Қўйинг, адаси, ундай қила кўрманг. Шайтоннинг сўзига кирманг. Устоз ўз шогирдини қарғаса, боласини қарғаган билан баробар... Яратганнинг ўзи кўриб тургандир бу ҳолни... Оч қоладиган замон эмас, Худонинг ўзи меҳрибон...

Отам ортиқча бир сўз демай уйга кириб кетди. Лекин мен учиб юрган осмонимдан тушиб қолгандек бўлдим. Беғубор кўнглимга илк бор хиёнат, сотқинлик деган совуқ сўзларнинг қўланкаси тушди. Отамнинг йиғлаганини эшитиб, менинг ҳам йиғлагим келди. Қани, энди бирдан улғайиб қолсам-да, отамнинг қўлидан арра-тешасини олиб, шу иморатни ўзим қуриб берсам. Афсуски...

ҚАЛБДАН ҚАЙНАБ ЧИҚҚАН КЎШИҚЛАР

«Паркент»нинг луғавий маъносини сўрасанг, «парилар кенти», «парилар маскани» деган маънони билдиради деб жавоб беришади. Бу талқиннинг илмий жиҳати нечоғлик тўғри эканини билмайман-у, лекин мен талабалик йилларимда биринчи марта Паркентга борганимда бу гапнинг чинлигига ишонч ҳосил қилган эдим. Негаки, фаришталар, парилар яшаса, шунақа гўзал, шунақа баркамол масканда яшайди-да! Тўғри, кейинроқ нима сабабдан бу гўшадан кетиб қолган. Ҳозир эса бу ерларда ўша париларнинг қанотлари тушиб кетган зурёдлари яшайди. Мен ҳар

гал Паркентга борганимда, бугун у ерда истиқомат қилаётган одамлар парилар авлодидан эканига ҳам ишониб қайтаман. Негаки, уларнинг ҳаммаси гўзалликка ташна ва ошна. Лекин улар бу гўзал масканинг неъматларидан бахрамандгина бўлиб қолганлар эмас, балки ўз меҳнатлари билан, ўз муҳаббатлари билан бу гўшанинг гўзаллигини асраб, бойитиб, гўзаллигига гўзаллик кўшиб келмоқда. Паркент, у ердаги Оқсоқ-ота, Заркент, Сўқоқ, Кумушкон, Боши қизил сой, Номданақ ва яна бир қатор жойлар шу қадар сўлимки, улар ҳамisha ажойиб шоирларнинг ватани ҳам бўлган. Чунки бу масканда яшаб, унинг сувини ичиб, ҳавосидан нафас олиб шоир ёки адиб бўлмасликнинг ўзи гуноҳ... Ҳайридин Султонов, Шарифа Салимова, Орифхон Одилхонов... Уларнинг номи халқ ўртасида яхши таниш ва ардоқли. Мана, энди Маҳмуджон Тоиров...

Болалигим боғига
Кулин сочди хиёнат.
Кўз очмаган кўнглимда
Юзин очди хиёнат.

Сотқинликнинг садоси
Кулоғимни тарс ёрди.
Юзларимни ёндириб,
Кўзимдан ёмғир ёғди.

Мен ҳам худди отамдек
Уйчан бўлиб қолгандим.
Мен нимага қоқилиб,
Мен нимадан толгандим?

Қайда, ахир душманам,
Узи йўғ-у, ёди бор.
Нечун унинг ногаҳон
Юрагимда доди бор?

Отамга армон бўлган
Дардми ё алам эди?!
Отамнинг ўкинчлари
Менинг ҳам нолам эди.

Хиёнатнинг ёқаси
Тушса эди қўлимга.

Сотқинликни ўзимча
Маҳкум этдим ўлимга!

Сотқинни сотиб бўлса
Кул қилиб сотар эдим.
Сотқинни отиб бўлса
Уйламай отар эдим.

Бўйимга бўй уланмай,
Уйимга ўй уланди.
Беғубор кўнглим кўрки
Булутларга беланди.

Қандай қилиб отамнинг
Кўнглини олсам дердим.
Бир сўз топиб малҳамдай
Ёнига борсам дердим.

Бормадим, боролмадим,
Ўз-ўзимга сўзладим.
Отам паноҳ сўрган зот—
Худойимга бўзладим.

Отанг борми, хиёнат,
Онанг борми, хиёнат?!
Айтгин, сенинг устингдан
Кимга қилай маломат?!

Сотқин кимнинг боласи,
Сотқин кимнинг жоласи?
Жисмимга сиғмай борар
Юрагимнинг ноласи.

Сўраб кўнглим хун бўлар,
Шоғирд ўзи ким бўлар?
Устоз қадрин билмаган
Чироғи йўқ тун бўлар!

Сўраб кўнглим хун бўлар,
Сотқин ўзи ким бўлар?
Кўкармайдиги то абад
Қарғишда кукун бўлар!

Ҳар кимга ҳам элининг
Хуш дуоси дарисин.
Вале, сотқин бўлса ким,
Қарғишларда қарисин.

Ёмон ният ёдида
Тебратмағум қаламим.
Сотқинларга соғайман
Дилдаги бор аламим.

Ҳақдан қўрқсин ҳар кимса,
Ўзига назар қилсин.
Яхшиларга ёр бўлсин,
Ёмондан ҳазар қилсин.

Маҳмуджон ҳам болалиқдан адабиётга ҳавас қўйиб, жонажон Паркентининг ҳавосидан озикланиб улғаяди. «Қувонч кучган қирдаги лола эдим, чанқаганда шодликларни ичар эдим, шалоланинг шабадаси эдим, мен» дейди шоир болалиги ҳақида. Ёки «бошим, теграм, кўнглимда қуёш эди, шабнам ичган майсалар дилдош эди» деган мисраларни тизадикки, булар Маҳмуджондаги шоирликнинг илдизларини тасаввур қилишга ёрдам беради. Маҳмуджон Миллий дорилфунунни битирди, турли идораларда ишлади. Албатта, у шу йиллар мобайнида ҳам шоирлигича қолган, шеърлар ёзган, лекин камтарликми, андишами ёки бошқа яна бирон сабабми уларни элу юрт олдига олиб чиқишга халақит берди. Фақат кейинги ўн-ўн беш йилдагина Маҳмуджон ёзганларини китоб ҳолига келтира бошлади. Бирин-кетин чоп этилган олти-етти шеърый тўплам, «Ҳақни таниб», «Сайланма» каби китоблари бутунги шеърияти-мизда ўз ўрнини эгаллади. Мана, энди «Отамнинг ўкинчи» достони...

Бу асарда ҳам унинг бошқа шеърларига хос иккита хусусият бор: биринчидан, дoston қалбдан қайнаб чиққан, зўр самимият билан ёзилган. Иккинчидан, унинг мазмуни ўзига хос. Шоир ҳамма нарсага ўз нигоҳи билан қарайди, ўз фикрларини айтишга, ўз туйғуларини ифодалашга ҳаракат қилади. Бу интилиш эса унинг шеърларида ҳам, достонида ҳам қуйма мисраларда, ҳикмат шаклига бурканиб намоён бўлади.

«Ҳақ сўз Ҳақнинг ҳукмидур,
Тили тегад юракка»

Ёхуд:

«Нафс волиб келган жойда кўнгли кўзи кўр бўлур»

Яна:

«Майдонга тушган марг манглайини қашимас...»

Яна бир мисол:

«Ахир, Оллоҳ отани
Осмон қилиб яратган.
Жаннатдан чиққан гулга
Боябон қилиб яратган.»

Дoston мавзуи теварагида қалам тебратар экан, шоир одамнинг табиати, ундаги фази-латлар ва қусурлар тўғрисида мулоҳаза юритади, улардаги норасоликларни кўриб, ўзининг таассуфлари ва ўкинчларини баён этадики, улар ҳам ўзининг теранлиги ва дардчилиги билан чинакам шеърят намуналарига эш бўлиб кетади.

Бу дунё тамошагоҳ, ўйинчиси кўп экан,
Айтилган ҳар ёлгоннинг суюнчиси кўп экан.
Куйиб-куйиб сўзласанг, кулиб-кулиб тинглашар,
Гоҳида одам зоти тепилгувчи тўп экан.

Отам ўтди дунёдан,
Армонин олиб кетди.
Мен улғайдим. Бу армон
Қалбимда қолиб кетди.

Аввал шукрим, Тангрига,
Ўғил берди, қиз берди.
Йўлдош бўлди яхшилар,
Назар берди, туз берди.

Аммо бир кам дунёнинг,
Ками сира тўлмаскан.
Яхши минг йил яшамас,
Ёмонлар тез ўлмаскан.

Пули йўққа бу дунё
Бозорлиги бекордир.
Айши кўпга оламнинг
Озорлиги бекордир.

Тилаганинг бермаса,
Тиланчига ҳам азоб.
Очмасанг, ўқимасанг,
Тош билан тенгдир китоб.

Ҳар куннинг ўз қувончи,
Ҳар куннинг ўз дарди бор.
Ҳар куннинг ўз сотқини,
Ҳар куннинг ўз марди бор.

Ҳар тонг отам қаршимда
Тиловатда тирилар.
Ўша таниш хуш нафас
Юзларимга урилар.

Узу кун ҳам ёдимда
Савобга чорлаб турар.
Йўл ахтарсам гоҳида
Ёғдудек порлаб турар.

Дейди: — Ўғлим унутма,
Ёлғон ёзиб яшам.
Сўнг таъналар тошида
Патдек тўзиб яшам.

Дунё дарди олдида,
Сенинг дардинг бир томчи.
Қоғозингга ҳам сизмас,
Бу оламнинг қувончи.

Ҳақ сўз Ҳақнинг ҳукмидир,
Тиғи тегар юракка.
Раҳминг келсин энг аввал,
Бўзлаб турган гўдакка.

Юзин булут тўсганда
Ойни армон эзади.
Ҳақсизлик бандасини
Тошдан ёмон эзади.

Отамга армон бўлган
Дард эди, алам эди.
Отамнинг ўқинчлари
Менинг ҳам нолам эди.

Болаликда бағримга
Ботган тошлар ҳамон бор.
Жилмаяди хиёнат,
Сотқин каслар омон бор.

Ажаб дунё экан бу
Яхшиликдан толмайди.
Заволи ҳам кўп экан,
Ёмонликдан қолмайди.

—**Ў...** биродарлар, балки ўйларсиз, бу не шоирким, дoston айтса ғамдан айтар, ҳузурингда қон йиғлаб турсалар? «Ёзинг шоир, борин ёзинг, кўнглимизнинг зорин ёзинг», десалар. Аслида ҳам қаршисида бўзлаб турган ҒАМнинг юзига парда тортиб, ҳали турилмаган ҚУВОНЧни излаб юрган шоир қаламини ўз юрагига санчиб қўя қолгани маъқул. Зеро, «банда тadbир қилади, Оллоҳ тақдир қилади». Тақдирга қайғу битилса ҳам сабрга султонлик қилиб, ётнинг ямоғидан ҳазар қилгувчилар қанча... Аксинча, бир луқма хуш таом, лаҳзалик лаззат, бир сиқим пул учун етти пуштининг руҳини қон қақшатиб, етти авлодини сотиб юрганлар, қанча!...

Ватанни севмоқ иймондандир, дейилади. Ватанни сотиш нимадан бошланади? кўнглини сотишданми? Нафс голиб келган жойда кўнглининг кўзи кўр бўлади.

Ёзмоқ осон кўксингга
Қувонч гул тақиб турса.
Юрагиндан йўл солиб
Бахт сели оқиб турса.

Деминг асли бу дунё
Синов учун майдондир.
Кимга яшаш кўп қийин
Ўзгасига осондир.

Ёзмоқ оғир жонингдан
Минг бир алам таралса.
Иқбол сўрсанг ва лекин
Пешонанг шўр яралса.

Бирин бахти ўзгасин
Кўзин чиқариб келган.
Гўдаклар бор дунёга
Сочи оқариб келган.

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Энди уч-тўрт оғиз гап дoston тўғрисида. Унинг ўзига хослиги — мазмунида, шоир сотқинлик тўғрисида фикр юритади. Унинг отаси машҳур уста ўтган, ажойиб иморатлар қурган, шоғирдлари кўп бўлган. Бироқ у кексайганда шоғирдлардан бири унга хиёнат қилади. Бу — отада битмас жароҳат қолдиради. Шоир дунёда сотқинликнинг тури кўп эканини кўрсатади. Энг ёмони шундаки, сотқинлик фақат бир одамга кулфат, ғам-ғусса келтирмайди, ундан тарқаган ҳалқалар кўпчиликнинг ошига заҳар солади, ҳаётини нотинч қилади ва юракларда ўкинч туғдиради. Шоир бу туйғуларни ёрқин очган ва сотқинликни жирканиш билан тасвирлаб берган. Албатта, шоир олдига қўшимча талаблар қўйиш мумкин. Яна бошқача хиёнатлар бор. Мана, масалан, эрнинг хотинига, хотиннинг эрга, фарзанднинг ота-онага, элу юртга хиёнати ёки оддий бир чўпоннинг сурувга хиёнати. Лекин булардан қайси бирини қаламга олиш-олмаслик шоирнинг ўз иши.

Отамнинг ўкинчи» дostonи яхши шоирнинг яхши асари! Яхши асар муборак бўлсин, азиз шеърят мухлислари!

Озод Шарафиддинов,
Ўзбекистон Қаҳрамони

*Бир-бир айтсанг дунёнинг
Ситамига поён йўқ.
Достон бўлса не ажаб,
Юрагимда ёнган чўғ.*

*Бу андуҳлар фарёди
Туғилган маконимда.
Ҳасрати тилимдаю
Тикони товонимда.*

* * *

— **Э**ри хиёнат қилган аёлнинг кўзларига кўзингиз тушганми? Хотини хиёнат қилган эркакнинг-чи?! Улардан кўнгил сўраганмисиз? Уларга кўнгил бериб бўладими ўзи? Хиёнатда кўнгил борми аслида?.. Унинг юзи, туси қандай бўлади? Буни бир-бирига хиёнат қилган ота-онадан эмас, хиёнатнинг жабрини тортаётган гўдаклардан сўранг...

...Улар бир-бирини севишиб турмуш қуришганди. Парвардигор уларга икки қизча, бир ўғил ато этди. Янги ёпилган нон исидай бир-бирларининг димоғларидан бир-бирларининг мушк-анбарлари кетмасди. Тоғлардан жилдираб тушаётган ирмоқлар бир-бирларига қўшилиб кетганда уларни ажратиб бўлмагандек, эр-хотиннинг меҳр ирмоқлари оила деган мусаффо дарёда қўшилиб оқарди, жўшиб оқарди.

Йўлдан шайтон отлиқ бадбахт чиқди. Унинг қўлида хиёнат отлиқ тўғон бор эди. Бу тўғон эрнинг қўли билан меҳр ирмоқлари йўлига ташланди. Эр аёлга хиёнат қилди. Хиёнат кимларгадир ошкор бўлди. Икки киши билган сир сир эмас. Аёл наздида эри виждонини сотганди, имонини сотганди... Бир сўз билан айтганда, у сотқинлик қилганди...

Аёл бу аламга чидолмади... Бу хиёнатни кўтаролмади... Ўзини-ўзи ёқиб юборди. Катта қизи ўн олти, ўғли ўн икки, кичкина қизчаси уч ёш эди... бадбахт эр болалари билан ёлғиз қолиб кетди...

*Бу уйда кеча-кундуз
Бўзлашади болалар.
Гир айланиб онасин
Излашади болалар.*

*Каттасининг оҳлари
Тўкилганда тилидан,
Иймони бор одамнинг
Қонлар оқар дилидан.*

*Ая, ая, аяжон,
Уйга сиғмай кетяпман.
Кундуз чопиб, тун чопиб,
Сизга етмай ўтяпман.*

*Девордаги осиглиқ
Рўмолингиз йиғлайди.
Уй ичида чарх уриб
Уволингиз йиғлайди.*

*Жисмимизда жон йиғлар
Дастурхонда нон йиғлар,
Пиёлада чой йиғлар,
Юлдуз йиғлар, ой йиғлар.*

*Сизни кундуз ахтарсам,
Кундуз йиғлар биз билан.
Уйдаги гул, дов-дарахт,
Илдиз йиғлар биз билан.*

*Укажоним кулгуси
Юзларига сиғмасди.
Наин кулгу, бу дунё
Кўзларига сиғмасди.*

*Чоҳга тушган тойчоқдек
Талпинади сиз томон.*

*Тилин тишлаб йиғлайди
Кўрмайсиз-да, онажон!*

*Жисму жоним қақшатиб,
Дейди бир кун ногаҳон:
— Отанг ўлса билмадим,
Онанг ўлса кўп ёмон.*

*Оҳ, аяжон, аяжон,
Бўзлайвериб сил бўлдим.
Борса келмас йўллардан
Излайвериб сил бўлдим.*

*Овутолмай синглимни
Йиғлайдилар дадам ҳам.
Бошин мушглаб жонини
Тиғлайдилар дадам ҳам.*

*Кўргим келар аяжон
Юзингиз, кўзингизни.
Бизни уйдан кузатиб
Ёқибсиз ўзингизни.*

*Қандоқ гўзал эдингиз,
Қандоқ ёниб ўчдингиз?!
Гуноҳимиз не эди,
Биздан нечун кечдингиз?*

*Бўларди-ку, аяжон,
Уйласангиз бизларни.
Ким олади бағрига
Етим ўғил-қизларни.*

*Сизсиз дунё қоронғу,
Хунук экан уйимиз.
Эзиб қўйди бизни ғам,
Ўсмай қолди буйимиз.*

Синглим Гулиан бир туни
Сизни йўқлаб толганди.
Аламидан маст бўлиб
Дадам ухлаб қолганди.

Уйимизга ногаҳон
Учиб келди капалак.
Қанотлари қип-қизил
Чўчиб келди капалак.

Гир айланди бошимда,
Қўрқдим бироз жон ҳалак.
Синглимнинг болишига
Секин қўнди капалак.

Қарамади дадамга,
Қарагиси келмади.
Капалакжон дадамни
Нега кўзга илмади?

Капалакжон, капалак
Сен аямнинг арвоҳи.
У дунёдан келдингми,
Дадамнинг не гуноҳи?

Оҳ, гуноҳкор бўлсалар
Йиғлайдилар не учун?
Ўксиб-ўксиб жонларин
Тиғлайдилар не учун?

Сизсиз ая тун узоқ,
Тонлар сира отмайди.

Шўрпешона бу бошим
Болишларга ботмайди.

Овутмоқ-чун синглимни
Бир нима топиш керак.
Энг яхши ўйинимиз
Оқ теракми, кўк терак.

Яхши ўйин деймиз-у,
Йиғлаб-йиғлаб ўйнаймиз.
Бағримизни аяжон,
Тиғлаб-тиғлаб ўйнаймиз!

— Оқ теракми, кўк терак,
Гулиан сенга ким керак?
— Биймайсизми шуниям,
Менга аямла кейа-й...

— Оқ теяйми, кўк теа-й...
Апча, сизда ким кейа-й?
— Сингилжоним менга ҳам
Аям, аямлар керак.

— Оқ теракми, кўк терак,
Биздан сизга ким керак?
— Худо, Худо, Художон,
Бизга аямлар керак!

Такрорлаймиз минг бора,
Юрак яра, дил пора.
Айт, Художон, Художон,
Ўлимга борми чора?

* * *

Гар ой чиқса осмонга,
Кимнинг кўнгли ёришмас?!
Етимларнинг кўз ёши
Қувончга ҳеч қоришмас.

Бу дунёнинг оҳларин
Ҳар ким тортар ўзича.
Бу дарду ғам бормикан
Шу болалар бўзича?

Бўтадек бўзлаётган
Болаларнинг ёнидан.
Кўзин юмиб ўтса ким
Айрилган иймонидан.

Уйинг куйсин хиёнат,
Бўйинг куйсин хиёнат.
Ёлғон дунё сенга ҳам
Боқий эмас омонат!

Имонини сотганлар,
Виждонини сотганлар.

Гўдак оҳи кўр қилар
Юраги тош қотганлар.

Қайси уйда хиёнат
Жилмаяди туну кун,
Ўша уйга диёнат
Бегонадир, бағри хун.

Қай уйга қуёш тушмас,
Ой боқмайди осмондан.
Шу уйда бирор кимса
Айрилгандир виждондан.

Бу дунёда ёронлар
Хиёнатнинг тўри кўп.
Бўзлар ҳатто ҳоқонлар,
Сотқинликнинг тури кўп.

Қаламим қон қақшайди
Оқ қоғознинг устида.
Жоним чақар дардлар бор
Юрагимнинг остида.

Бурутлардек бир-бирин
 Қувиб ўтади кунлар.
 Гоҳ ёмғирмас, кўз ёшдан
 Ивиб кетади кунлар.

Бир бечора оҳидан
 Сарғаярмиш офтоб ҳам.
 Тутилган ул ой каби
 Мунғаярмиш офтоб ҳам.

Қайғу билан қувончининг
 Оралиғи чимдимча.
 Қишдан олиб чиқмайди
 Одамзотни ҳеч нимча.

Кўзин юмар ким, қачон,
 Ёруғ кунда ё тунда.
 Чўбир отни тўрт одам
 Кўтаради бир зумда.

Қабристонга шоҳлар ҳам
 Кирадилар пиёда.
 Бир нимчача тафти йўқ
 Оталар бор дунёда.

Келинг, бирга тинглайлик
 Бир азобнинг овозин.
 Чертилмай чил-чил синган
 Бир хур қизнинг ғам созин.

Ота десам ёдимга
 Келаверар ўз отам.
 Болаликда бўғзимни
 Тилган ўша илк нолам.

Ёшим ўтиб эликдан,
 Бировдан ҳеч кулмадим.
 Қартайган кул Худога
 Қандоқ йиғлар, билмадим?!

Мен отамни ёдида
 Инсоф юзин кўраман.
 Ризқ ахтарган бандасин
 Ҳалол тузин кўраман.

Тиловатим тотидан
 Зора руҳи шод бўлса.
 Мангу ётар манзили
 Тоабод обод бўлса.

Дилим эзилар ҳамон
 Отамнинг армонидан.
 Асрасин ўзи Эгам
 Одамнинг ёмонидан.

Бир қиз яшар бир уйда,
 Юрай деса юролмас.
 Йигирма йил тўшакда,
 Турай деса туроолмас.

Армон деган хўрсиниқ
 Томирида оқади.
 Ёлғон деган бир оғриқ
 Жисму жонин чақади.

Ёлғон деса дунёнинг
 Ёлғони шунча кўпми?
 Одамзотнинг назардан
 Қолғони шунча кўпми?

Бир сулув қиз қош-кўзи
 Унда ҳам бор ёронлар.
 Юрагини яралаб
 Қуйган фақат ёмонлар.

Туғилганда Дилдора,
 Зиё бўлиб туғилди.
 Онасининг кўз ёши,
 Дарё бўлиб туғилди.

Отасига мақташиб
 Юзини очишмади.
 Бешигининг бошидан
 Сочқилар сочишмади.

Қиз туғилди, отаси
 Судда юрди судралиб.
 Нияти онасидан
 Кетмоқ эди ажралиб.

Онаизор боласин
 Етим бўлсин демади.
 Севишган оиласин
 Ўтин бўлсин демади.

Гапирса ҳам бой ўғли,
 Сўз десин-да, дунёда.
 Айтмаса ҳам уларнинг
 Айтганидан зиёда.

Суд залидан отаси
 Бамисли кетди учиб
 Онаизор қон йиғлаб
 Қолди боласин қучиб.

Кўҳна дунё, бор дунё,
 Қилмадинг-а, ор дунё.
 Шу гўдак кўз ёшига
 Эдингми сен зор дунё?!

Аёлга увол қилдинг,
 Умрига завоқ қилдинг.
 Қошин ҳилол қилгандинг,
 Қоматини дол қилдинг!

Дунё сенинг кўчангда
Йигирма йил сар-сари.
Кўз ёшидан сарғайди
Улар умр дафтари.

Ҳар неки интиҳо бор,
Ибтидодан бошланар.
Саломдан бошланмаса,
Бил, видодан бошланар.

Она борки, меҳрнинг
Беланчаги тебранар.
Онанг бўлса сўвсиз ҳам
Остонангда гул унар.

Фарзанд-чун муз ичра ҳам
Зумда ёнолган она.
Қайғуларнинг қатиги
Қувонч қадоқланган она.

Она дилдан зорланса,
Замин тўлғонар экан.
Аёл эрдан орланса,
Тошлар уйғонар экан.

Аёл борки, оридан
Эр киши асо қилар.
Эрлар борки ғурурин
Тутунга косов қилар.

Қувончининг қаймоғи
Қат-қат юрган кимсалар,

Ситамининг салмоғи
Эзганни бир кўрсалар.

Афсуснинг алангаси
Кул бўлгунча кутганлар,
Одамнинг ор-номуси
Пул бўлгунча кутганлар.

Саволлар бор, жавоби
Жонимни чимчилайди.
Дунё дардин хитоби
Руҳимни қамчилайди.

Ахир, дунё поёни,
Борар манзил қабрдир.
Иймони бор инсонни
Султон қилган сабрдир.

Шодлигини шамолга
Совуриб юрганлар бор.
Қайғусини қонига
Қовуриб юрганлар бор.

Бир бечора армонин
Қирқ туя кўтармайди.
Туяни тирик ютиб
Узгаси йўталмайди.

Савол кўндир, ёронлар
Жавоби чертилмаган.
Тирик етим кўрмадим
Юраги йиртилмаган.

* * *

Сиз келтириб дунёга
Нима кўрдим отажон?!
Жонни тутиб жафога
Гина кўрдим отажон!

Бир қиз бўлиб силкиниб,
Ерда яйраб юрмадим.
Меҳрингизга елпиниб,
Оёғимда турмадим.

Сиз ҳам, биз ҳам омонат,
Ой осмонда боқийдир.
Қилмас сира хиёнат
Қуёш нурга соқийдир.

Қорда қолган қушмасман,
Дон керакмас, отажон!
Гўшт кўрмаган тишмасман,
Нон керакмас, отажон!

Қизим деган шонимни
Қидириб яшаяпман.
Мен жисмимдан жонимни
Сидириб яшаяпман.

Кўчангиздан тобутда
Юлдуз бўлиб ўтарман!
Отасидан ор қилган
Бир қиз бўлиб ўтарман!

* * *

Юрагингда ёлгон бор,
Ёниб яшай олмайсан.
Тусланмагин, аслингда
Тониб яшай олмайсан.

Юзинг шувит, дилингни
Очиб яшай олмайсан.
Тошмеҳрсан, шу тошдан
Қочиб яшай олмайсан.

Томирингдан чиққан қон
Улғайди, инсон бўлди.
Сен ҳушсан, кўрмайсан-да,
Унинг бағри қон бўлди.

Фарзанд ирмоқ, ирмоғинг
Талпинади сен томон.
Ота бўлсанг, дарё бўл,
Бағрингга чорла, нодон!

*Билсанг, Оллоҳ отани
Бир тоғ қилиб яратган.
Ҳар бир фарзанд қалбида
Чироқ қилиб яратган.*

*Чироғи ўчган кўнгиш
Дунёни хуш кўрмагай.
Гўдак тангрининг гули,
Риёни хуш кўрмагай.*

*Ота бўлиш шарафли,
Асли улўғ иноят.
Оталарни ё Тангрим,
Ўзинг қилдинг ҳидоят!*

*Гар оталар янглишса,
Фарзандлар йўл йўқотгай.
Оталар оқил юртнинг
Кўеши хушнуд ботгай.*

*Лолаларнинг лаблари
Саболарда очилгай.
Жойнамознинг жамоли
Дуоларда очилгай.*

*Оталарнинг ибрати
Чироқ бўлсин дилларда.
Қоқилтириш қасдида
Тош ётмасин йўлларда.*

*Вале, кўҳна дунёда
Ўй бошқа, ҳаёт бошқа.
Гоҳи катта подани
Бузаркан битта қашқа.*

*Унинг дилгир дилидан
Ситамини ситиб ол.
Очгил кўнгиш кўзини,
Кўлларидан тутиб ол.*

*Бирга босган қадаминг
Жаннатга етаклайди.
«Ота» деса, «болам» де,
Тангри умринг тилайди...*

*Орият элагидан
Ўтолмай қолганлар бор.
Наин ота, элининг
Қарғишин олганлар бор.*

*Дастурхоннинг бошида
Дуо қиларди отам.
— Ҳам ўзингдан, ҳам элдан,
Бегона қилма Эгам.*

*Бугун отам дуосин
Такрорлаб турғум бот-бот.
Отам руҳи мадаккор,
Отам руҳи зўр қанот.*

*Ахир, элдан бегона
Бўлганларни кўрдим, мен!
Ўзи тирик, лаънатда
Ўлганларни кўрдим, мен!*

*Айтаримнинг давоми
Оғир бўлса қайтайин.
Бу дostonни ўзгача
Ёзолмасам нетайин.*

IV

*Очилмайди кўзимиз
Тушавериб чоҳларга.
Кетаяпмиз дунёни
Тўлдириб гуноҳларга.*

*Етмиш йил яшаб гоҳи
Битта савоб олмаймиз.
Кўрсатмаган меҳримиз
Талаб қилиб толмаймиз.*

*Сотамиз боримизни,
Сотамиз оримизни.
Сотолмайин хунобимиз
Қишдаги қоримизни.*

*Майли, сотсин бандаси
Бу дунёда топганин.
Унутмаса бўлгани
Ватанда кўз очганин.*

*Сотиб бўлмас Ватанни,
У чўнтакка сиғмайди.
Қалб кўзи кўр кимсалар
Вале, буни билмайди...*

— **Ў**ғлим, сен йўқсан! Ҳаётмисан ва ё?! Билмадим, бу ёлғиз Яратганга аён. Биз онанг билан сен ёмоннинг умрини тилай-тилай қалбимиз шам мисол сўниб-сўниб бораёпти. Бизнинг фақат жисмимиз одамга ўхшайди, болам! Мен сени ёмон дедим. Айт, жувонмарг! Яхши бўлсанг юртни ташлаб кетармидинг?! Бизни ташлаб кетармидинг?! Биз сени қанчалик яхши кўрардик?! Қирқ қизни қалқитгувчи қадди-қоматинг, гулдек хунаринг бор эди, кўрнамак! Биз гафлат бандалари боламиз ичмайди, чекмайди... намоз ўқийди деб, керилиб юраверган эканмиз.

О, гафлат, гафлат!.. Ёшим олтмишдан ошди. Нега мен сени ўз жисму жонимда кўрмай келдим. Наҳот, сен менда яшардинг? Мен ўзимдан хафаман! Ўзимдан нафратла-

наман! Мени эл танийди, мени эл ҳурмат қилади, қариндош-уруғ, ёру дўстлар ўртасида обрўим яхши деб ўйлабман-у, бағримдаги боламнинг кўнглигини, иймонини шайтон ўғирлаганини кўрмабман!...

Айт, ўғлим! Ўзга юртларда сени кутаётган қариндош-уруғларинг, ёру дўстларинг йўқ эди-ку! Озод ўлкада, озод одамга ато этилган имконият ва бахтнинг ҳаммаси сенда мужассам эди. Сендан кўнглим қолди, болам! Сени онанг билан шу умидда камолга етказганмидик? Қартайганда бизни элдан айирдинг, юзимизни шувит қилдинг, онкўр!

Парвадигор ноламини сенга етказсин, болам! Сен юртга қайт! Йиғлаб тиз чўк! Бўзлаб тиз чўк! Бағри кенг эл бу, кечиргувчи эл бу! Кечирмаса, юзингга қаро суртиб шу тупроқда ўл! Токи, биз охиратгача юзимизга қаро суртиб бормаилик! Ўғлим, хиёнаткор фарзандга ота-она бўлиб қолиш азобини бошига тушганлар билади. Мен буни ҳеч қайси ота-онага раво кўрмаган бўлардим.

Болам сен йўқсан, лекин ҳар куни сен билан суҳбат қураман. Сени бағримга чорлайман. Сени яхши кўраман. Йўқ-йўқ! Сени ёмон кўраман. Сен ёмоним бўлиб эшикдан бошингни эгиб кириб келсанг-чи? Қарғаб аламдан чиқай, уриб аламдан чиқай! Тирикмисан ўзи? Тирик бўлсанг, менинг болам бўлсанг, эмаклаб бўлсанг ҳам юртга келганингни кўришим керак! Йўқса... Худога соламан!.. Каттиқ қарғайман!.. Оқ қиламан, онкўр! ... Оқ қиламан!!!

*Не сирлар бор ўзинг гувоҳ,
Биз бандамиз, бизлар гумроҳ,
Меҳрибонсан ўзинг, Оллоҳ,
Додига ет, шу отани!*

*Унинг дарди тошдан оғир,
Тобутдаги лошдан оғир,
Заҳар тушган ошдан оғир,
Додига ет, шу отани!*

*Афсусида аланга бор,
Оҳ ўзидан қилмоқда ор,
Дуст-душманга қилмагин хор,
Додига ет, шу отани!*

*Қариганда кун кўрмади,
Ой жилмайган тун кўрмади,
Оҳ, ўзидек хун кўрмади,
Додига ет, шу отани!*

*Ёмон одам кўкдан тушмас,
У маконсиз учар қушмас,
Болам ёмон бўлсин демас,
Додига ет, шу отани!*

*Бизлар яхши, бизлар ёмон,
Ўзинг ерсан, ўзинг осмон,
Сендан имдод, сендан фармон,
Додига ет, шу отани!*

*Бўзлайвериб бўздек бўлди,
Ош кўрмаган туздек бўлди,
Ўғли ўлмай ўзи ўлди,
Додига ет, шу отани!*

*Тупроқ уйсақ, тоғ бўлмагай,
Янтоқ гуллаб боғ бўлмагай,
Оқпадар ҳеч оқ бўлмагай,
Додига ет, шу отани!*

*Сотқин бўлмай ўлсин ўғли,
Бошин эгиб келсин ўғли,
Майли, кейин ўлсин ўғли,
Додига ет, шу отани!*

О на осмон, унинг оғирлиги сенинг елкангга тушмайди, дейдилар. Аммо, ёмон фарзанд доғи, қора қилмиши осмонни ҳам эгиб кўяркан. Бугун юртимизнинг айрим гўшаларида ўз оқидан ўзи ўртаниб, дилида «менинг ўғлим сотқин бўлиши мумкин эмас, мен ундай ўғил туққан эмасман», дея бўзлаб Худойимга нола қилаётган онаизорларнинг борлиги аччиқ, ҳақиқат. Ҳақиқатга тик қараш эса, ҳамиша ҳам осон кечавермаган. Худонинг бирлигига шак келтиришдан кўрққан одам, онадек буюк зотни айблашдан ҳам кўрқади. Зеро, ҳеч бир она фарзандим ёмон бўлсин демайди. Оллоҳ Одам Атони, Момо Ҳавони яратгандан буён дунёга кўз очган ҳар бир гўдак поклик, беғуборлик тимсоли бўлиб келган. Унда... улар ... қайдан яралган?..

*Ҳамма яхши, ёмон гўдак йўқ,
Бу дунёда ёмон чечак йўқ,
Тинглайверсанг ёмон эртақ йўқ,
Сотқинларни ким туққан, она?!*

*Ўғил ота обрўсин сотар,
Қай қиз она қайғусин сотар,
Бир фирибгар жодусин сотар,
Сотқинларни ким туққан, она?!*

*Кимдир танин, ким молин сотар,
Ким бозорда ҳаммолин сотар,
Яна кимдир жамолин сотар,
Сотқинларни ким туққан, она?!*

*Булбул сотиб, зоғ олганлар бор,
Қаранг, бепул тоғ олганлар бор,
Сабринг сиқиб ёғ олганлар бор,
Сотқинларни ким туққан, она?!*

Иймонни ҳам арзон сотишар,
Виждонни-ку, осон сотишар,
Гоҳ йўлига бироз тортишар,
Сотқинларни ким туққан, она,!

Хиёнатни бедорлигидан,
Мозор йиғлар мозорлигидан,
Бозор йиғлар бозорлигидан,
Сотқинларни ким туққан, она?!

Кул сотилар, эл сотилмайди,
Гул сотилар, дил сотилмайди,
Юрт сотишга мард ботинмайди,
Сотқинларни ким туққан, она?!

* * *

Қандай ёзай кўнгул зорини,
Айтгим келар дилда борини.

Бунда минг йил яшагинг келар,
Бунда зумда армонлар ўлар.

Кимки бўлса ҳаётга ошиқ,
Жон жомига чертгай хуш кўшиқ.

Ким тоғларда бўлса билади,
Осмон ерга яқин келади.

Тонгда эсар ҳаёт шамоли,
Юз очади юртим жамоли.

Бунда тошлар ойнадек тиниқ,
Боқсанг ўзинг кўрасан аниқ.

Уйғонади яхши ҳам ёмон,
Ризқин тилар кимда жон омон.

Тирик одам тиз чўксин фақат,
Қай юртда бор бундайин жаннат?

Кўёш тўйиб шабнамлар ичар,
Боларига гуллар бол тутар.

Боғларида баҳор балқиган,
Тангри хушлаб, Тангри алқаган.

Қирга шошар жон-жониворлар,
Одамзотнинг меҳрига зорлар.

Эй шодлигим чашмаси — Ватан,
Кўзларимнинг ташнаси — Ватан.

Мингни чорлар минг битта юмуш,
Паркент сойи тошдаги кумуш.

Кел, жонимга ўраб яшайин,
Фамларингни кураб яшайин.

Жилвалари жон олиб оқар,
Сув оқизган тоғлар хуш боқар.

Ватан, сени сотиб бўлмайди,
Сенга тошлар отиб бўлмайди.

Биқир-биқир қайнар булоқлар,
Ер тагида ёнган чироқлар.

Иймони бут ҳар одам билар,
Онасини оғритган ўлар.

Жисму жонинг поклик ўрайди,
Ой нурлари сочинг тарайди.

Эй мардларга эргашиган соя,
Ел хуржига емрилмас қоя.

Сен кўкларда учиб яшайсан,
Гузаликни қучиб яшайсан.

Унутмасин, ёв зоти ҳеч чоғ,
Бу Ватаннинг эрлари уйғоқ!

* * *

— **Ў**ғлим, дostonим поёнида сенга икки оғиз сўз айтгим келди. Зеро, бу Ватаннинг эрлари сафида сен ҳам борсан! Иншооллоҳ, келажакда сенинг ўғилларинг, менинг набираларим ҳам бўлгай! Айтиримнинг аввалида боболарнинг тафаккур дурларидан тўкилган уч кичик ҳикмат нурланиб тургай. Шуни унутмагинки, «майдонга тушган алп манглайини қашлама». Сен эса озодлик майдонидасан, Ҳурлик майдонидасан! Тўрт тарафдан ҳам сен элнинг нигоҳидасан. Элнинг элагидан эса ҳамма ўтавермайди, ўғлим!

Яна дейдиларки, «Тоза сув лойқа сувни тиндирилмайди. Лойқа сув эса, тоза сувни бир зумда лойқатади». Илоҳим, ҳар бандани лойқа сув бўлишдан, эр кишини мижғовликдан асрасин!

Тўғри сўз кишини уйқудан уйғотади. Мана бу ҳикматга қулоқ тутинг-а: «Бойлик, мол-дунё кўплиги билан эмас, балки нафснинг тўқлиги биландир». Нафсга қул бўлиш, бу шайтонга қул бўлиш демакдир. Умидворманки, бу фикрнинг шарҳини ўзинг англаб етгайсан, ўғлим!

Ўзинг англаб етгайсан яна,
Оқил айтар Ватан биттадир.
Гоҳ чапингдан ўнгинга боқмай,
Сендан сўрамай кунлар ўтадир.

Мен онамнинг дуосин олдим,
Шукур кўрди, тақдир иззатин.
Эрта кетди афсус, дунёдан,
Қилолмадим отам хизматин.

Кеча отам ўкинчин тинглаб,
Ўртаганди жонимни алам.
Бугун мени зорлатган армон,
Қийнайдимми, сени ҳам болам?

Бахт бекорга боқавермайди,
Сен йўлига чироқ ёқмасанг.

Оққан дарё оқавермайди,
Ирмоқ бўлиб ўзинг оқмасанг.

Ёмонликдан йироқ бўлгин-у,
Лек ёмондан қочиб юрмагин.
Сен вағдани вафо деб билаб,
Сирларингни сочиб юрмагин.

Киндик қонинг томган тупроққа,
Киндик қони томсин болангни.
Қувончингга қучоқ очганлар,
Малол кўрар гоҳо нолангни.

Ёт егунча ёнингда турар,
Шоҳ бўлмасанг Ватанда хок бўл.
Рухим абад шод бўлсин десанг,
Гинасиз эл кўнглидек пок бўл!

Хотима

Отам раҳматилик бир сўзни такрорлашни хуш кўрардилар: «Болаларим, унутманглар. Парвардигор асралганни асрайди!» Иншооллоҳ, шундай бўлгай. Биз Ватанни, Ватан бизни асрагай!

Қушлар учар, осмон тўла,
Сайёд юрар тадбир ила,
Отолмайди у бир йўла,
Асралганни асрар Худо!

Қанотинг йўқ, кўкка учма,
Ютоқиб ҳеч сув ҳам ичма,
Қоқилибсан, чоҳни сўкма,
Асралганни асрар Худо!

Биров кўрмас кўзинг учун,
Нур топдингни изинг учун,
Садо изла сўзинг учун,
Асралганни асрар Худо!

Ватан бизда, биз Ватанда,
Битта жонда, битта танда,

Мингашсак ҳам оқ саманда,
Асралганни асрар Худо!

Хурлик туғи жонда турсин,
Қадр қалқиб қонда турсин,
Ўзбек номи шонда турсин,
Асралганни асрар Худо!

Деманг, Маҳмуд ғамдан ёзар,
Кўзлардаги намдан ёзар,
Биз йўқотган шамдан ёзар,
Асралганни асрар Худо!

Достон битди, шукрим бисёр,
Яратганга зикрим бисёр,
Юрак дейди: айтгин такрор,
Асралганни асрар Худо!

ЭСКИРМАГАН ГАПЛАР

Ҳаётда биттагина тил билган киши биттагина бўлиб қолаверади. Икки тил билган кишини икки киши, уч тил билган кишини уч киши ва ҳоказо дейиш мумкин...

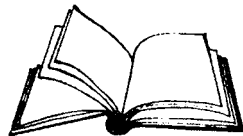
Кўп тилни билиш ўзини маданий киши деб ҳисоблашни орзу қиладиган ҳар бир хушфаҳм ёш киши учун фарз. Инглизча, немисча ёки французча, ёки итальянча билиш дунё маданияти хазинасига йўл очади. Шу тилларни билмаслик илғор фан, техникани ўрганишда анча мушкуллик туғдиради.

Шекспирни, Байронни, Шиллерни, Флоберни, Гюгони, Гётени, Дидрони, Дантени оригиналда ўқий олиш — бу жуда катта фазилат-ку!

Фикримча, ёшларимизнинг кўп тил билиши уларнинг ахлоқига мусбат таъсир кўрсатади...

Фафур Фулом,

1965 йил.

Араб мумтоз адабиётида шеърят (Абу Нувос, Имрул Қайс, ал-Ахтал, Мутанабий, Абул-Аъло ал Мааррий ва бошқалар) билан бирга бадиий наср юксак даражада ривожланган. Ўрта асрлар, илк исломият замонида араб насрида инсон ахлоқи, маънавияти, турли тоифага мансуб одамларнинг рухий олами, инсоний фазилатлар ва иллатларни очувчи кичик, ихчам, чуқур маъноли ҳикматлар, халқ донишмандлиги беқиёс қудрат касб этди. Бу ҳикоятлар ва латифалар бутун инсоният учун абадий қадриятлар сифатида ҳозиргача қимматлидир. Зеро, бу насрда илм, маърифат, оқиллик, хулқ гузаллиги, мардлик ва олийжаноблик, зарарли енгилтак нафс эҳтиросларини жиловлаш, яхшилиқ, эзгулик мақталади, адолатсиз, ноҳақ хатти-ҳаракатлар астойдил қораланади. Аммо бу гоҳ ҳазил-мутоиба билан, матн қатида сингдирилади. Ана шу ҳикоятлар, латифалар, ҳикматлардан айримлари бевосита араб тилидан таржима қилиниб, сизга ҳавола этилаётир.

Таҳририят

Ҳодир Ҳикоятлар, Ҳикмати узлар

ЯХШИ ҚЎШНИ

Ҳасан Басрий айтиди: «Яхши қўшни сенга зиён ва ташвиш етказмайдиган қўшни эмас (аслида бундай қўшни ҳам яхши), балки сенинг ёмонлигинга чидаб яшаётган қўшнидир.

АЁЛ ЙИҒИСИ

Аш-Шабъий ҳикоя қилади:

— Бир кун мен қози Шурайхнинг уйида меҳмон бўлиб ўтирган эдим. Бир аёл ҳўнграганча йиғлаб кириб келди ва қозига эрининг ёмонлигидан шикоят қилди. Мен ўзимни тугулмай:

- Бу бечоранинг аҳволи гоят ачинарли экан, — дедим.
- Нима учун? — сўради қози.
- Кўрмайсизми, бояқиш жабрдийда тинмай йиғламоқда, — дедим.
- Юсуфни (чоғга ташлаб юборган) оғалари ҳам отасига бориб, «Укамиздан айрилиб қолдик!» — деб ҳўнграб йиғлаган эдилар,— деди қози.

ЗИҚНА

Бир хасис ўртоқларига мақтаниб деди:

- Мен ярим кечада овқатланишни яхши кўраман.
- Нима учун? — деб қизиқсинди улар.
- Ярим кечада, — деди бояги киши, — ҳаво салқин, олдинда биров йўқ, меҳмон ҳам эшик тақиллатиб юрмайди.

Бир куни Аббос ибн Абдулмуталиб Расулulloҳдан сўради:

— Мени бирорта вилоятга ҳоким қилиб юборсангиз яхши бўларди.

Бунга пайғамбаримиз эътироз билдириб:

— О, амаки, мансабсиз яшаб, охиратда нажот топиш ҳокимликдан афзалроқ эмасми,— дедилар.

САБР — ИЙМОННИНГ ЯРМИ

Имом Аҳмад (Ханбал) раҳматиллоҳи алайҳ деди:

— Куръони Каримда сабр сўзи 99 марта зикр қилинган... Чиндан ҳам, сабр— иймоннинг ярмидир. Иймон икки қисмдан: сабр ва шукрдан иборат. Бу ҳақда Куръонда 16 марта айтилган.

ЎГИТЛАР

Эй фарзанд, тошбағир одамдан кечирим сўрама. Фақат ўз кучинг (меҳнатинг) билан кун кўр. Дилингдаги гапни сенга зиён етказиши мумкин бўлган одамга айтма.

* * *

Дононинг сўзларидан ибрат ол, чунки донолар ҳаётда кўрган, билган, эшитганларининг энг яхшиларини ёзиб қўядилар, ёзиб қўйганларининг энг яхшиларини ёдлаб оладилар, ёдлаб олганларининг энг яхшиларини дўстларига, ёшларга гапириб берадилар.

* * *

Билим билан зийнатланган донолик энг қимматлидир: самимият билан зийнатланган билимлар янада қимматли: амал билан зийнатланган самимият ундан-да қимматли: яхшилик билан зийнатланган кори хайр баридан қимматлидир.

* * *

Али ибн Абу Толиб бир куни дўсти (саҳоба) Умар ибн Мувоҳ аз-Зухайрийдан сўради:

— Энг аҳмоқ одам ким?

Зухайрий жавоб берди:

— Ўзини энг ақлли деб билувчи одам энг аҳмоқдир.

— Энг ақлли одам ким? — деб сўради Али.

Зухайрий жавоб берди:

— Жоҳилият голиб келмаслиги учун илм, маърифат тарқатувчи одам энг ақллидир.

ХОРУН АР-РАШИД ВА ДОНО ЧОЛ

Бир куни Хорун ар-Рашид бир чолдан ўтинди:

— Отахон, менга панд-насиҳат қилинг.

Чол жавоб берди:

— Молу давлатингдан бошқалар баҳра олсин.

— Яна айтинг.

— О, Хорун, бойларнинг саройлари уларнинг қабрларидир.

— Яна айтинг.

— Ўлим — энг яхши ибратдир.

Хорун ар-Рашид бу сўзлардан таъсирланиб, йиғлади.

— Отахон, рухсат этсангиз, қарзларингизни мен тўлаб қўйсам, савоб олардим.

— Сенинг қарзларингни кечиб юборадиган зот менинг қарзларимни тўлайди.

— Ундай бўлса, хазинамдан шунча тилла пул берайки, умрингиз охиригача етсин.

Қария бунга ҳам эътироз билдирди:

— Сенга берган Худо мени ҳам эсдан чиқармайди.

НАСИҲАТ

Кучинг етса — олим бўл. Агар олим бўлолмасанг, олим одамга шогирд бўл. Буни ҳам эптолмасанг, чин олимларни ҳурмат қил. Бу ҳам қўлингдан келмаса, олимларнинг жаҳлини чиқарадиган иш қилма.

* * *

Яхшилик ва ёмонликни фарқловчи одам оқилдир, аммо ёмонликлардан зарари камроғини танлай олган одам янада ақллироқдир.

Етти хил аёлга уйланманглар;

1. Етим фарзандини яхши кўрмаган;
2. Кўпгина йигитлар билан ўйнашувчи;
3. Серишва ва ясан-тусан қилиб юрувчи сатанг;
4. Гапдон, эзма, гийбатчи;
5. Ҳамиша соғлигидан нолийдиган;
6. Димоғдор, отасининг моли билан мақтанадиган;
7. Бойлигини пеш қилиб, сизни ерга урувчи аёлга.

ЖУМЪА ҲОСИЯТИ

Қадимдан жуҳудлар шанбани, масиҳийлар якшанбани яхши кун дейдилар. Муслмонлар учун эса жумъа — энг яхши кун. Оллоҳ таоло жумъа куни одамни яратган. Жумъа куни Одам Ато жаннатга кирган. Жумъа куни Одамнинг гуноҳи кечирилган. Жумъа куни Одам Ато вафот этган. Жумъа куни Оллоҳ фаришталарга исм берган. Жумъа куни — Қиёмат бошланади. Жумъа куни Оллоҳ жаннатийларга жамолини кўрсатади.

* * *

Ирода ва сабр муваффақият гаровидир.

* * *

Ўйламай иш қилувчи — аҳмоқ. Ўйлашни истамайдиган — тентак. Ўйлашга журъат қилмайдиган одам — ўзи каби бир банданинг қули.

* * *

— Умар ибн Хаттоб бошини эгиб турган йигитга хитоб қилди:

— Бошингни кўтар, Худога бўйсунуш — бош эгиш билан битадиган амал эмас, балки, Худонинг буюрганларини бажариш — бўйсунушдир.

* * *

Имом Жаъфар Содиқ (имом Ҳусайн авлодидан, авлиё) фарзандига насиҳат қилди:

— Беш одамни ўзингга дўст тутма ва беш ишда уларга йўлдош бўлма!

— Ким экан улар? — сўради фарзанд.

Жаъфар Содиқ жавоб берди:

— Биринчи — нопок, фирром одам, у таом ва ичкилик учун сенга хиёнат қилади.

— Иккинчи — очкўз одам, у сени арзимас чақага сотади.

— Учинчи — ёлгончи одам, у — саробга ўхшайди, қиёфаси жимирлаб туради, ўзи йўқ.

— Тўртинчи — аҳмоқ одам, сенга ёрдам бераман, деб, зарар етказди.

— Бешинчи — қариндошларини билмайдиган одам лаънатга сазовордир.

* * *

Бир донишманддан:

— Нечта дўстингиз бор? — деб сўрадилар.

Донишманд деди:

— Ҳозирча билмайман, чунки молу-давлатим бор. Қачон шу молу-давлат тугаса, неча дўстим борлиги билинади.

* * *

Бир куни Қайс ибн Саъд дўсти Ақсом ибн Сайфийни учратиб, ундан сўради:

— Одам Ато фарзандларининг нечта камчилиги бор?

Дўсти жавоб берди:

— Одам фарзандларининг камчиликлари шу қадар кўпки, уларнинг саногига етиш қийин. Лекин ҳамма камчиликларини яширишнинг бир йўли бор.

— У қандай йўл?

— Тилни тийиб юриш.

* * *

Каъб (ибн Мунаббих) айтади:

— Худога мурожаат қилганингизда, овозингизни ҳамма эшитсин. Одамларга мурожаат қилганингизда, фақат Худо эшитадиган қилиб гапиринг.

* * *

Ўн одамнинг ўн сифати ёмон:

1. Ҳокимнинг саховатсизлиги.
2. Олийжаноб одамнинг хиёнати.
3. Олимнинг камбағаллиги.
4. Қозининг ёлғончилиги.
5. Оқил одамнинг сержаҳллиги.
6. Катта одамнинг ақли заифлиги.
7. Душманнинг тез касал бўлиши.
8. Бахтсиз одамнинг бировлар устидан кулиши.
9. Камбағалнинг мақтанчоқлиги.
10. Бойнинг Ҳасислиги.

* * *

Расулulloҳ (с.а.в) айтадилар:

— Ортиқча бойлик чириб кетади. Шилқим йигитлар тез қарийди. Порахўрлар ташвишда қолади.

* * *

Бир гадо овқатланиб ўтирган одамлардан:

- Нима еябсизлар? — деб сўради.
- Заҳар еябмиз, — деб жавоб беришди.
- Гадо қўлини чўзди.
- Менга ҳам беринглар, сизлар ўлсангиз менга ҳам ҳаётнинг қизиғи йўқ.

* * *

Бир одам Хорун ар-Рашиднинг вазири Яҳё ибн Холидни учратиб:

— Сиздан бир нарса сўрамоқчиман? — деди.

Яҳё ибн Холид:

— Мен ҳам сиздан бир нарсани сўрамоқчиман? — деди.

— Нимани сўрамоқчисиз? — деди илтимосчи.

Яҳё ибн Холид айтди:

— Сўраганимга рози бўласизми?

Илтимосчи:

— Рози бўламан, — деди.

Яҳё айтди.

— Мендан ҳеч нарсани сўраманг, илтимос.

Илтимосгўйнинг рози бўлишдан бошқа иложи қолмади.

* * *

Сулаймон ибн Довуд айтади:

— Ақли аёл оилани мустаҳкамлайди, аҳмоқ аёл оилани бузади.

* * *

Бир донишманддан сўрадилар:

— Душманларингиз ичида ким ўзини дўст қилиб кўрсатади?

Донишманд жавоб берди.

— Ҳасадгўй ўзини дўст қилиб кўрсатади.

* * *

Холид ибн Суфёндан сўрадилар:

— Одам қайси вақтда гапиргани маъқул?

Холид жавоб берди:

— Одам гапиришни истамаган вақтда гапирсин. Гапиргиси келиб турганда тилини тийгани дуруст.

* * *

Донишмандлар айтадилар:

«Одамга Ҳақ таоло кўп ҳунарлар берган. Булар: арслоннинг жасурлиги, хачирнинг чидами, чўчқанинг очкўзлиги, тулкининг айёрлиги, мушукнинг мулойимлиги, маймуннинг тақлидчилиги.»

* * *

Дунёда уч нарса омонат:

— Булутнинг сояси, ёмон одамнинг дўстлиги, ёлғончининг мақтови.

* * *

Уч амал ёмондир: зиқналарга бўйсуниб, эҳтиросларга берилиш, ўзини мақташ.

* * *

Умар ибн Хаттобга айтишди:

— Фалончи ёмонлик нималигини билмайди.

Ҳазрат Умар бунга жавобан дедилар:

— Худди шунинг учун у ёмонлик қилиши мумкин.

* * *

Тўрт хил одам қайғу, кулфат келтиради:

1. Ёвуз. 2. Ҳасадгўй. 3. Илмсиз олим. 4. Халқ тан олмаган арбоб.

* * *

Ақлли одам соч-соқолини бўяб, ўзини ёшартирмайди, қарилигини яширмайди.

* * *

Бир донишманддан сўрадилар:

— Қайси рост гапни айтмаган маъкул?

Донишманд жавоб берди:

— Ўзи ҳақидаги мақтовни.

* * *

Умар ибн Хаттобдан сўраганларида, деди:

— Ҳалол одам алдамайди, ақлли одам алданмайди.

* * *

Муовия (Абу Суфён ўғли) ҳузурда фақат ал-Ахмар жим ўтирарди. Муовия:

— О, Абу Бакр, сен нечун жим ўтирибсан? — деб сўради.

Ал-Ахмар жавоб берди:

— Гапирай десам, сендан кўрқаман, гапирмай десам, Худодан кўрқаман.

* * *

Ақлли одамга уч хислат ярашмайди:

1. Олимларга ҳурматсизлик:

2. Султонга ҳурматсизлик:

3. Дўстларга ҳурматсизлик.

* * *

Ақлли одам бўлмайдиган ишга интилмайди. Агар интилса, у кемани саҳрода суздирувчига, юк аравани эса денгизда юргизувчига ўхшаб қолади.

* * *

Кулоғинг икки — кўпроқ тинглагин, оғзинг бир — камроқ гапиргин.

* * *

Халил ибн Аҳмаддан сўрадилар:
— Илм афзалми, бойлик афзалми?

Халил жавоб берди:
— Илм афзал.

Яна сўрадилар:

— Унда нечун олимлар подшоҳнинг саройига тез-тез борадилару, подшоҳ олимларнинг ҳузурига тез-тез бормайди.

Халил жавоб берди:

— Чунки подшоҳдан фойда чиқишини олимлар биладилар, подшоҳ эса олимлардан фойда чиқишини доим ҳам билавермайди.

* * *

Луқмон ҳаким айтади: «Бировдан қарздор бўлган яхши одам кечаю кундуз азобда яшайди.»

* * *

Ибодат вақтида қалбни эҳтиёт қил, меҳмонга борганда кўзни, одамлар орасида тилингни тий.

* * *

Хушомадгўй одамдан қўрқинглар, у ханжарга ўхшайди. Зоҳиран айтгани мойдай ёқади, ботинан ҳушёрликни ишдан чиқаради. Рухни ўлдиради.

* * *

Расулulloҳ (с.а.в.) айтганлар: «Илм изловчи одамлардан тўрт тоифаси дўзахийдир:

1. Бошқа олимларни мот қилиш учун илм изловчилар;
2. Аҳмоқларни баҳса енгилар учун илм олувчилар;
3. Машҳур ва бой одамларнинг назарига тушиш учун илм олувчилар;
4. Султондан мукофот тамаъида илм ўрганувчилар.

* * *

Расули акрам айтган эдилар: «Қиёмат куни олимларнинг ёзган сиёҳи шаҳидларнинг қонига тенг ҳисобланади».

* * *

Расулulloҳ (с.а.в.) айтганлар: «Бир соатлик адолат қирқ йиллик ибодатдан афзалдир».

* * *

Бир аёл ҳоким Қайс ибн Саъд ибн Ибодага арз қилиб келди:

— Уйимизда каламушлар кам қолди.

Қайс аёлнинг бу сўзидан завқланди ва:

— У қандай гўзал ишора қилди. Унинг уйини ғалла, ёғ ва гўшт билан тўлдиришлар, — деб хизматчиларига буюрди.

* * *

Расулulloҳ (с.а.в.) айтган эдилар: «Кимки ўз нафси билан жанг қилса, ўша одам мужтаҳиддир».

* * *

Бир одам Расулulloҳ ҳузурига келиб:

— Ё, Оллоҳнинг элчиси, энг муносиб, хайрли ишлар қайси? — деб сўради.

Пайғамбар (с.а.в.) жавоб бердилар:

- Оллоҳга пок иймон билан ибодат қилиш.
- Осонроқ ишлардан қайси бири яхши?
- Расуллуллоҳ (с.а.в.) жавоб бердилар:
- Олийҳиммат ва сабр-қаноатли бўлиш.
- Бундан ҳам осонроқ иш қайси?
- Пайғамбар жавоб бердилар:
- Ғам-ташвишинг кўпайса, Оллоҳдан шикоят қилма.

* * *

Саховат — камтаринлик мевасидир.

* * *

Донишмандлар айтадики, уят — иймон меваси.

Ғақат иймонли одам расво ишларни қилишга Оллоҳдан уялади. Уят ва иймон — эгизакдир.

* * *

Иззатталаб, обрўталаб бўлманг, эркин яшайсиз.

* * *

Оллоҳ сизнинг ташқи қиёфангизга қарамайди, ул Зот қалбингизга қарайди.

* * *

Ал-Хажжож (золим ҳоким) замонида саройга бориб келганлардан дўстлари сўрашаркан:

— Кимни дорга осишди, кимни зиндонга ташлашди, кимга дарра уришди?

Кўп гўзал иморатлар қурдирган, хунармандларни қадрловчи ҳоким Волид ибн Абдул-Малик замонида бўлса:

— Шаҳарнинг қаерида янги иморатлар солинибди, қаерда янги боғлар бунёд этилибди?

Базмларни ва ҳазил, эрмакларни яхши кўрган Сулаймон ибн Абдул-Малик даврида эса:

— Зиёфатда қанча таом тортилди, қанча ва қандай ичимликлар ичилди?

Умар ибн Хаттоб замонида ниҳоят одамлар бир-биридан:

— Қурьони шарифнинг қайси суралари ва оятлари ўқилди? Рўза қачон? Қайси масжидда намоз ўқидинг? — деб сўрашар эканлар.

* * *

Бир ақлли ҳоким ўта жаҳли тез бўлиб, бу айбини ўзи ҳам биларкан. Шунинг учун хизматкорларига буюриб қўйган, улар ҳоким жаҳли чиққанда биринчи варақдаги нақлни, жаҳлдан тушганида иккинчисини, сўнг учинчисини ўқиб беришар экан. Биринчи варақда «Эсингда тут, сен Худо эмас, оддий бандасан.» Иккинчисида эса: «Сен бу одамни кечирсанг, Худо сени кечиради». Ва ниҳоят учинчисида: «Сен Қурьонга мувофиқ иш қилдинг», деб ёзилган экан.

* * *

Бир куни бойлик, билим ва ор-номус учрашиб, суҳбат қуришибди. Бойлик айтибди:

— Агар мен йўқолиб қолсам, подшоҳ саройида бўламан.

Билим айтибди:

— Агар мен йўқолиб қолсам, масжид ва мадрасадан изласангиз бўлади.

Ор-номус айтибди:

— Агар мен йўқолиб қолсам, изламанглар, барибир тополмайсиз.

* * *

Бир соҳибжамол башараси хунук эрига бундай дебди:

— Худо хоҳласа, иккаламиз ҳам жаннатга тушамиз. Эри: — Нима учун?—деб

сўрабди. Аёл: — Мен сиз билан бирга яшашга сабр-тоқат қилганим учун. Сиз бўлса доимо Оллоҳга шукрона қилиб яшаганингиз учун.

* * *

Хорун ар-Рашид боғбонни чақириб:

— Ҳозироқ менга ширин қовун топиб кел!— дебди.

Боғбон:

— Ё, мўъминлар амири, менга уч кун муҳлат беринг, — дебди.

Халифа норози бўлиб:

— Йўқ, ҳозир топиб келасан! — деб буюрибди.

Боғбон:

— Ё, мўъминлар амири, Худои таоло еру осмонларни ва унинг ичидагиларни олти кунда бунёд қилган. Сиз бўлсангиз уч кун кутишга сабрингиз етмаябди.

Халифа бу жавобни эшитиб, қулибди ва боғбонга:

— Майли, ўз билганингча қил, — дебди.

* * *

Бир куни халифа пашшаларнинг кўплигидан безовталаниб зорланибди:

— Худо шу пашшаларни нима учун яратган экан-а?

Доно вазир бундай жавоб берибди:

— Худо пашшаларни шунинг учун яратганки, қудратли ҳукмдорлар ҳам пашшага кучи етолмаслигини, ўзининг ожиз бир банда эканлигини тушунсин.

* * *

Бир аёл завжи қазо қилганда марҳумни мазорга олиб кетишаётганлар ортидан:

— Эй, хожам, энди сиз борадиган жойда на таом, на сув бор, ҳаммасидан маҳрумсиз, — деб зор уриб йиғлабди. Бу сўзларни эшитган бир камбағал:

— Наҳотки ўликни бизнинг уйга олиб боришаётган бўлсалар?— деб ажабланибди.

* * *

Бир бадавлат одам (ўлими олдидан) Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларига келиб:

— Ё, Расулуллоҳ, менинг ўлимим яқинлашди, аммо сира ўлгим келмаябди, — деб зорланибди.

Расулуллоҳ ундан:

— Мол, давлатинг кўпми? — деб сўрабдилар.

— Ҳа, етарли,— дебди ҳалиги одам.

Расулуллоҳ (с.а.в.) шунда:

— Барча бойликларингни муҳтожларга улашиб бер. Ўзинг ўлишни истаб қоласан,— дебдилар.

* * *

Дўстларнинг яхшиси фойдали насиҳатлар қиладиганлари, ишларнинг яхшиси охир-оқибат гўзал самара берадиганлари, мақтовларнинг яхшиси — мард одамларнинг мақтовидир.

* * *

Хусрав Ануширвоннинг муҳрли узугига: «Кечиримли бўл, кечиримли бўл», — деб ёзилган экан.

* * *

Ҳокимиятга эга бўлган одам туҳматчилар ва гийбатчиларнинг гапига кирмасин. Чунки, улар эрта бир кун сенга ҳам туҳмат қилиб, гийбат қилишлари аниқ.

* * *

Маст қилувчи ичимликни яхши кўрадиган машҳур Бароа ибн Кобус халифа Волид ибн Абдул-Малик ҳузурига пешонасини қашқа қилиб келган экан. Халифа Волид ундан сўрабди:

— Юзингни ким чиройли қилиб қўйди?

Бароа кўпчилик олдида шаробни кўпроқ ичибман, дейишга уялиб, пардалаб:

— Қизил тулпоримни миниб сиз томонга шошиб келаётган эдим, йиқилиб тушдим, — дебди.

Волид унинг ишоратини тушуниб:

— Оқ тулпорингни минганингда йиқилмас эдинг,— дебди.

(Бу билан Волид «шароб ўрнига сут ичганингда» демоқчи экан.)

* * *

Одамлар беш ҳолатда маст бўладилар:

1. Шаробдан;

2. Ёшлиги билан ғурурланиб;

3. Бойликларига керилиб;

4. Севгига ғарқ бўлиб;

5. Мансаб, ҳокимиятдан ҳаволаниб, босар-тусарини билмай қолганда.

* * *

Бир одам ал-Ҳазирий ҳузурига шикоят билан келибди ва унга:

— Дўстлик ҳурмати ёрдам бер, менинг бор-йўғимни ўғрилар талаб кетишди, деб арз-дод қилибди.

— Энди нима қилмоқчисан?— сўрабди дўсти.

— Дўстлигимиз ҳурмати, таланган нарсаларимнинг пулини берсанг.

Буни эшитган ал-Ҳазирий кулибди ва:

— Ундай бўлса, таланган сен эмас, мен эканман,— дебди.

* * *

Бир айёр ва юлғич одам бадавлат дўстидан пул сўраб, «Иккаламиз қариндошмиз, ахир!» — дебди.

— Қайси тарафдан қариндошмиз?— сўрабди бой.

— Барчамиз Одам Атонинг фарзандларимиз-ку, — ваз топибди айёр.

Бой ҳаменидан 2 дирҳам чиқариб, айёрга берибди ва дебди:

— Бошқа қариндошларинг ҳам кутиб қолишди, улар ҳам сенга 2 дирҳамдан беради.

* * *

Халифа Маъмун қозига, «Сен адолатли иш қилсанг менинг шаън-шавкатим ортади,» — деб уқтирибди. Сўнг ошпазига: «Сенинг хуштаъм таомларинг билан вужудимда саломатлик барқарор бўлади. Жонингни асрагандай менинг ҳам соғлигимни асра», — деб тайинлабди. Охири котибига: «Сен менинг ақлимсан, менинг айтганларимни тўғри ва чиройли ёзсанг, мени оқил деб мақтайдилар, сен менинг ақлим қўриқбонисан, унутма» — деб таъкидлабди.

* * *

Холид ибн Суфён бир сергап одамга:

— Чиройли сўзлаш кўп гапириш эмас, балки ишончли далиллар билан гапнинг лўндасини айтишдир. Қисқа ва аниқ гап мўлжалга тегади,— дебди.

* * *

Бир донишманддан сўрабдилар:

— Ҳаёт машаққатларини қандай енгиш мумкин?

Донишманд дебди:

— Ҳов, тоғдаги тош йўнувчи устанинг меҳнатини кўрганмисизлар? Уста бир парча тошни тоғдан ажратиб олиш учун юз марта болга уради. Тош метиндай тураверади. Юз биринчи уришда эса тош бўлинади. Сўнгги болга зарби ишни ҳал қилгандек. Аслида юз марта болга урилмаганида тош юз биринчисида ҳеч вақт бўлинмас эди. (Ҳаёт машаққатларига чидаб яшаган одам бир кун мақсадига эришади).

**Араб тилидан Темур Мухторов ва
Маҳкам Андижоний таржимаси.**

Ўйлашни ўрганамиз

Тоҳир Малик

ЖИНОЯТНИНГ УЗУН ЙЎЛИ

Рисола

БИРИНЧИ БЎЛИМ

ОСТОНА

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

Бизларни яратган, бу кунларга етказган, фарзанду набиралар берган роббимиз Оллоҳга беҳисоб-беҳисоб равишда ҳамдларимиз бўлсин. Оллоҳ-таолони поклаб ёд этганимиз ҳолда бермиш энг улуғ неъматлари — фарзанду набираларимизни ёмон назарлардан, қора ниятликларнинг қора ниятларидан, золимларнинг зулмидан ҳамиша асрамоғини, соғлик ва омонлик, иймон ва диёнат билан вояга етмоқликларини насиб этмоғини сўраб дуолар қиламиз.

Фарзандлар ҳаққига дуо қилиб сўз бошлашимиз бежиз эмас. Мазкур рисола ни қўлга олган сиз — азизларнинг бирингиз эҳтимол кечагина тўнғич фарзаңдингиз ёки набирангизнинг туғилиши муносабати билан суюнчилар улашгандирсиз. Бирингиз ўғлингиз ёки қизингизни унаштириб, уларга Оллоҳдан бахт тилаётгандирсиз. Фурсатдан фойдаланиб, биз ҳам сизга кўшилиб уларни дуо қиламиз. Яратган Оллоҳ кўпнинг қаторида уларга ҳам ширин-ширин фарзандлар берсин.

Хонадонда фарзанднинг туғилиши — Оллоҳ насиб этган улуг неъматга эга бўлиш беқиёс бахт ҳисобланади. Бола туғилиши билан ота билан онанинг, бобо билан бувининг ва бошқа қариндошларнинг қалбида ширин бир умид ҳам туғилади. Энди хонадон келажакда ушалажак умид билан яшай бошлайди. Бу умид баъзан тилга кўчади: «Фарзандимиз фалон-фалон мартабаларга эришсин...» каби ниятлар айтилиб, дуолар қилинади. Фарзанд улғая борган сайин қалбдаги умид қанотларини кенг ёйверади.

Ана шунда... Худо кўрсатмасину... аммо кимларнингдир қалбларидаги умид қанотлари бехос синади. Кутилажак бахт қора тунга, шодлик қайғуга айланади.

Ана шунда... «Бу фожиага ким сабабчи?» «Фожиа қачон бошланган эди?» деган саволларга жавоб излаш бошланади.

Ана шунда... Айбни ўзимиздан эмас, бошқалардан қидирамиз.

Қалбда ширин умиднинг туғилгани яхши. Хайрли дуолар янада яхши. Бироқ, фарзанднинг бахтиёрлиги учун бу кифоя эмас.

Ҳеч ким боласи туғилганида «Болам ўғрилиқни касб этсин» ёки «Гиёҳвандларга қўшилсин», деб умидвор бўлмайди. Дуо ҳам қилмайди. Афсуским, айрим ҳолларда яхши умиди ушалмай, кутмаган бир фожиага йўлиқиб, доғда қолади.

Нега шундай?

Яқинда суд идорасида бир кишининг ҳўнграб йиғлагани диққатимни тортди. У суд ҳукмидан норози бўлиб, «Ўғлим ўғри эмас, у молларни сотган халос. Ўғирланганини билмаган» деб йиғларди. Унга кимдир ачинарди. Кимдир эса... Биз ҳам ачинамиз. Ҳар ҳолда ўзи емай едириб, ўзи киймай кийдириб, боласининг оёғига тикон кирса ўз қалби яраланган ота ёки онанинг бундай фожиага дуч келгандаги аҳволини тушуниш керак. Лекин бу жиноятга олиб келган у з у н йўлни ҳам диққатдан қочирмаслик лозим. Биз «узун» сўзига бежиз ургу бермадик. Шунчаки «Жиноят йўли», деб қўйсак ҳам бўларди. Ўйлаб қаралса, баён қилганимиз жиноятнинг тарихи узун эмасдек: кимдир ўғирлик молларни олиб келиб бергану йигитча сотаётганида қўлга тушган. Бу воқеа учун ота ёки онани ҳам айблаб бўлмас. Лекин масалани чуқурроқ таҳлил этсак, ўзгача манзарани кўрамиз.

Бу воқеанинг таҳлиliga насиб этса яна қайтармиз. Ҳозир эса рисолаани ёзмокдан мақсадимизни аниқласак. Демак, жиноятнинг йўлини «узун» деб изоҳладик. Ҳўш, бу узун йўл қачон ва қайси нуқтада бошланади? Ҳеч бир бола жиноятчи бўлиб туғилмас экан, ҳеч бир ота-она фарзандининг ёмон йўлларда санқишини орзу қилмас экан, ҳаёт йўлининг қайси нуқтасида нохўш бурилиш содир бўлди? Бу бурилишни ким биринчи бўлиб пайқашди, ким биринчи бўлиб чора кўрмоғи жоиз эди? Ота-онами, мактабми, милициями ё кўни-қўшниларми? Мазкур рисола орқали сизлар билан шу хусусда баҳс юритишни ният қилганмиз. Аввалдан уэр сўраб айтамызки, мақсадимиз сиз азизларга ақл ўргатиш эмас. Мазкур рисолаани қўлга олувчилар орасида ҳаётнинг энг мураккаб муаммоларига ҳам жавоб топишга қодир донишманда биродарларимиз борлигини ҳозирдан сезиб турибмиз. Биз ҳам кўп қатори ҳаётни, хусусан ўсмирлар ҳаётини, янада аниқроқ айтсак, жиноят оламига кириб қолганлар ҳаётини кузатиб, таҳлил қилиб, маълум бир фикрларга келганмиз. Баён қилажагимиз фикрлар сизларни балки ўйлантирар, балки рад этарсиз. Шу боис ҳам рисоладан мақсадни сизлар билан ғойибона тарзда бўлса ҳам баҳслашмокдан иборат деб белгиладик.

Демак, сиз билан бизни қизиқтирган дастлабки масала:

Бурилиш нуқтаси ёки «Ким айбдор?»

«Фалончи»нинг касри.

Бигизга айланган тўғнағич.

Ўғрининг боласи — ўғримми?

Ўғил исён этдимми?

Масалани «бурилиш нуқтаси» деб белгиладигу аммо бунга ҳеч ким аниқ жавоб беролмаса керак, деб ўйлаймиз. Ҳар бир жиноят йўлининг ўзига хос бошланиш нуқтаси мавжудлиги маълум. Уни белгилашда ота-она бир, мактаб бошқа, милиция эса ўзга фикрда бўлади. Юқоридаги воқеага қайтсак, милиция учун муҳими — ўғирлик моллар сотилаётган пайтда жиноятчи қўлга олинди. Сотувчи ўсмир мактабда яхши ўқиганми, отасининг гапини икки қилмаганми, каби масалалар милицияни мутлақо қизиқтирмайди. Агар бу воқеадан мактаб аҳли хабар топса «Отаси боланинг ўқишидан бохабар бўлиб турганида, мактабдан чиқариб олмаганида бошига бу ташвиш тушмас эди», деган хулосага келишади. Демак, улар тўғри ҳаёт йўлининг жиноят сўқмоғига бурилиш нуқтасини айнан боланинг мактабдан кетган онидан деб белгилашади. Ота-она эса боланинг бозорда «фалончи» билан топишиб қолган кунини лаънатлашади. «Ўша «фалончи» билан яқинлашмаганида бу кўрғилик йўқ эди», деган тўхтамага келишади.

Бизнингча эса бу балоли йўлнинг бошланишини анча илгарироқдан излаш керак бўлади. Бир ривоятни турли хилда кўп эшитамиз: ота донишманддан «Боламнинг тарбиясини қачон бошлай?» деб сўрабди. «Болангиз неча ёшда?» деб қизиқибди донишманд. «Бир ойлик бўлди», деган жавобни эшитган донишманд: «Бир ой кечикиб-сиз», деган экан. Бу гап айримларга шунчаки олиб қочишдек туюлади. Кўпчилик болани туғилган онидан бошлаб қандай тарбия қилиш мумкинлигини тасаввур эта олмайди. Бола уч кунлигидаёқ онасини бошқалардан ажрата олиши тўғрисидаги ҳақиқатга ҳам айримлар ишонишмас. Унда мана бу илмий тадқиқотга нима дейсиз? Тадқиқотчи олимлар бир ҳомиладор аёлга ҳар куни айни бир вақтда фақат битта эртакни сўзлашган. Бола туғилиб, олти ёшга етганда турли эртакларни сўзлаб бера бошлаган. Аёл ҳомиладорлик даврида тинглаган эртакка гал келганида, дастлабки жумлаларни эшитибок бола «Мен бу эртакни биламан», деб сўзлаб берган. Бу ривоят эмас, илмий ҳақиқат! Демак, бола онанинг қорнида эканидаёқ ташқи дунё билан алоқада бўлар экан. Шунданмикин, донишмандлар «Тарбия бола туғилмасидан аввал бошланса янада яхши», дейишган экан.

Ровийлар дерларки, бир шаҳарнинг мешкобчиси тақводор донишмандга арз қилибди: «Ўғлингиз ҳар куни бигиз билан мешларимни тешапти. Сиздай улуғ одамнинг фарзандига шу иш муносибми?» Донишманд мулзам бўлиб, узр сўрабди, мешларнинг ҳаққини тўлабди-да, хотинини чақириб воқеани баён қилибди. Сўнг «Биз боламызга бундай тарбия бермаган эдик. Луқмасига ҳаром аралашиб қолмадимми экан?» деб сўрабди. Хотини пича ўйлагач: «Эй хоҷам, сиз нима топиб келган бўсангиз биз ўшанигина еймиз. Биздан гумонингиз ноўриндир», дебди. Донишманд эса: «Мен уйга ҳаром луқма келтирганимни эслай олмаяпман. Тонга қадар яна ўйлайки», дебди. Тонда хотини айбдор одамнинг синиқ овози билан дебди: «Эй мухтарам хоҷам, бир воқеани бехос ёдладим: шу болага ҳомиладор эканимда меҳмонга бориб эдим. Дастурхон ноз-неъматга тўла эди. Ундаги пўртаҳўл (апельсин) иштаҳамни қитиқлаб, нафсимни ўзимга ҳукмрон қилиб қўйди. Эшитиб эдим-ки, ҳомиладорлик чоғида аёл егиси келган нарсадан татиб кўра олмаса боласи ногирон бўлиб туғилмоғи мумкин экан. Мезбон нечундир «олинг, енг» демади. Нафсим эса тинчимайди. Оқибат, мезбон чиқиб кетгач, пўртаҳўлни кўлимга олиб, тўғнағич игнаси билан аста тешдим-да, бир томчи шарбатини смирдим. Сўраб олинмагани учун балки шу луқма ҳаром бўлгандир?» Хотинининг икrorини эшитган тақводор донишманд: «Ҳа, баракалла. Англаб етибсиз. Сиз ўн йил аввал ризоликсиз кўлга олган кичкина пўртаҳўл бутун катта мешга, тўғнағичингизнинг кичкина игнаси эса энди ўғлингиз кўлидаги бигизга айланибди. Тезда ўша хонадонга боринг-у, воқеани баён қилиб, ўша бир томчи шарбат учун розилик олинг», деган экан.

Ҳали туғилмаган боланинг тарбияси ҳақида гапирилганда истаимизми-истамай-мизми, нафс ва луқмаи ҳалол ҳақида ўйлаб кўришимизга тўғри келади. Болани ҳалол йўл билан топилган нон билан таомлантирмоқнинг афзаллиги ҳақида барча замонларда, барча жамиятларда, барча динларда таъкидланиб келинган. Ҳаром йўл билан, яъни бировнинг ҳақига хиёнат қилиб, кимнидир норизо этиб топилган ноннинг оқибат ҳалоқат келтирмоғидан огоҳлантиришган. Биров бу таъкидларга, бу огоҳлантиришларга қулоқ тутган. Луқманинг ҳалоллигига қатъий риоя қилган. Бир эмас, ярим коса таом билан кифояланган, йилда уч-тўрт эмас, икки-уч йилда бир янги кийим кийган, сабрни ҳар нарсадан устун қўйган ва бунинг эвазига икки дунё саодатини топган. Бошқа бировлар эса бу таъкид, бу огоҳлантиришларни назар-писанд қилмаган. Оқибатда ҳам жисмоний, ҳам руҳий азоблар билан тақдирланган.

Бир ривоятни ҳадис тариқасида айтиб беришган эди. Уламолардан бу ҳадиснинг саҳиҳлиги ҳақида сўраганимизда «Бундай ҳадисни эшитмаганмиз, аммо инсоннинг тарбияси учун фойдали экан», дейишган эди. Ҳали туғилмаган болани ҳалол луқма билан таъминлаш ҳақидаги фикримизни шу ривоят билан қувватлантиришни лозим топдик:

Бир бола Пайғамбаримиз алайҳиссаломга салом берган экан, у зот алик олиб «Ҳа, ҳароми, сенмисан», деб қўйибдилар. Бу гапдан боланинг кўнгли оғриб, уйига йиғлаб борибди. Боланинг отаси воқеадан огоҳ бўлгач, ажабланиб, Пайғамбаримиз алайҳиссаломга учраб дебдики: «Йа Оллоҳнинг расули! Мени хотинимга ўзингиз никоҳлаб қўйган эдингиз. Бизнинг фарзандимиз нечун ҳароми бўлсин?» Жаноб Пайғамбаримиз отанинг норизолигига жавобан айтибдиларки: «Никоҳлаб қўйганим рост. Аммо фалон йилнинг фалон куни сен кўчадан ўтатуриб катта бир ўтинни кўрдингу уни уйингга олиб келдинг. Хотининг шу ўтинни оқибат таом пиширди. Икковинг шу таомни едиларинг ва қўшилдиларинг. Бунинг оқибатида шу боланг туғилди. Ўйлаб кўрчи, ўша ўтинни сен ҳалол йўл билан топиб, уйингга келтирганимидинг?»

Деядиларки, «Қуш уясида кўрганини қилади». Изоҳ беришимиз мумкинки, қуш ҳали уясида кўрмасиданоқ нималар қилишни билади. Инсон боласига келсак, айтади-

ларки, бола уйида намоз ўқиётган ота-онасини кўрса у ҳам шунга эргашади. Чекаётган ёки ичаётган ота-онани кўриб уларга тақлид қилади, уларнинг қилиғини қайтаради. Болаларнинг «меҳмон-меҳмон» ўйинини кузатсангиз бунга гувоҳ бўлишингиз мумкин. Бола ниҳоятда синчков, ниҳоятда кузатувчан бўлади. Сиз билан биз эътибор қилмаган ҳаракатни дарров ўзлаштиради, сиз билан биз эътиборсиз айтиб юборган сўзни қулоғига дарров қуйиб олади. Лекин намозхоннинг боласи ҳаммиша ҳам намозхон бўлавермайди, ароқхўрнинг боласи эса ароқхўрликни касб қилмайди. Бунга нима деймиз? Кўп ҳолларда зийрак болалар ароқхўрликнинг ҳалокатли оқибатини ёш эканликларидаяёқ тушуниб етадилар. Оталарининг ёки оналарининг бу шармандали ҳолларидан уяладилар. Ароқхўрликка қарши қалбларида нафрат уйғонади ва улар шу нафрат билан улғайиб, бу илатдан узоқлашадилар. Энди намозхоннинг бенамоз фарзандлари ҳақида сўзласак: Уламолардан биридан «Илми, ҳатто қори одамларнинг фарзандлари нима учун эътиқодсиз чиқиб қолишади?» деб сўраганимизда у жаноблари «Ўша илмилар томоқларидан ўтаётган таомнинг ҳалол ёки ҳаромлигига безътибор бўлганлар. Бу демак, илмларига амал қилмаганлар. Бунинг мукофотини эса фарзандлари орқали олдилар», деб жавоб қайтардилар. Биз бу жавобдан қаноатландик. Сизга ҳам бу хулоса маъқул тушар, деб ўйлаймиз.

Тиббий жиҳатдан, аниқроғи ирсият қонунлари доирасида кузатадиган бўлсак, ота-оналарда мавжуд ҳафаконлик, сил, қанд каби хасталиклар орадан йиллар ўтиб фарзандда бош кўтаради. Ота-онанинг ташқи кўринишлари, овози, ҳатто юриши йўсини ҳам фарзандга кўчади. Шундай экан, феъл атвори ҳам ўтиши маълум. Айни шу ўринда баҳсли мулоҳаза уйғониши мумкин: демак, ўғрининг боласи ўғри, тўғрининг боласи тўғри бўларкан-да? Фарзанд ота-онасининг ёмон илатларидан қутула олмас эканда? Биз бу даъвони инкор этувчилар қаторидамиз ва аввалроқ баён этган фикримизда собит қоламиз. Ҳиндларнинг «Дайди» деган бир фильми бўларди. Радж Капурни илк марта танитган бу фильми ўтган асрнинг эллигинчи йилларида одамлар йиғлаб-йиғлаб тамоша қилишарди. Фильмда муҳим ижтимоий масалалар кун тартибига қўйилган эди. Жага исмли ўғри судьянинг «Ўғрининг боласи ўғри бўлади» деган шиорини йўққа чиқариш учун унинг ўғлини ўғри қилиб тарбиялайди.

Шоирлар ҳаётни гулшанга қиёслашади. Чиндан ҳам жиноятлардан холи ҳаёт беқиёс даражада гўзалдир. Аммо афсус шуки, бу гулшан орасида тиканаклар ҳам мавжуд. Диёнат олами билан ёнма ён шайтанат олами ҳам яшайди. Улар орасида мустаҳкам девор йўқ. Адашган банда, айниқса ёш чоғида шайтонлар етовидаги оламга ўтиб қолиши мумкин. Бу оламнинг фақат битта йўлаги бор. Бу йўлак ҳар қандай одамни хорлик даштидаги ўлим чангалига олиб боради.

Юсуф Товаслий ҳазратлари бир ривоят айтадилар:

Халифа ҳазрат Умар яқинлари билан суҳбат қуриб ўтирганларида бир кекса одам хонага ўғлини бошлаб кириб шикоятини баён қилибди:

— Йа Амирал-мўъминин! Кўриб турганингиз бу йигит каминанинг ўғлидир. Аммо у фарзандлик бурчидан бўйин товлайди, сўзларимга қулоқ осмайди.

Бу шикоятни эшитиб ажабланган ҳазрат Умар нобоп ўғилга хитоб қилибдилар:

— Эй ўғил, сен Оллоҳдан кўрқмайсанми! Ўғилнинг отага қарши чиқмоғини қайдан ўргандинг? Отангнинг сенда ҳақлари бор, уларни қандай узмоқчисан?

Йигит бир оз мулзам бўлгани ҳолда аста жавоб қайтарибди:

— Менга бағоят тўғри танбеҳ бердингиз, йа Амирал-мўъминин. Отанинг ўғилга бўлган ҳақлари бениҳоядир. Аммо фарзанднинг ҳам ота-онада ҳақлари борми? Отанинг ўғил олдида бурчлари йўқми?

Ўғилнинг итоат ҳудудида туриб, донолик билан берган саволи ҳазрат Умарни таъсирлантириб, у зот батафсил жавоб қайтарибдилар:

— Шубҳасизки, отанинг бурчлари мавжуд. Бу бурчларнинг айримларига ҳали бола туғилмасидан аввали рония этмоққа мажбур. Хусусан, уйланиш вақти келганида номусли аёлни никоҳига олиши керак, токи бола туғилгач, онасининг ўтмишидан уялмасин. Фарзанд туғилгач, унга яхши исм кўйиши жоиз, токи бола ўзининг исминини эшитганида изза чекмасин. Болага яхши тарбия бериши, хусусан, ақли етганича динни ўргатмоғи шарт, токи фарзанд болалик чоғиданоқ тўғри яшамоқликнинг сирларидан хабардор бўлсин, ҳаётнинг тиконли сўқмоқларида қоқилиб, азият чекмасин. Сўнг эса уйланиш ёшига етганида бесабаб пайсалга солмай, ақли, ифғатли, боқира қизга уйлантириши зарур. Бунинг акси бўлса, фарзандига ёмонлик қилган бўлади. Чунки ота-онанинг ёмон феъли болага ҳам ўтади. Шунинг учун номус аҳлидан бирини топиш ота-она бурчидир.

Ҳазрат Умарнинг жавобини эшитган йигит, сўзламоққа изн сўраб дебдики:

— Айни ҳикматларни сўзладингиз, йа Амирал-мўъминин. Аммо ҳақиқат шуки, сиз баён этганларнинг ҳеч бирини отам адо этмаганлар. Ўз бурчларини бажармаганлар. Онам бўлмиш аёлни қул бозоридан сотиб олиб, феъл-атворларини, насл-насабларини билмаганлар. Сиз чиройли исм қўймакликни таъкид этдингиз. Отам эса

«Жуал», (яъни сахронинг қора кўнғизи) деб исм қўйганлар. Тарбия бермакни, динни ўргатмакликни буткул унутганлар. Ёшим анчага борди, бироқ, уйлантириш ҳақида ўйламайдилар.

Йигитнинг сўзларидан таъсирланган ҳазрат Умар шундай дебдилар:

— Эй одам! Сен ўзингни «отаман» деб даъво қиляпсан. Яна «Ўғлим менга исён қилади, гапларимга кулоқ солмайди, менга азоб беради», деб нолияпсан. Аслида эса сен ўғлингга исён этгансан. Сен ўғлингга ёмонликларни раво кўрибсан. Унга сен ўзинг жафо қилибсан. Хатони сен қилгансан. Энди мен сенга нимани раво кўришим мумкин? Энди сенга мен қандай ёрдам берай? Энди ҳарна бўлса ҳам чидайсан — бошга тушганни кўз кўрар. Сен ўзингга ўзинг ёмонликни раво кўрибсан, бошқалардан айб қидирма...

Ривоятдан маълум бўляпти-ки, биз излаётган жиноят йўлига бурилиш нуқтасини фақат онанинг ҳомиладорлик вақтидан эмас, балки ундан анча илгарироқдан изласак ҳам бўлар экан. Шарафли ҳадисларнинг бирида зикр этилишича, бола пок равишда туғиларкан. Унинг оқибатда мўъмин ёки кофир бўлмоқлиги эса ота-онанинг тарбиясига боғлиқ экан. Мазкур мазмунни суҳбатимиз мавзусига кўчирсак, боланинг тўғри ёки жиноят йўлини танлаши ота-онанинг хатти-ҳаракати билан белгиланаркан. Айбдорларни мактабдан ёки милициядан қидирмоғимизда эса маъно йўқлигини инкор этмасак ҳам бўлар. Зотан, маълум нуқталарда уларнинг хатоси туфайли ҳам асосий бурилиш нуқтаси содир бўлмоғи мумкинки, бу ҳақда ҳам ўрни келганда фикрлашамиз. Мазкур бобга яқун ясашдан аввал узоқ тарихга эга бўлган, кўпгина манбаъларда турли кўришда зикр этилган ривоятни эслаймиз:

Уч-тўрт ёшли гўдак қўшнисиникидан тухум олиб чиқиб онасига беради. У бу қиيامишининг ўғирлик эканини билмайди. Тухум кўзига чиroyли кўрингани учун олган. Ҳаром ва ҳалолнинг фарқига бориши лозим бўлган, ammo бунга амал қилмайдиган жохил она эса боласини қайтариш ўрнига тухумни унинг қўлидан олиб:

— Менинг ақлли болагинам, онасига меҳрибон ширингинам, - деб алқайди.

Бола эса қўшнисиникидан тухум (ўғирлаб) олиб чиқишни одат тусига киритади. Чунки онасининг мақтовларидан бу ишни хайрли деб билади. Оқибатда бола улғайгани сайин ўғирлик миқдори ҳам орта боради. Тухумдан товуққа, товуқдан кўйга... Ниҳоят у ашаддий жиноятчига айланади-ю, кўлга тушиб ўлимга ҳукм қилинади. Она эса ёлғиз ўғлига шафқат қилишларини сўраб ёлборади. Онанинг илтижолари эътиборсиз қолдирилиб, ўғри йигит дор остига келтирилди. Унга «Сўнгги тилагингни айт, бажарайлик», дедилар. Йигит «Ўлимим олдида онажонимнинг тилларидан бир ўпай», деб илтимос қилди. Онани яқин келтирдилар. Йигит онасининг тилини ўпиш ўрнига тишлаб узиб ташлайди. Оломон «Бу қаттол бунча бемехр экан»; деб уни лаънатлайди. Шунда йигит «Мени жиноят йўлига буриб, дор остига олиб келган шу тилдир. Аввал у жазо олмоғи керак эди», деган экан.

Энди бозорда ўғирлик молни сотиб жазоланган йигитнинг отасини эслайлик: унинг тили фарзандига «Болам, сен ҳали ёшсан, бозорга ингилаверма. Бозор шайтоннинг масжиди экан, унда ҳар турли найранглар борки, яхши ёмонни ажратишга ҳали сенинг мурвак ақлинг заифлик қилади. Биров сенга молини арзонроққа сотишга интилса биаки, у мол гумонлидир. Кўпроқ фойда олиш ҳисси кўзларингни кўр қилиб қўймасин...» дедими экан? Демагандир... Бу каби танбехларни ким бериши керак эди? Ота айблаётган милициями ёки суд идорасими ёки мактабми? Йигит белгиланган жазо муддатини ўтаб чиққанидан кейин шубҳасиз, бўлиб ўтган воқеа оилада муҳокама қилинади. Ажаб, улар қандай хулосага келишар экан? Ота ёки она «Болам, энди бозорга йўлама, бу сен қиладиган иш эмас экан», дейишармикин? Бизнингча улар тўғри хулоса чиқара олмасалар керак. Аксинча, қамоқдан қутқариб қолишга ёки бошқа ишларга сарфланган харажатларни чиқариб олишни ўйлашар. Ана шунда ҳаёт йўлидаги иккинчи бурилиш нуқтаси бошланмаса эди... Кўр ҳассасини бир марта йўқотади, дейишади. Басир кўзлар эса кетма-кет йўқотаверадилар, афсусли ери шунда...

Болалар хоссатан маълум бир оиланинг фарзанди, омматан эса мамлакатнинг, бутун дунёнинг фарзандидир. Улар — ижтимоий-сиёсий ҳаёт нуқтаи назаридан қарасак -эртанинг тарихини яратувчилардир. Оилавий томондан олсак, улар ҳам эртами-индин ота-она бўладилар. Эртами-индин улар ҳам ўз фарзандларини тарбия этадилар. Айни замонда (агар тирик бўлишса) ўз ота-оналарига меҳрибонлик қиладилар. Қуръони карим оятидаги таъбир билан айтилса, хокисорлик қанотларини пастлатмоқлари (фарзанд ота-онанинг ҳузурда ўзини қанчалик хокисор тутса, шунчалик яхши) лозим бўлади. Бизнинг фарзандларимиз — бизнинг қарилгимиздир. Тўғри тарбия — хайрли оқибат, яъни саодатли қариллик. Ёмон тарбия — ғам-аламга, хорликка қоришган қарилқидир. Фақат бугина эмас, эл-юрт олдидаги бурчимизни бажара олмаганимиз оқибатида буйнимизга тушадиган гуноҳдир. Айрим

ота-оналар учун эса тавқи лаънатдир. Оллоҳ шундай бўлишдан асрасин, ҳидоятдан адаштирмасин.

Агар эътибор берилган бўлса, «Ким айбдор?» деган саволга аниқ жавоб қайтаролганимиз йўқ. Сўзларимиз қуруқ бўлиб қолмаслиги учун кичик тадқиқот ўтказдик. «Боланинг ёмон йўлга кириб кетишига ким айбдор?» деган саволни ўртага қўйиб, унга:

Ота-она.

Мактаб.

Милиция.

Маҳалла, қўни-қўшни.

5. Телевидение, видео — деган жавобларни ҳавола қилдик. Умумий ҳисобда, тахминан йигирма фоиз киши ота-она, ўн беш фоизи мактаб, ўн фоизи милиция, ўн беш фоизи маҳалла, қўни-қўшни, сўралганларнинг ўттиз беш фоизи телевидение, видео деб бердилар. Жавоблар ҳулосасини «умумий ҳисобда, тахминан» деб белгиллаганимизнинг сабаби бор. Сўров бир эмас, бир неча жойларда, турли касб эгалари орасида ўтказилди. Жавоблар ҳам бир-биридан кескин фарқ қилди. Бир маҳалладаги сўровда иштирок этганлар ота-онани кўпроқ айбдор деб билсалар, бошқа маҳаллада аксинча бўлиб чиқди. Фақат бир жавоб: «телевидение ва видео айбдор» деган фикр барча ерда ғолиблигича қолаверди. Болалар қамоқхонасида фарзандларини йўқлаб келганларга шу савол берилганда «ота-она айбдор» деган жавоб ўн бир фоизни ташкил этди. «Милиция айбдор» деган жавоб эса энг кўп фоизни ташкил этди.

Мазкур тарздаги тадқиқот кенгрок миқёсда, қайта-қайта ўтказилган тақдирда ҳам фоизлардаги фарқ ўзгариши мумкин, аммо мутлақ тўхташга келиш мумкин эмас. Чунки жиноятларга доир ҳолатлар ҳамма ерда ҳар қил. Одамларнинг кузатиш нуқталари ҳам турлича. Таҳлил қобилиятлари ҳам бир хил эмас. Масалан, сўров муаллимлар орасида ўтказилса «ўқитувчи айбдор», деган жавоб энг кам фоизни ташкил қилиши тайин. Бир мактабдаги сўровимизда бу жавобга фақат биттагина одам овоз берибди. Милиция ходимлари орасидаги сўровнинг натижаси ҳам шунга яқин.

Болаларнинг жиноят йўлига киришига мактаб айбдор эмас, дегувчиларнинг далиллари бор: агар куну тун йигирма тўрт соатни ташкил этса, шундан 8-9 соати уйқутга кетади. Бола 5-6 соат мобайнида мактабда бўлади. Қолган пайт уйда, ота-онаси бағрида бўлади. Шу 5-6 соат мобайнида болага илм берилсинми ё тарбия қилинсинми? Дуруст, ҳозир «одоб дарси» тайин қилинди. Лекин болага бир ҳафтада бир-икки соатни ташкил этувчи бу дарсда одоб бериб бўлармикин? Бу дарс саҳро бағрига томган ёмғир томчиси каби бўлмасмикин? Мактабда «сукиш ёмон илат», дейилса-ю, уйда отанинг тили сўкишдан бўшамаса. Бола қайси тарбияга оғади?

Агар ўсмирнинг наша чекаётганига шубҳа туғилса, ёки бу ҳолат исботини топса, ота-онаси чақирилиб бу нохушлик билдирилса қандай жавоб бўлишини тасаввур этиб кўринг. Ота ёки онанинг аксари «Огоҳдантирганингиз учун раҳмат», демайди, аксинча «Кўриб олганингиз менинг болам, нуқул ёмонлайсиз», деб жанжал кўтаради. Шундай воқеага гувоҳмиз. Мактабнинг огоҳдантиришига қулоқ осмаган ота-она вақт ўтиб, бола қамоққа тушганида ҳам мактабни айблашдан тоймади. Айрим ҳолларда мактабнинг айби борлиги инкор этилмайди. Аммо мазкурда мактаб мутлақ айбсиз. Бола наша чекишни мактабда ўрганмаган эди.

Якшанба куни шомга яқин маҳаллага хабар келади: мактабнинг хожатхонасида уч ўсмир наша чекишаётган экан. Маҳалла фаоллари билан милиция нозири боришади. Кайфдаги болалар милицияга эмас, маҳалла идорасига олиб келинади. Уйларига қўнғироқ қилинади. Бирининг отаси «Боришга вақтим йўқ», деб жавоб беради. «Ўғлингиз наша чекар экан, шуни биласизми?» деб сўралиб, «Биламан, нима қилсаларинг қилаверинглар», деган жавоб эшитилади. Уч нашаванд ўсмирнинг ота-оналари ҳам мактабни айблашлари ажабланарли. Мактабнинг хожатхонасида чекишса мактаб айбдор бўлиб қолмайди-ку?

«Ким айбдор?» масаласидаги талашув азалдан мавжуд. Йигирманчи асрнинг сўнгги ўн йиллигидаги жавоблар баҳсида «телевидение» деган фикр тобора кенгрок ўрин ола бошлади. Телевидение ва видео айниқса шарқона тарбия, одоб билан чиқиша олмай қолди. Франциялик ёзувчи Мопассан беҳаё воқеаларни тасвир этиши билан олам аро машхур бўлган. Ҳиндистонлик улуғ адиб Тагор «Ишқилиб менинг халқимга Мопассан етиб келмасин», деб умид қилган экан. Тагор миллатига хос одоб покизалигини сақлаш қайғусида шундай деган. Ҳинд киноларида севишганларнинг ўпишишларини кўрсатмаслик шу одоб талаби асосидадир. Не ажабки, айти шу Ҳиндистондаги яширин киностудиялар ишлаб чиқараётган беҳаё фильмлар дунёда етакчи ўринларда ҳисобланади. Бугунги ўсмир-ёшларга Отеллонинг рашкли муҳаббати бегона, Отабек ва Кумушнинг тақдирини йиғлаб ўқимайдилар. Уларда сурур (романтика) йўқми ёки қаҳри қаттиқ бўлиб ўсиптиларми? Фарб кинолари сел каби ёғдираётган «Эркин муҳаббат»

«Ғоя»си, яъни истаган кишиси билан ит сингари қўшилиб кетавериш одати одабийлик одобидан ғолиб келяптими?

Россия телевидениесига машғум ғожи ҳақида хабар бериб, бунда ғарб кинолари айбланди. Маълум бўлишича, ўн олти ёшли ўсмир уйига сал кечроқ келганида онаси ва акалари томонидан танбеҳ эшитида. Бу танбеҳ унга ёқмай, ошхонадан болта кўтариб чиқиб онаси билан акаларини совуққонлик билан чопиб ташлайди. Қўрқиб кетган укасига пул бериб, бувисиникига жўнатади. Ўзи эса хотиржам ҳолда кўчага чиқиб, пивохонога боради. Мен унинг жавобларини эшитиб ҳайратга тушдим. У ўзини мутлақ айбдор ҳис қилмади. Ўз эркини ҳимоя қилган эмиш. Назаримда фақат руҳий касал одамгина ўз онасини чопиб ташлаши мумкин. Бу ўсмирда руҳий хасталик аломати сезилмади. Суҳбатлашаётган муҳбирнинг таъкидлашича йигитча зулм, ўлдиришларни акс эттирган бир фильминг саксон олти марта кўрган экан. Муҳбирнинг фикрича, айнан шу кино ғояси болани совуққон қилиб қўйган ва оқибатда онасини чопайтганда қўли қалтирамаган. Муҳбирнинг хулосасига эътироз билдирмаймиз. Бироқ, бир саволни ўртага ташлаб, фикрлашга даъват қиламиз: телевидение йўқ пайтида, бемаъни кинолар ишланмаган даврларда ҳам жиноятлар бўлиб турарди. Бунга нима деймиз?

Бўйсунмас болалар

Ўчдан бошланган жиноят

Ёлғон — ёвузлик тимсоли

Японлар болани жазоламайди

Дўстлик ва хоинлик

Тарбияга оид илмий асарларда «тарбияси оғир болалар», «оғир болалар» деган атамаларни учратамиз. Булар русча атамаларнинг сўзма-сўз таржимаси, биз тилимизда мавжуд «бўйсунмас» иборасини маъқул топдик. Чунки тарбия оғир бўлмайти, тарбия мезонларига бўйсунмайдиганлар бўлади. Бундайларни халқда турли ном билан атайдилар: «шум», «шумтака», «бевош», «безори», «хулиган»... («Хулиган» — англиялик бир безорининг насаби (фамилияси), ҳеч кимга сўз бермай, жанжал қилишда ном чиқарган бу йигитнинг насаби дунё бўйича атамага айланиб қолган. Авваллари безори болаларни «самарска» деб ҳам аташарди. Ўттизинчи йилларда Самара шаҳридан ёпирилиб келган оч-юпун болалар ўғирлик, талончилик билан шуғулланишган. Халқ шуларга ўхшаган болаларни «самарска» деб атаган.) Бундай болаларни шўхлик билан жиноятчи орасиданги тоифа десак ҳам бўлар. Шўхлик меъридан ошса, шумлик бошланади, бу ҳам вақтида тўхтатилмаса жиноят эшикларини очади. Шу сабабли ҳам халқда «Шўх бўлса майли-ю, шум бўлмасин», деган гап бор.

Мазкур бобнинг сарлавҳасини «Қандай болалар жиноят йўлига кирадилар?» деб номласак ҳам бўларди. Бу саволга ҳар ким ҳар қил жавоб қайтаради. Бўйсунмас болалар фақат ўсмир ёшида эмас, балки барча ёшларда учрайди. Бўйсунмаслар кимлар? Фақат жиноятчилар ёки жиноят кўчаси томон бурилаётганларми? Булар барчалари албатта қамоқхона шўрвасини тотиб кўрадиларми? Йўқ. Бўйсунмаслик аввало нотўғри тарбиянинг ёки болага нисбатан нотўғри муносабатнинг натижаси. Бир неча марта қамалган одам бўйсунмасликнинг бошланишини, юқоридаги таъбир билан айтсак, бурилиш нуқтасини айнан ўзига бўлган адолатсиз муносабатда кўради. Унинг айтишича, еттинчи синфда ўқиётганида муаллим уни ўғирликда айблайди. Гумон исбот этилмаси-да, кўпнинг ҳузурда уни изза қилади. Муаллим ўз хаёлида ўқувчини шу тарзда тарбия қилган. Бу ерда ҳам нотўғри тарбия ҳам адолатсиз муносабат бир нуқтада учрашиб, боланинг руҳиятини парчалаб ташлаган. Унинг қалбида бўйсунмаслик, ўзига хос исён турилган. «Сен мени ўғри дедимми, ўғирлаш мана бунақа бўлади», деб ўч олмақчи бўлган. Ислому динига хос тарбия усулларига кўра, киши бир нотўғри иш қилса, унинг хатосини биродари албатта айтиши шарт. Лекин... кўпнинг орасида изза қилиш ёки шарманчасини чиқариш йўли билан эмас, яққа ўзига холи жойда босиқлик билан тушунтириши керак. Совет тарбия усули буни рад этди. Кўпнинг таъсири — «коллектив» тарбияни маъқул кўрди. Ҳолбуки кўпчилик ҳамини ҳам тўғри хулоса чиқаравермайди. Кўпчилик ўзининг фикрига эмас, балки жамоанинг етакчи шахси гапига қарайди.

Мақтабда энг кўп қўлланиладиган баҳона — «дафтарим уйда қолибди». Бир синфда шундай хол юз берганида муаллим «болалар, ўртоғингиз дарс тайёрламагани учун баҳона қилиб алдамаяптими, уйига бориб дафтарини олиб келсинми?» деб сўрайди. Болалар бу таклифга юз фоиз қўшилишади. Муаллим ўша ўқувчини синфдан чиқариб, «кетмай шу ерда тур», деб даҳлизда қолдириб қайтади-да: «Болалар, кўчада қор ёяпти. Совуқда ўртоғингиз қийналади. Балки сирланиб йиқилиб тушар, балки оёғини синдириб олар, балки машина ураб кетар. Уни шу пайтда уйига юбориб тўғри қилдикми, балки бизни алдамагандир, юбормасак бўларди, а?» дейди. Болалар яна бир овоздан «тўғри, юбормаслик керак эди, қақириб келайлик», дейишади. Муаллим бу ўринда тарбиянинг яхши, ишончли усулини қўллаган. Бу ўринда болаларнинг бир-

бирларига меҳр-муҳаббатлари, бир-бирларининг тақдирларига бепарқ қарамасликларига йўлидаги тарбияни ҳам кўрамади.

Биз «бўйсунмас» деб таърифлаётган болаларнинг турли тоифалари мавжуд. Шулардан бири — кўполлиги, шумлиги, интизомсизлиги билан ажралиб туради. Мактабда ҳам, маҳалла-қўйда ҳам бу болалардан бешилади. Бу болалар охир-оқибат жиноятчига айланишади, деб ўйлашади. Бизнингча бу хато фикр. Шумтакаларнинг барчаси ҳам жиноят оламига қараб юрмайди. Катталар уларни тушунишга ҳаракат қилишлари керак. Интизомсизликлари сабабини аниқлаш зарур. Шундай сабаблардан бири — уларнинг ўйинқароқлигида бўлиши мумкин. Бундай болаларда ички ғайрат, ички ҳаяжон ва шунга яраша маълум бир нарсага ёки қолатга нисбатан кучли қаршилиқ ҳам мавжуд бўлади. Бундай болалар ҳақида сўз кетса «у ўт-оловнинг ўзи» деб таъриф ҳам берилади. Демак, катталар ўша «ўт-олов»нинг алангасидан тўғри фойдаланишни билишлари керак бўлади. Бундай болаларга майда иш, айтайлик гуручнинг курмагини тозалашни буюрсангиз аввало бўйин товлайди, зўрласангиз вазифани чала бажаради. Майда ишларни қилишда юраги сиқилиб кетади. Ўқишга муносабатлари ҳам шундай. Ўзларига ёқмаган фанлардан қочишга ҳаракат қилишади. Бундай болаларга куч талаб қиладиган, қизиқарлироқ иш топширилса бажониқил бажаришади.

Бир мактабнинг спорт майдончаси ғоят чанг бўлиб, болалар тўп ўйнашганда девор ортидаги хонадон азият чекаркан. Ҳам болаларнинг шовқини, ҳам чангдан безган хонадон соҳиби ҳар куни болалар билан уришади, ҳайдайди. Болалар ўйинни бир зум бас қилишади. Кейин давом эттираверишади. Можаро тўхтовсиз давом этади. Ман этилган ишни бажариш ёки ўйинни янада баравж ўйнаш болаларга хос одат. Шу боис ман этишдан аввал ўринга ўрин бошқа бирон юмушни таклиф этиб кўриш керак. Ўша хонадон эгаси болаларни ҳақоратлаб, ҳадеб ҳайдайвермасдан бошқача йўл тутиши мумкинми? Айтайлик, болалар ўйинни бошлашганда челақ кўтариб чиқиб «Болларим, мен сизларга сув сепиб берай, чанг ютманглар, сизларга ачинапман», деб иш бошласа, шубҳа йўқки, болалар: «Амаки, ўзимиз сепамиз», деб челақни қўлдан олишади. Биринчи сафар чела-чулла бўлса ҳам ўзлари сув сепадилар. Лекин бу билан масала ҳал бўлмайди. Сув сепишни болалар дарровгина одат қила қолмайдилар. Бунинг учун у киши бу одобга даъватни чидам билан, бир неча марта такрорлаши зарур бўлади. Агар қўшнилар билан келишиб, пул йиғиб резина ичак сотиб олиб беришса яна яхши. Бу ҳолатда болаларни ҳайдашга эмас, уларни спортнинг бу тури билан мунтазам шуғулланишга даъват этиш мақсадга мувофиқдир. Спорт майдончасини чангитиб, тўп сурган бола яхшими ё ҳожатхонада биқиниб наша чекаётганми?

Яна бир тоифа болалар бор-ки, булар аввалгиларининг аксидир. Аввалгиларида ички ғайрат бўлса, буларига ялқовлик, дангасалик, беғамлик, лоқайдлик ҳукмронлик қилади. Аввалгилари бир ишни рад этиб, иккинчисини жону дили билан бажарса, булари учун ҳар қандай иш жоннинг азоби ҳисобланади. Булари майдонни чангитиб тўп суришга ҳам эринишади. Латифанамо бир ривоят бор: икки ялқов ётган уйга ўт кетибди. Улар ўринларидан туриб қочишга ҳам, ёрдам сўрашга ҳам эриниб ётаверишибди. Олов бирининг оёғини куйдира бошлаганда эринибгина «Эй, Худо!» деб қўйибди. Шунда иккинчиси шеригига «Мен учун ҳам Худо деб кўйгин», деган экан. Катталар орасида ҳам бундайлар топилади. Дангасаликда суяги қотган катталарни тарбия этиш мумкинмасдир. Аммо болалик ва ўсмирликда уриниб кўриш керак. Бу ҳолатда катталардан чидам ва қунт билан биргаликда зийраклик ҳам талаб қилинади. Ҳар қандай ялқов болада йил ётган ғайрат чўғи, оз бўлса-да, нимагадир нисбатан қизиқиши мавжуд экан, ана шу чўғни, қизиқишни вақтида илғаб ола билиш зарур. Ана шу чўғни аланга олдириш тарбиячининг бурчи ҳисобланади. Ана энди икки тоифа болани сизга рўпара қилиниб «буларнинг қай бири жиноятта мойил», дейилса шумтакаларни кўрсатарсиз. Ҳолбуки, дангасаларнинг жиноятчига айланишлари эҳтимоли ҳам кам эмас. Ялқовларни жиноятга нима даъват этади? Улар ҳам бошқалар каби яхши яшашни, яхши маишатлар денгизида сузиб юришни орзу қилишади. Уларнинг маълум бир қисми тақдирга тан бериб, «берсанг — ейман, урсанг — ўламан» қабилада яшайвериши мумкин. Озроқ қисми эса ўз олдига: «Нима учун у яхши яшайди-ю, мен муҳтож кун кўришим керак?» деган саволни қўйиб, уни ўзича ҳал қилмоқчи бўлади. Ялқов «У ғайратли бўлгани учун яхши яшайпти, сенам жон куйдиргин», деган ҳақиқатни четлаб ўтиб, енгилроқ йўлни излайди. Бу йўл, шубҳасиз уни жиноят оламига етаклайди. Шумтака жиноят оламига адашиб кириши мумкин ва интилса, ундан чиқиб кета олади. Ялқов эса онгли равишда киради, ундан чиқиб кетишга интилмайди. Бу оламда у ўзи орзу қилгандек яйраб-яшнамайди. Хорлик ва ҳўрликнинг турли кўринишларини татиб кўради.

Бўйсунмас болаларнинг яна бир тоифасига ёлғончилик хос бўлади. Ислоий жиҳатдан ёлғончилик оғир гуноҳлардан ҳисобланади. Кўп жиноятларнинг туғилиши айнан шу ёлғондан бошланади, десак фикримизга қўшиларсиз. Французларнинг буюқ

адиби Виктор Гюго «Ёлғончилик — ёвузлик тимсоли», деган экан. Яна бир ёзувчиси Жюл Ренар эса «Ёлғончилик — ўғирликдан баттар», деб таъриф берган. Болаликдан юктирилган бу хасталикни кейин даволаш қийин. Буни гиёҳвандликка қиёслаш ҳам мумкин. Агар бу одам ёлғондан сал нари кетса атрофдагиларнинг барчаси унга зерикарли туюла бошлайди. Рус адиби Антон Чехов «Ёлғончи ўлаётганида ҳам ёлғон гапириб ўлади», деганида мутлақо ҳақ эди. Шу ўринда катталар боладаги куруқ ёлғон билан хаёлотга мойиликни (фантазияни) ажратиб ола билишлари керак. Киши янглишган пайтда буни сезиш қийин эмас, аммо алдаётганида ҳамма ҳам фарқлайвермайди. Агар ёлғон ҳақиқат каби бир хил бўлганда алдовнинг тескарисини тушуниш билан масала ҳал бўларди. Ҳақиқат — битта. Унинг акси бўлмиш ёлғоннинг қиёфаси беҳисоб, унинг ҳад-чегараси ҳам йўқ. Шу боис бола ёлғон ишлата бошлаганида ниҳоятда эҳтиёткорлик билан муносабат билдириш керак. Айрим болаларда хаёлот қуввати анча кучли бўлиб, орзу қанотида учини хушлайдилар. Баъзан орзулари ҳақиқат каби кўриниши ҳам мумкин. Катталар бу пайтда уларнинг орзуларини парчалаб, хаёлларини бўғиб қўймасликлари лозим. Ўт-олов болаларнинг ғайратини тўғри йўналтириш қанчалик зарур бўлса, бу орзуларни ҳам жонлантиришга ёрдам бериш шунчалик муҳимдир. Олти ёшли бола ариқ бўйида ўйнаб туриб, калишини сувга тушириб юборади-да, онасига келиб: «Ойи-чи, ойи, биз ка-атта балиқ тутдик», дейди. Она: «Тутган балиғинг қани?» деб сўраганида бола «Ўша балиқ калишимни кийиб қочиб кетди», деб жавоб беради. Шунда она: «Ёмон балиқ экан-да, энди ариқ бўйида ўйнама, калишингни эҳтиёт қил», қабилада ширин гап билан болани овутиши ёки «Калишингни йўқотдингми, ҳали мени алдамоқчимисан?» деб калтаклаб қолиши ҳам мумкин. Боланинг ёлғон гапиришини оилада кўп учратамиз. Агар гўдак ёмон иш қилиб қўйса бунга яраша жазо олишини билади ва бу жазодан қочиш чорасини излайди. Зўрлик мавжуд жой ёлғончиликнинг туғилиши учун энг қулай муҳит ҳисобланади. Унинг учун энг яхши чора — алдов. Агар алдови иш бериб жазодан қутулиб қолса бу чорага тобора баъди бўлиб бораверади. Бола елкасида қанчалик оғир юк борлигини фаҳмламайди, билмайди. Дастлабки ёлғонини давом эттириш, уни қувватлаш, ҳақиқатга айлантириш учун яна ўнлаб ёлғонларни тўқийди. Ўн эмас, минг ёлғон тўқиганида ҳам муҳим. Боланинг айланмаслигини у ҳали англаб етмайди. Катталар эса алдовга турли муносабатда бўлишади. Айримлар «Мураббони мушук еб қўйди», деган алдовга кулимсираб қўя қоладилар. Баъзилар «пиёлани опам сиңдирди», каби алдовдан газабланиб кетадилар. Бу ўринда фарзандига «Нима ёмон иш қилсанг ҳам ўзинг тан олгин, тўғрисики гапирсанг жазоламаман», деб тарбия берувчиларнинг услубини маъқуллаш мумкин. Болада ёлғончиликнинг туғилишига асосан катталардан қутилажак жазо — ваҳима сабаб бўлади. (Японияда узоқ йил ишлаб келган одамдан «Японлар болаларини қайси усулда жазолашади?» деб сўралганида «Японларда болани жазолаш, деган гап йўқ», деб жавоб қайтарган эди. Худди шунга ўхшаш яхудийларнинг тарбиясида ҳам болалар қаттиқ жазоланмайди, балки ҳар томондан авайлаб-асралади. Уларда фарзанд илоҳий мўъжиза сифатида улуғланади. Биз бирон танишимиз ёки меҳмонга боламизни таништирсак «Ўғлингиз азамат йигит бўлиб қолибди-ку», деган лутфига жавобан «азамат-ку, лекин сал ялқовроқда (ёки сал аҳмоқроқда)» деймиз. Яхудийларда бунақасини учратмайсиз. Улар болаларини фақат мақтайдилар. Зеҳни паст бўлса ҳам «менинг болам шундай ақли-ки...» деб алқайдилар. Биз эса ҳалиги «сал аҳмоқроқ-да» деган гапимизни боламизнинг ўзига эшиттириб айтамыз ва бу билан ундаги яхшилик уруғларини қуритишга хизмат қилиб қўйганимизни (ўзимиз ақлимизда!) фаҳмламаймиз.)

Бир аёл овқатга уннаётиб гўдагини катта қизига беради-да, «Укангга яхши қара, йиқитсанг — ўлдираман», деб пўписа қилади. Бундай пўписаларни кўп эшитамиз, куруқ гап эканини ҳам биламиз. Иттифоқо, қизча укасини йиқитиб юборади, табиийки, гўдак йиғлайди. Боланинг йиғисини эшитган аёл пиёз тўғраётган пичоғини қўйишни ҳам унутиб, шошқич равишда кўчага чиқади. Онасининг қўлида пичоқ кўрган қизча «Йиқитсанг — ўлдираман», деган пўписани эслайди-ю, қўрққанидан тилдан қолади. Гарчи она қизини ўлдиришни хаёл қилмаган бўлса-да, уни турли сабаблар билан тез-тез жазолаб турган ва сўнгги пўписа ҳам болага амалга ошувчи иш бўлиб туюлган. Бунга ўхшаган воқеа ўзгача оқибат билан туташади ҳам мумкин. Жамиятда оз бўлса-да, боланинг уйдан қочиб кетиш ҳолати учраб туради. Қочиб кетишнинг сабабларидан бири ота-онанинг нобоплиги — ароқхўрлиги ёки тинмай жанжаллашишлари бўлса, иккинчиси айнан ўша қўрқувдир. Яна бир сабаб борки, бу ҳақда кейинроқ фикрлашамиз.

Давоми келгуси сонда

«ХУЛАГУ ТАХТИ» УЧУН КУРАШ

Амир Темур даврини тадқиқ этган академик Иброҳим Мўминов Соҳибқироннинг ҳаёти ва фаолиятида икки давр яққол кўзга ташланишини таъкидлаган: «Биринчи давр,— деб ёзади у,— 1360-1386 йилларни ўз ичига олади. Темур бу даврда Мовароуннаҳрда Мўғул хонлигидан мустақил кучли марказлашган давлат тузиш йўлида курашди.

Темур фаолиятининг иккинчи даври асосан 1386 йилдан бошланиб, 1402 йилгача давом этади. Бу давр Темурнинг уч йиллик, беш йиллик, етти йиллик деб аталувчи ҳарбий хуружлари ёки Шарафиддин Али Яздий таъбири билан айтганда, «ҳарбий юришлари билан характерланади.»

Амир Темур давлатининг ташқи сиёсати ва дипломатик муносабатларини ўрганишда ҳам ана шу даврларнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиш лозим.

Соҳибқирон Эрон ва Яқин Шарқ ўлкаларига отланар экан, чингизийлардан бўлган Хулагу томонидан забт этилган улкан ҳудудларга даъвогарлигини очиқ баён этади. Хулагу Чингизхоннинг набираларидан бўлиб, Тўлухоннинг тўртинчи ўғли эди. У буюк хон Мункенинг фармонига кўра, Амударё жанубидаги ерларни қайтадан эгаллайди, 1256 йилда Шимолий Эрондаги исмоилийларни буйсундиради, 1258 йилда Ироқда сўнги асосий халифа ал-Мустаъсим қўшинларини енгиб, Бағдодга кириб боради. Сурия ҳудудларида уруш қилади, аммо, 1260 йилда Миср мамлукларидан енгилади. Шунга қарамай, Эрон, Ироқ, Кавказ ва Кичик Осиёни бирлаштирувчи улкан салтанатни вужудга келтирган эди. Хулагу мана шу ҳудудларда «элхон» (яъни, «улуғ хонга итоат этувчи») унвони билан ҳукм юритади. Бир аср давом этган элхонийлар сулоласи ўрнида 1353 йилдан кейин жалойирийлар, музаффарийлар ҳамда сарбадорлар давлати ташкил топади.

Амир Темур ўзининг улкан сиёсий режаларини ислом динини ҳимоя қилиш шиори остида ўтказгани маълум.

Соҳибқирон қўшни мамлакатлардаги сиёсий, иқтисодий ҳаётни, аҳолининг кайфияти, ҳукмдорларнинг вазияти, қўшиннинг аҳолини синчковлик билан пухта ўрганган. У кучли разведка тизимига эга эди. Бундан ташқари амирлар, элчилар, савдогарлар турли мақсадлар билан ўзга эларга борганда, пухта маълумотлар олиб келишган. Масалан, муқаддас Ҳаж сафарига отланган амир Сайфиддин карвон йўлидаги барча мамлакатлардаги вазият ҳақида муфассал маълумотлар тўплаган. У 1378 йилда сафардан қайтгач, айниқса, Эрон ва Хуросонда элхонийлар ўрнида ҳукмдорлик қилаётган майда ҳокимлар мамлакатни издан чиқариб юборгани, юрт инқирозга юз тутгани, мавжуд сиёсий вазиятда бу ўлкаларни осонлик билан қўлга киритиш мумкинлиги ҳақида ахборот берган.

Шу билан бирга Соҳибқирон қўшни мамлакатлардаги аҳолининг ҳукмдорлардан норозилигидан усталик билан фойдаланган. Бу ўринда ҳам ўзини ислом, шариат қонунларининг ҳомийси сифатида кўрсатган.

Низомиддин Шомийнинг қайд этишигча, Соҳибқирон Хоразм «андишасидан тинчигач, (яъни, ўз мамлакатининг шимолий ҳудудларини мустаҳкамлаб бўлгач,— У.А.) Хуросон аҳолини тартибга солишни ирода қилади». Бу даврда Хуросон ва Эрон бир қанча майда ҳокимликларга бўлиниб кетган, иқтисодий таназзул кучайиб, аҳолининг турмуши анча овирлашган эди. Бу ҳақда Шарафиддин Али Яздий шундай ёзади: «Ул

маҳалда Эрон вилоятида ҳар мамлакатда бир жамоат бош чиқариб, подшоҳлик қилур эдилар. Ҳазрат Соҳибқирон Турон мамоликини мусаҳҳир қилгондин сўнг, Чигатой улуси ва Жўжи улусини ўз гумашталарининг тасарруфи остига олганидан сўнг мубо-рак хотирига тушдиким, Эрон вилоятини забт қилғай. Эрон сари мутаважжих бўлди.»

Демак, Амир Темур парчаланиб ётган ва ҳимоясиз қолган Эрон ҳудудларини бирлаштириш (аслида, тахти Хулагуни қайта эгаллаш) ҳамда адолат ва осойишталик ўрнатишни режалаштирган.

Ироққа муносабатда ҳам шундай аҳволни кўрамиз. Ироқ аҳолисининг музаффарийлар ва турли тоифадаги ҳукмдорлар зулимдан шикоят қилиб ёзган аризаси Соҳибқирон учун жуда қўл келади.

Шу ўринда яна икки сиёсий вазифани ҳам таъкидлаш керак.

1. Эрон ва Яқин Шарқда мўғуллар (Хулагу авлодлари) ҳукмронлик қилган йилларда ислом динининг мавқеи анча сусайиб қолган эди. Худди шу аҳвол шарқдаги жеталар мисолида ҳам кўринади. Мўғул ҳукмронлари ўз манфаатлари йўлида ислом қонун-қоидалари билан мутлақо ҳисоблашмас эдилар. Бу ҳолат кейинги ҳукмдорлар даврида ҳам маълум даражада давом этган.

2. Яқин Шарқдаги айрим мамлакатларда қароқчилик авж олиб кетган, айниқса, Мовароуннаҳрдан Ҳажга борган мусулмонлар ҳамда тижорат аҳли қаттиқ таланарди. Қора қуюнли Қора Юсуф туркман ҳукмдор бўлган ҳудудларда бу иллат жуда кучайганди.

Мовароуннаҳрда адолатли қонунлар туфайли мустаҳкам интизом ўрнатган Амир Темур қўшни давлатларда исломнинг ғорат қилиниши ва қарвон йўларида ошқора талончилик ҳукм суришига асло тоқат қила олмасди. Мана шу ҳолатлар ҳам унинг Эрон ва Яқин Шарққа юришлари учун жиддий сабаб бўлди. Шу тарзда Амир Темур исломни ғоявий байроқ сифатида ўзининг бошқа давлатлар ва халқлар билан бўлган муносабатларида ҳамиша дахлсиз сақлашга, уни доимо диққат марказида тутишга қаттиқ эътибор бериб келди.

Соҳибқирон бирон мамлакат ёки мустаҳкам қалъага ҳужум қилишдан олдин, у томонга мактублар юборган. Низомиддин Шомийнинг ёзишича, Ғур (Марказий Афғонистон) ва Ҳирот вилоятларининг ҳукмдори Малик Ғиёсиддин билан тўқнашиш пайтида итоат этиб ҳузурига келган икки минг кишига омонлик берган ва: «Раиятдан кимки ўз уйдан чиқмаса ва қалъа фасиласига бормаса, у ва унинг аёли амонликда бўлади. Акс ҳолда, неки кўрсалар, ўзларидан кўрсинлар» деб фармон чиқарган. Қаршилик кўрсатиш мақсадида уринишларидан ҳеч қандай натижа чиқмагач, Малик Ғиёсиддин кўп иккиланишлардан сўнг Соҳибқиронга бўйсунди.

Хуросон эгаллангач, Сеистон, Қандаҳор ва Афғонистондаги бошқа вилоят ҳукмдорлари ҳам бўйин эгадилар. «Темур тузуклари»да ёзилишича, Соҳибқирон ўша диёрлар ҳокимларини қаршилик кўрсатмасликка чақирган: «Агар менга қўшилсанглар (қутуласизлар), курашсанглар йиқиласизлар. У ҳолда тақдирингизда нима бўлса, ўшани кўрасизлар, деган мазмунда ёрликлар йўлладим. Бу тадбирим тақдирига тўғри келди. Ёрликларим уларга етиши биланоқ итоат бошларини бўйсунуш мақомига қўйдилар».

Амир Темур ҳарбий юришлари ва сиёсий фаолияти давомида ўз эътиқоди ва ваъдасида қатъий турганини кўрамиз. Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Али Яздийнинг гувоҳлик беришича, Соҳибқирон Мозандарон ва Сабзавор ҳокимларига, Ширвон ўлкасининг ҳукмдори Иброҳим Дарбандий ва бошқа қаршилик кўрсатмаган беклар, амирларга мурувват кўрсатган. Итоат этмаганлар шафқатсиз жазоланган.

Амир Темур Яқин Шарқдаги ҳарбий ҳаракатлари давомида катта саркардалик маҳоратини намойиш этди. У Ироқ юришига тайёргарлик кўрар экан, 80 минг отлик аскар тўплайди. Табиийки, бунча катта қўшинни бир мамлакат ҳудудига жойлаштириш ва зарур озик-овқат, ем-хашак билан таъминлаш қийин эди. Шунинг учун Соҳибқирон жиддий тадбир билан иш кўради. Лашкарини уч қисмга бўлиб, Ироққа қарши бирин-кетин юборишга қарор қилади. Бу тўғри мулоҳаза яхши натижа беради. Ироқнинг ҳар ер, ҳар ерида тўпланган ғаним аскарлари тарқалиб кетади.

Ана шундай катта сиёсий ва ҳарбий тайёргарликлар билан пухта ўтказилган юришлардан кейин қисқа муддатда (1381-1383) Хуросон, Мозандарон, Сеистон, Сабзавор бўйсундирилади. Сеистондаги мустаҳкам шаҳар-қалъалар: Зирех, Зова, Фарах, Буст ва бошқалар оғир жанглардан кейин таслим бўлди. 1384 йили Амир Темур Астробод ва Озарбайжонга юриш қилиб, Омул, Сори, Султония, Табриз шаҳарларини

эгаллади. Бу ҳаракатлар натижасида Хулагу тахти амалда қайта тикланди. Форс вилояти шаҳзода Умаршайх, ундан ғарбдаги ерларининг ҳаммаси Мироншоҳ тасарруфига топширилди. Кейинроқ шаҳзода Мироншоҳ «Хулагу тахти»нинг чинакам эгасига айланиб қолди.

1386-1388 йиллардаги уч йиллик юриш пайтида Озарбайжон ва Форс вилоятлари қайтадан эгалланди. Бу юришга ҳам маълум сиёсий шарт-шароитлар сабаб бўлганини кўрамиз. Амир Темур 1383 йилда Султониядан орқага қайтиб, Самарқандга келади. Соҳибқироннинг йўқлигидан фойдаланган Тўхтамиш ўз ҳомийсига вафосизлик қилиб, Дарбад орқали 90 минг қўшин билан Табризга бостириб киради. Бу шаҳар ҳамда Озарбайжондаги бошқа кўплаб шаҳарлар талон-тарож этилади.

Амир Темур яна қўшинини олтантиришга мажбур бўлади. Тўхтамишнинг асл мақсади Эронни бутунлай забт этиш бўлиб, фақат қулай фурсатни кутаётган эди. У Соҳибқирон қўшини билан жанг қила олмаслигига кўзи етиб орқага чекинади.

Амир Темур кучайиб бораётган Олтин Ўрда хонлиги ўз мамлакатига жиддий хавф солишини яхши тушунган. У очиқдан-очиқ хиёнат йўлига ўтган Тўхтамиш билан уч марта ҳарбий тўқнашувда бўлиб, уни бутунлай тор-мор этади. Олтин Ўрда хонлигини йўқ қилиш, аслида, унинг мўлжалида бўлмаган. Шунинг учун дастлаб мазкур ҳудудда ўзига садоқатли ҳукмдорни хон кўтариш воситасида ўз мамлакатига шимолдан бўладиган хавфни бартараф этишни режалаштирган. У келажакда Оқ Ўрда ва Олтин Ўрда бирлашиб кетса, ўртага чиқадиган кучли давлат ўзи учун катта хавф туғдиришини яхши билар эди. Пухта ўйланган режага мувофиқ у 1376 йилда бошпана сўраб келган Тўйхўжа ўғлоннинг ўғли шаҳзода Тўхтамишни тарбиялайди, унга ҳарбий мадад бериб, уч марта Олтин Ўрда тахтини эгаллаш учун юборади.

Тўхтамиш очик курашларда рақибдан енгилиб, зўрға қочиб қутулади. Ниҳоят, Урусхон вафот этгач, ўрнига ўғли Тўқтақия ўтиради, бироқ қисқа вақт ўтгач, у ҳам ўлади, тахтни Темур Малик ўғлон эгаллайди. Шундан кейингина Тўхтамишга бахт кулиб боқади. Ичкилик ва маишатга берилган янги шаҳзода обрўсини йўқотиб, тахтда узоқ ўтиролмайди. Фурсат етилганини сезган Амир Темур Тўхтамишни 1378 йилда тўртинчи марта Оқ Ўрдани босиб олиш учун юборади. Бу сафар у зафар кучиб, Олтин Ўрда тахтини эгаллайди. Амир Темурнинг мадади билан Волга бўйларидаги шаҳарларни ҳам қўлга киритади ва Мамайни енгиб, Оқ Ўрда билан Олтин Ўрдани бирлаштирган кучли давлатга эга бўлади. У 1382 йилда Москвага бостириб борди, рус князликлари унга тобеликларини изҳор этдилар. Ғарбдаги кучли Литва князлиги энди у билан ҳисоблашишга мажбур эди. Ғалабалардан боши айланиб қолган Тўхтамиш Амир Темурни менсимай қўйди ва 1383 йилда Хоразмга хужум қилиб ўз номига танга зарб қилдиради.

Бу пайтда Амир Темур Озарбайжонни қўлга киритиш ниятида эди. Тўхтамиш ҳам уни эгаллашга уринади. Шундай қилиб, бу бой ўлка тарафлар ўртасида низоли масалага айланиб борди. Тўхтамиш Соҳибқироннинг режаларига ошқора қарши чиқа бошлади. У юқорида айтилганидек, ўз аҳдини бузиб, Амир Темур Самарқандга қайтган вақтда 1385-1386 йилларда Дарбад ва Ширвон ўлкасидан ўтиб, Табризга юриш қилди. 250 туман олтин олганига қарамай шаҳар ва қишлоқларни талади.

Бу пайтда Яқин Шарқ ва Кавказда мураккаб сиёсий вазият вужулга келган эди. Амир Темурнинг кучайиб бораётгани ва кучли марказлашган давлат барпо этаётгани Миср мамлуқларини ҳам, Усмонли туркларни ҳам, омонат тахти лиқиллаб турган жалойирлар ҳокими Султон Аҳмад ҳамда Қора Юсуф туркманни ҳам бирдек безовта қила бошлаганди. Мана шу қалтис вазиятда Тўхтамиш Амир Темурга қарши бирлашиб ҳаракат қилиш мақсадида Қоҳирага элчилар юборади. Улар 1385 йилнинг 25 январида яхши кутиб олинади. Бу далил Миср султони ва Тўхтамиш Амир Темурга қарши урушга зимдан тайёргарлик кўраётганидан далолат беради. Мавжуд шароитда Амир Темур Озарбайжон ва Кавказда мустақамланиб олиб рақиблари, жумладан, Тўхтамиш билан ҳисоблашини мўлжаллаган эди.

Қишни Қорабўғда ўтказган Темур Шарқий Анатолия ва Ван кўли атрофларида ҳукм юритаётган Қора Юсуф туркман устига юриш бошлади. Туркманлар чекинишди. Амир Темур яна Эронга қайтди. Кавказда мағлубиятга учраган Тўхтамиш, Соҳибқироннинг Эрондалигидан фойдаланиб, 1387 йилда Мовароуннаҳр сарҳадларига қараб яна қўшин тортди. Сигноқдан ўтиб, Саброн шаҳрига келди. Ахсикентдан етиб келган Умаршайх қўшини билан Ўтрор атрофида қаттиқ жанг бўлди. Умаршайх енгилди.

Тўхтамиш кўп шаҳар ва қишлоқларни талаб, Бухорогача борди, аммо шаҳарни эгаллаш олмади.

Хоразм ҳоқими Сулаймон сўфи ҳам Амир Темурга қарши исён кўтарди. Темур зудлик билан Мовароуннаҳрга қайтиб, ташаббусни қўлга олишга мажбур бўлди. Сулаймон сўфи Тўхтамиш ҳузурига қочиб борди.

Амир Темур кучайиб бораётган Тўхтамишни тийиб қўйиш зарурлигини биларди. Унинг Эрон, Озарбайжон ва Яқин Шарқни тобе этиш йўлидаги ҳаракатларига Тўхтамиш турли воситалар билан ҳалақат бермоқда эди. У ҳам зўр ғайрат билан ҳаракат қилиб катта қўшин тўплаганди. Аскарлари орасида турк ва мўғуллардан бошқа рус, черкас, алан, мукша, бошқирд, қрим сингари турли қабила, элатларнинг вакиллари бор эди. Эртами-кечми шиддатли тўқнашув бўлиши муқаррар эди.

1390 йилнинг кузида Дашти Қипчоққа қараб отланган Амир Темур ҳузурига Тўхтамиш узр сўраб ўз элчиларини юборади. Соҳибқирон ёш хоннинг сўзлари ҳийла эканлигини яхши биларди. Шунинг учун элчиларни сийлаб яхши қабул қилганига қарамай, энди кеч бўлганини, юришни тўхтатиш нияти йўқлигини очиқ айтади.

Мазкур ҳарбий юришда Амир Темур биринчи марта ўз лашкарларини шу пайтгача қўлланмаган «етги қўл» тартибида тузди. Шарафиддин Али Яздий бу ҳақда шундай ёзади: 1391 йил 18 июн куни Қундузча (ҳозирги Самара билан Чистополь оралиғидаги Кондурча шаҳарчаси) мавзеида юз берган тўқнашувда сон жиҳатдан кўп бўлган Тўхтамиш қўшини тор-мор этилади. Хоннинг ўзи зўрға қочиб қутулади. Бу жанг ҳақида илмий манбаларда кўп ёритилган.

Амир Темур лашкари орқага қайтгандан кейин кўп ўтмай Тўхтамиш ўзини ўнглаб олиб, яна муҳолифликни давом эттира бошлайди. Соҳибқироннинг 1392-1396 йиллардаги сафари чоғида таҳликага тушиб қолган Миср мамлуклари билан Тўхтамиш ўртасида (1394-1395 йилларда) алоқа боғланиши ҳарбий вазиятни яна таранглаштиради. Амир Темур Гуржистонда эканлигида, уруш учун тинмай баҳона ахтараётган Тўхтамиш Дарбанддан ўтиб, Ширвон ҳудудларига бостириб киради. Тадбиркор ва, ниҳоятда, бағри кенг Соҳибқирон бу гал шошилмасдан, дастлаб Шамсиддин Олмалиқийни элчи қилиб Тўхтамиш ҳузурига юборади, унга аввалги ота-ўғиллик ҳурматини эслатиб, ҳарбий ҳаракатлардан тийилишга даъват этади. Аммо хон беклари таъсирида Амир Темурга номуносиб жавоб ёзиб, элчини қайтаради. Уруш бошланиши учун шу баҳонанинг ўзи етарли эди. 1395 йил 15 апрелда Терек дарёси бўйидаги оғир жангда Тўхтамиш қўшини тўла тор-мор этилади.

Амир Темурнинг бу улкан ғалабаси Шарқий Европа халқлари, айниқса, Россия учун жуда катта тарихий аҳамиятга эга бўлди. Улар мўғул зулми ва таҳликасидан қутулиб, мустақил давлат қуриш ва уни ривожлантириш имкониятини қўлга киритдилар.

Тўхтамиш мағлуб бўлгач, «Хулагу тахти»ни эгаллаш учун бошқа даъвогар чиқмади. Амир Темурнинг пухта ўйланган режаси тўла амалга ошди. Мазкур ҳудудлардаги майда ҳукмдорлар ўрнига қудратли марказлашган давлат ўрнатилиб, аҳолининг тинч ва осуда ҳаёт кечириши учун шароит яратилди. Буларнинг ҳаммаси Амир Темур давлати Эрон ва Яқин Шарқ мамлакатлари тақдирида катта муҳим аҳамият касб этганлигини кўрсатади.

Улуғбек Абдуллаев,
Тошкент давлат Шарқшунослик
институтини ўқитувчиси.

Навоийнинг ишқ қараш

Алишер Навоий ишқ ва унинг хусусиятлари, даражалари, ошиқлик дардлари, «мажозий» ва «ҳақиқий» ишқнинг маъно-моҳиятларини асарларида теран тараннум этган. «Маҳбуб ул- қулуб» асарида шоир «ишқ маротибдур» (ишқ мартабаларга, яъни, даражаларга бўлинади) дейиш орқали, уч хил ишқни қайд этади. «Биринчиси, авом ишқидурки, халқ орасида машҳурдир. Масалан, фалон фалонига ошиқ бўлибди. Бу хил ишқ ҳар қандай кишига унинг куйгани ва паришон бўлганига яраша жисмоний лаззат ва нафсоний шаҳват беролмайди, бу қисм ишқнинг юқори мартабаси (даражаси) буткул халққа суннат ва мубоҳ (жойиз) бўлган шаръий никоҳдур. Унинг қуйроқ мартабасида парокандалик, ҳар нарсага асабийлашиш ва ноҳушликлар бор бўлиб, уни айтиш ва сўзлаб юриш одобсизлик, номуссизликдур: ишқнинг иккинчи қисми хослар ишқи бўлиб, у пок кўзни пок назар билан пок юзга (мазҳар) солиштир. Пок кўнгил шу пок юзнинг ишқидан кўзғалишдур ва бу пок кўриниш воситаси билан пок ошиқ ҳақиқий маҳбубнинг покиза жамолидан баҳра олишдур... Ишқнинг учинчи қисми сиддиклар ишқидур. Сиддиклар худонинг улуғ жамолига кўринишдаги воситаларсиз мафтун бўлиб, мушоҳада беҳудлигида сезгилари йўқолган, шаҳодатлари фарқ бўлишга етган. Агар ҳодисотнинг шамоли фалак гулшанининг япроқларини учириб кетса, юлдуздек гулбарглари ҳар томонга туширса, ундан хабарсиз... ҳис-туйғулари худонинг жамолини кўришнинг қийинлигидан ожиз, майил ихтиёрлари меъёрсиз ишқ ҳужумининг ғалабасидан ожиз қолгусидир. Улар пайғамбарлар ва малойикаларнинг назаридан ўз назарини ошириб юбормайди. Ўй-хаёли машғулоти худонинг жамолини кўришдир. Васил шаробининг бўйидан уларнинг кўнгиллари беҳуд — сархуш. Улуғворликнинг суруридан аъзоларида шикаст. Уларда васил шаробини нўш этишдан бошқа мақсад йўқ. Кўнгилларида худонинг хуш кўришидан бошқа нарса йўқ.»

Навоий баён қилган уч турли ишқни биз атама сифатида «нафсоний ишқ» (авом ишқи), «мажозий ишқ» (хавос, яъни, хос кишилар ишқи), «илоҳий ишқ» (сиддиклар, яъни, авлиёлар ишқи) деб аташимиз мумкин. Навоийнинг «ишқ маротибдур» (мортабага, яъни, даражаларга бўлинади) дейишида тасаввуфий маъно бор. «Маротиб» (мортабалар) — тариқат аҳлининг истилоҳларидан бўлиб, у солиқнинг руҳий-маънавий юксалиш даражасини кўрсатади. Демак, шоирнинг назарида ишқ инсоний камолат даражасини кўрсатадиган фазилат, инсонни камол топтирадиган куч. Худди шу ўринда яна «авом» «хос» сўзларининг Навоий назаридаги маъноларига ҳам аҳамият беришга тўғри келади. Профессор Нажмиддин Комилов изоҳлаганидек, Навоий «авом» деганда, оддий халқни эмас, балки, илоҳий тажаллийни қалбида ҳис этмай, борлиққа зоҳиран муносабатларда бўлиб, жамиятнинг расм-русм одатларини бажаришдан нарига ўтолмайдиган кишиларни назарда тутган.

Шоир ўзининг ишқ қарашда инсондаги ҳайвоний эҳтиёждан туғилган жисмоний бирлашишни шарт қилган «нафсоний ишқ» (авом ишқи) ҳақида кўп ҳам тўхталмасдан, унинг юқори даражаси шарият бўйича никоҳланишдир дейиш орқали, бунинг фақат таннинг талаби эканлигини тушунтиради. Хос кишилар, яъни, алоҳида кишилар ишқини «пок кўзни пок назар билан пок юзга солиб, бу пок мазҳар воситаси билан ҳақиқий маҳбубнинг покиза жамолидан баҳра олишдур», дейиш орқали, бу ўзини таниган ориф инсонни ишқи эканлигини тушунтиради ва буни Парвардигор сари тортадиган илоҳий ишққа олиб борадиган мажозий ишқ эканлигини қайд этади ҳамда бу ишқ аҳлининг мисоли сифатида Амир Хусрав Деҳлавий, Хўжа Ҳофиз, Абдураҳмон Жомийларни кўрсатади.

Шоирнинг ўзи ҳам мана шу «пок ишқ»қа мансуб бўлиб, мажоз воситаси билан илоҳий ишққа улашиш умидида эди. Буни биз шоирнинг муножатларида, илоҳий ишқни тараннум этган ғазалларида, айниқса, мана шу «алоҳида фазилат эгаларига хос пок ишқ»нинг юксалиб ҳақиқий ишқ — илоҳий ишққа айланиш жараёнини Фарҳод, Мажнунга ўхшаш бадий образлар орқали кўрсатиб берган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonларида ниҳоятда аниқ кўраимиз.

Шоир «Фарҳод ва Ширин» достонининг бошидаёқ бу асарнинг ишқ тасвирига бағишланганлигини қайд қилади:

*Бу рангин саҳфа, билким, дард боғи,
Аён ҳар лоласида ишқ доғи.*

Фарҳод туғилишиданоқ унинг вужуди «шуълайи дард» (дард шуъласи) билан йўғрилган бўлиб, унга ҳар бир ҳарфий ишқ билан маънодош бўлган «фироқ, рашк, ҳажр, оҳ, дард»дан иборат бешта сўзнинг бош ҳарфидан тузилган «Фарҳод» деган исм берилади. Бошқача айтадиган бўлсак, унинг исмини ишқнинг ўзи қўйган бўлиб чиқади. Тили чиққан дақиқадан бошлабоқ ишқ ва ошиқлик ҳақида сўзлайди. Доим ғамгин, хаста дил бўлиб юради. Дунё ишларига қизиқмайди. Болаликданоқ алоҳида истеъдоди, фавқулудда қобилияти билан атрофдагиларни ҳайратга солади. Илмларни шунчалик тез ўзлаштириб борадики, ўн ёшида илмнинг ҳаммасида камолатга етади:

*Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқни касб этмаган илм.*

Ақл — фазилат ва жисмоний қувват жиҳатдан ҳаммани лол қолдириб, замонининг яғонаси бўлиб етишган Фарҳоднинг бирдан-бир «қусури» ишқ дардига мубтало бўлгани эди.

Маълумки, инсон эотининг қалбида ишқ-муҳаббатнинг пайдо бўлиши психофизиология жиҳатидан олиб қараганда ҳам, жуда барвақт деганда ҳам 13-14 ёшларда пайдо бўлади. Унинг устига муҳаббат объектини кўргандан кейин туғилади, ўзи билан улғаяди.

Фарҳод эса вужуди «шуълайи дард» билан йўғрилган, зуваласи ишқ дардидан қорилган туғма ошиқ. Мажнуннинг Лайлига бўлган муҳаббати ҳам у ҳали 5-6 ёшлигидаёқ вужудига чирмашган бўлиб, буни ҳеч қандай шаклдаги нафсоний муҳаббат билан изоҳлаш мумкин эмас.

Кўриниб турибдики, Навоийнинг қаламга олган, куйлагани одатдаги ишқ-муҳаббат бўлмасдан, балки шоир ўзининг ишқ қарашида баён қилган ҳақиқий ишққа йўл очадиган «алоҳида, фазилатли кишиларга хос пок ишқ» (хослар ишқи) бўлиб, бу орқали ҳақиқий ишққа етиш йўлини кўрсатиш эди. Шунинг учун шоир ўз қаҳрамони Фарҳоднинг пок ишқ соҳиби эканлигини достоннинг бошидан-охиригача қайта-қайта таъкидлайди:

Сулаймон Ҳайдар

НАВОИЙ ҲАЗАММАРИҶА МУҲАММАСЛАР

* * *

*Ҳар замон жисмимга дилкашликка монанд, эй кўнгул,
Қоним ичра сен кезур мислида бир қанд, эй кўнгул,
Бўлмағил ҳою ҳавасга ошиқу банд, эй кўнгул,
Гулбуни ишратдин узгил барги пайванд, эй кўнгул,
Ғунчадек бўл қон ютиб кулмакка монанд, эй кўнгул.*

*Сен эмас, сенга менинг шайдолигим маъқул киби,
Бош эғиб тургум сенинг амрингга шай бир кул киби,
Ёш тўқур кўз, кипригим шабнамда қолган гул киби,
Қилма тарк аврулмак ул гул гирдиға булбул киби,
Қилсалар гар ғунчадек парканд-парканд, эй кўнгул.*

*Измингга чулғаб мени ҳайрон этурга уста сен,
Борлиғим дунёсига ҳур нур сочурсен аста сен,*

*Деманким, кўнгли поку ҳам ўзи пок,
Тили поку, сўзи поку, ўзи пок.*

Достонда энг кўп тилга олинган сўз поклик ва фано сўзлари бўлиб, бу жиҳат достоннинг пок ишққа бағишланганлигини ҳамда тасаввуф билан бевосита боғлиқ эканлигини билдиради.

Фарҳоднинг болагиданоқ ишқ дардига мубтало бўлиб, сўлғин юриши отасининг ўғли кўнглини очиш учун қилмаганлари қолмаса-да, унинг буларга парво қилмаслиги, хатто Фарҳод исмидаги ҳар бир ҳарфнинг ишқий маънога эга эканлиги, амалда унинг илоҳий ишққа мубталоллигига ишора бўлиб, шоирнинг қарашига қалбига илоҳий ишқ оташи туташган одамнинг қисмати ҳижрон азобидан иборат эканлиги назарда тутилади. У ўзи билан илоҳ орасида тўсиқ бўлиб турган дунё ва жисмдан қутилиш изтиробларини тортиши шарт эканлигига ҳам диққатини тортади.

Фарҳод авваллига «ичиyo, сирти асрий дард» бўлиб кетганлигини сезса-да, аммо, нима учун шундайлигини ҳатто ўзи ҳам билолмайди. Фақат шуни билладики, ихтиёри ўзида эмас, қандайдир бир ўт уни куйдириб ўзига тортади. Бу тасвирнинг ҳам тасаввуфий маъноси бор. Фарҳод ўз дардининг сабаби нима эканлигини, яъни, ўзликни англаш учун тариқат йўлига кириб, маърифат манзилларини (Ҳақни таниш босқичлари, мақомлар) босиб ўтиши лозим. Унинг лол қоларли қобилият билан эгаллаган билимлари, жумладан, Қорун ва Монийдан ўрганган ҳунарлари амалда зоҳирий (дунёвий) билимлар бўлиб, улар тилсимотларга, яъни, илоҳий сирларни очишга ожизлик қилади. Шунга кўра у, ирфоний — ботиний билимларни эгаллаб, илмул яқин даражасидан ҳаққол яқин даражасига кўтарилиш, кўнгул ойнасида ёр жамолини кўриш учун пири комилдан таълим олиши керак эди. Фарҳоднинг хазинадаги сеҳрли кўзгуни биллур сандиқ ичидан ололмай (чунки, кўзгу сеҳрланган) Юнонистон сафарига — Сукрот хузурига отланиши мана шу заруратдан келиб чиққан. «Фарҳоднинг юнонга сафари — унинг ўз инсонлик сириндан воқиф бўлиш, Ҳақиқатни (Ҳақни) билиш йўлидаги жиддий уринишидир», деб ёзади навоийшунос олим Муҳаммаджон Имомназаров.

Юнонистон — ҳикмат мамлақати. Биллур сандиқдаги «Ҳикмат жаҳони» ҳам Искандардан қолгани учун «Искандар кўзгуси» деб аталган бўлиб, уни юнон донишмандлари ижод этган. Фарҳод ва у билан сафарга чиққанлар, энг аввал, Суҳайли исмли ҳақим билан учрашади. Суҳайли Фарҳоднинг тариқат йўлидаги биринчи пири бўлиб, Фарҳоднинг уни излаб келишлиги Суҳайлига олдиндан башорат қилинган. Достондаги афсона-

*Лек ишқий изтироб гирдобигаки бастасен,
Оразу лаъли хаёли бирла сен то хастасен,
Наф этур гёеки бу заъфингга гулқанд, эй кўнгул.*

*Дилкушо вақти келур, келмас узоқ етмас дема,
Малҳами дарднинг вақт, ҳар доғи кетмас дема,
Дунёи савдо иши ўткинчидур, ўтмас дема,
Лаъли не кондиндурур, невчун ҳадис этмас дема,
Не ато бордур Масихоға, не фарзанд, эй кўнгул.*

*Борлигим кўзгусисен, асло унутма халқни,
Ножўя сўз, фикр ила бағрини титма халқни,
Алҳазар этгилки, паст наздингда тутма халқни,
Оразинг очқач, демаким, ошиқ этма халқни,
Ўтқа бермаклидурур кўйдирма деб панд, эй кўнгул.*

*Изладук олам кезиб борму дея эзгу вафо,
Сен ила биз иккимиз аслида бир васли гадо,
Васлисиз оғу эрур ҳар шаҳди лаб тиғу задо,
Бисмил этди сайд кўнглудек сени тиғи қазо,
Ёхуд ул лаб шавқидин қилдинг шакарханд, эй кўнгул.*

*Сен сабаб эрмасмусен, айтгил-чи, дил озориға,
Бош эгурсен худ-бахуд мастона майл изҳориға,
Йўқса ҳеч, бир бор қулоқ тутгил Сулаймон зориға,
Эй Навоий, боқма тун-кун холию рухсориға,
Донаю сув бирла сайд ўлмас хирадманд, эй кўнгул.*

вий донишманд Жамосиб Фарҳоднинг туғилишидан башорат бериб, унинг маънавий тарбиясини Суҳайли ҳақимга топширади.

Навоий ўз гоёсидаги комил инсоннинг тимсоли бўлган Фарҳод вужудида авлиёлик хусусиятларининг ҳам ҳозир эканлигига ишора қилиш учун бу тасаввуфий тафсилотни келтирган бўлиб, дostonнинг кейинги мазмунларида ҳам бунга мос тасвирларни кўриш мумкин. Масалан, Фарҳод Салосил кўрғонига банди этилганида, унга қараб турганлар, унинг чеҳрасида авлиёлик нурини кўрадилар.

Фарҳодга афсонавий ҳақим Жамосибнинг назари тушган бўлиб, бундан Фарҳод авлиёлик хусусиятларига эга бўлган. Фарҳоднинг болалик чоғларидаги алоҳида истеъдоди, фавқулодда қобилияти ҳам мана шу «илоҳий назар» нинг ифодаси эди.

Суҳайли Фарҳоднинг исмини сўраб, савол-жавоблар орқали унинг керакли белгиларини билиб олгандан кейин, Фарҳоднинг Жамосиб башорат қилган ва ўзи кутаётган «назар соҳиби» эканлигига ишонч ҳосил қилади. Суҳайли Суқротнинг даражасида камолатга етмаган бўлиб, унинг «Искандар кўзгуси»нинг сирини очишга қурби келмайди. Аммо, у Фарҳоднинг Суқрот олдига боришига йўл кўрсатиб бера олади. Кези келганда шуни ҳам кўшиб қўйишга тўғри келадик, тасаввуфда бир неча пирнинг таълимини олиш одатга айланган бўлиб, шайхлар ўз даражаларига қараб, шунингдек муриднинг истеъдодини эътиборга олиб, уни ўзларидан кучлироқ пирларга тавсия қилган. Бу билан муриднинг ирфоний қобилияти пирдан-пирга ўтган сари янада очилиб, юксалиб борган. Суҳайли ҳам кўнгли уйғоқ, «доноий огоҳ» (сезгир, доно) бўлиб, у Фарҳодни енгиб ўтиши керак бўлган мушкулотлар — аждаҳо ва Аҳрамандан хабар беради. Бу ердаги аждаҳо — нафснинг тимсолидир. Дев ёки Аҳраман — салтанат ёки ҳукмронликнинг рамзи. Суҳайли Фарҳодга аждаҳони енгилш учун самандар ёғини беради. «Бу ёғни оташгоҳларда юриб йиққанман», дейди у. Самандар — ўт ичида яшайдиган жонивор. У ишқнинг рамзи. Фарҳод баданига самандар ёғини суркаганда, аждаҳонинг ўти уни ҳеч нарса қилолмайди. Бу ишора орқали мутафаккир ишқ оташи нафс ўтини ўчиради, деган маънони ифодалайди. Мана шу илоҳий ишқ Фарҳоднинг вужудини товлаб, уни қаҳрамон қилиб не-не балою офатларни енгилшга куч-қудрат берганди. Фарҳод аждаҳони ўлдиргандан кейин, Суҳайлининг сўзи бўйича аждаҳонинг бўйнидаги кумуш лавҳани олиб, шу лавҳанинг ёрдамида, Жамшид жомининг атрофида, Суқрот ҳузурига борадиган йўлни кўрсатиб берадиган хат бор эди. «Жамшид жомини»ни қўлга киритиш Фарҳоднинг тариқат йўлида муайян юксалишга эришганликнинг белгиси дейиш мумкин. Чунки, бу жомда «жаҳон ҳолати равшан» бўлиб, Навоийнинг таъбири билан айтганда, бу жомнинг сирти «Комил замири» (Комил қалби) бўлса, ичи «Соҳиб дил замири» (Дил соҳибининг қалби) эди. Шоир бу орқали Фарҳоднинг ботиний билими ошиб, руҳий олами бойиб, дили жаҳон ишларининг асли ҳолатини кўраётгандек равшанлашганлигини тасвирлаган. Аммо Фарҳоднинг етган даражаси ҳали «Искандар кўзгуси»нинг сирини англашга етарли эмас эди. Шунинг учун у Суқрот билан учрашувга интилади. Ваҳоланки, бу йўлларда уни кўп тилсимотлар,

* * *

*Дилбарим қасд этдинг ул васл ўйини армон қилиб,
Жонга жон бахш этмадинг чин севгидин дармон қилиб,
Бунча бедод айладинг ишқ йўлида сарсон қилиб,
Юз тўшуклук кўнглум ўртарсен жафодин қон қилиб,
Халқ куйдурган каби занбур эвин вайрон қилиб.*

*Кори вайрона буким, кўнглумга ҳеч ёнмас чироғ,
Айладинг ҳолимни танг, дил тим сира бўлмас чароғ,
Санчилур кўксимга наштарлар каби дарду фиरोғ,
Жавҳари ишқинг ёшурғач ўртадим кўнглумга доғ,
Ўйлаким, қўйғай нишон эл нақдини пинҳон қилиб.*

*Сен висол-васл этмадинг қалбимга ул дардинг ботиғ,
Ким, забонлиғ комида тўлғонамен кўксимда тиғ,
Майли, дардинг қийнасин, шу дард менгадир тотиг,
Кўҳи оҳангдек гаминг кўнглумдин олғач не осиг,
Ким, яна жонимга отдинг барчасин пайкон қилиб.*

*Хушфёъл, ҳамроз этур инсонниким илҳоми май,
Кимга иззат соғинур лек, хушнамо айёми май,*

мушкулотлар кутиб турарди. Фарҳоднинг бу тилсимотларни ечиб, мушкулларни енгишига Хизр йўл кўрсатади. Профессор Нажмиддин Комилов бу ҳақда, «Хизирни Фарҳоднинг иккинчи пири деб тушиниш мумкин. Аммо, аслида, у улғу мақсад сари йўл олган Фарҳодга ғойибдан келган мададир. Фарҳод Хизирнинг кўрсатмаси бўйича жомга қарайди ва унда Сукрот макон тутган тоғни, горни кўради. Шайх қанча улғу бўлса, у макон тутган тоғ ҳам шунчалик юксак ва кўрқинчли бўлади. Унга етиш ҳам шунчалик қийин бўлади», деб ёзади. Олимнинг талқинига кўра, Фарҳод Сукрот ғорига боргунча дуч келадиган шер ва «темирпайкар» — «темир одам» (замонавий тил билан айтганда, машина одам ёки робот) айрим-айрим ҳолда қаҳр-ғазаб ва тушга ўхшаш ёлғончи дунёнинг рамзи. Қаҳр-ғазаб — ҳукмдорлик, шоҳларга хос бўлиб, дарвишнинг табиатида ғазаб бўлмаслиги керак. Шунинг учун Фарҳод шернинг оғзига Ахраман девдан олган Сулаймон узуги (бу ҳам ҳокимият рамзи) билан уриб уни ҳалок этади. Энди навбат темир одам билан олишишга келиб етади. Темир одамнинг кўксига кўзгу бор бўлиб, юз қадам олишдан шу кўзгуни нишонга олиб ўқ узиши керак. Агар ўқ нишонга тегмаса, унда Фарҳоднинг ўзи ҳалок бўлади. Нишонга теккиза олса темир одам куйиб тамом бўлади. Темир одам — тушга ўхшаш ёлғоннинг тимсолидир. Шунингдек, дунё мўъжизаларининг рамзи ҳамдир. Бу ёлғончи дунёга кўнгил бериш, маҳлиё бўлиш инсонни Ҳақдан узоклаштириб, қалбини чанг-тўзонларга тўлдирди.

Бинобарин, Фарҳоднинг Сукрот ғорига келгунича бўлган жараёнда дуч келган тўсиқлар, душманлари — аждаҳо, Ахраман, шер, темир одам ва бошқа синовлар амалда унинг қалб кўзгусини тозалаб, уни Ҳақ табассумига лойиқ тоза ҳолга келтириш жараёни, яъни, илоҳий ишқ сирларини кашф этгандек дил соҳибига айланиш жараёни эди.

Сукрот Фарҳодни минг йилдан буён кутаётганлигини айтади:

*Эрур минг йилки бўлиб кўҳсори,
Чекарман мақдамининг интизори.*

Шундан кейин у Фарҳодга қараб ҳақиқат асроридан оғиз очади:

*Буни билким, жаҳон, фонийдур асру,
Ҳақиқат аҳли зиндонидур асру.*

Бу байт орқали Навоий тасаввуфдаги дунё ўткинчи, фонийдур, унга кўнгил бериш хато, деган қарашни баён қилади. Минг йил яшаб бутун жаҳонни олсанг-да, ҳамон бир куни рихлат этгусидурсан, дейди шоир. Шоирнинг назарида яна фақат «вужуди мутлоқ» (мутлоқ борлиқ, яъни, Оллоҳ) абадий, шунга кўра унинг ишқида ёнган ошиқ ҳам абадийлик бахтига эришади. Шоир Сукрот тилидан айтади:

*Шонингга тутсам қадаҳ бағрига олди домаи май,
Юз ўлук тургузди лаълингга етишган жоми май,
Гўйиё бердинг анинг ҳар қатрасин бир жон қилиб.*

*Бир гўзал зеболиги Зухро мисол сайёраваш,
Қомати сарвона-ю, шамшоодагул айёраваш,
Ошиқ аҳлин измига айлайди кул айёраваш,
Аҳлу дин нақдин ўғурлар кўйи ул айёраваш,
Буки беҳуш айлар элни ҳуснига ҳайрон қилиб.*

*Бенасиб дийдор учун бағрингни ўйма, эй кўнгул,
Матлабинг бегона ёр ҳажрига кўйма, эй кўнгул,
Икки дилни бир замон мастона суйма, эй кўнгул,
Бўлубон ҳар шамъга парвона, куйма, эй кўнгул,
Ишқ ўтлуғ зулматида ўзни саргардон қилиб.*

*Эй Сулаймон, мушкул ул бўлмоқ гўзал васлига ёр,
Маснади ақлингни ул олғувчилар наслига ёр,
Шаҳд ила бел боғламиш балки бу жон қасдиға ёр,
Эй Навоий, дема, лаълинг тишлар эл қатлиға ёр,
Балки элга жон бағишлар, бизга қасди жон қилиб.*

*Чу маҳбуби ҳақиқий ўлдирур ўл,
Онинг васли сори қатъий айламак йўл.
Гар ул маҳбуб васли бўлди умид,
Будур иқболи сармад, бахт жовид.*

Шоирнинг фикрига кўра, инсоннинг яшашдан мақсади «Ҳақ амрига маъмур бўлмоқ, бу ишдан ўзгага маъзур бўлмоқ, (бундан ўзга ишлардан ўзини тортиш)дур.» Аммо Ҳақ ва ҳақиқатни севиш, илоҳий маърифат жомини сипқориш осон эмас.

*Бул йўл ичра беҳад дарду гамдур,
Узоқ тортар, вале икки қадамдур.
Ким ул икки қадамнинг қатъий минг йил,
Киши турса қадам мумкин эмас бил.
Бири — ўзликни қилмоқ бўлди фоний,
Яна бир — доғи топмоқ бўлди оний.*

Шоир Ҳаққа етиш йўли икки қадам йўл, лекин бу икки қадамни босиб ўтиш учун минг йиллик машаққат чекиш керак, дейди. Охирги байтда айтилганидек, бу икки қадамнинг бири — ўзликдан кечиш: иккинчиси — ўзликни, яъни, абадийликни топиш. Ҳақ ошиқи учун тан — вужуд ва дунёнинг ўзи бамисоли бир зиндон. Ўзликдан қутулмай, кечмай туриб Ҳақ жамолига етиш, абадийликка эришиш мумкин эмас. Бу байтда Навоий тасаввуфдаги туб ғоя — фано бўлмай бақога эришиш мумкин эмас, деган фикрни ифодалаган.

Инсон ўзликдан қутулмай туриб, Ҳақ васлига етолмайди, дейилган экан. Хўш, шундай бўлганда ўзликдан қутулишнинг йўли ёки чораси қандай?

Сукрот Фарҳодга берадиган кўрсатмасини давомлаштириб, ўзликдан кечмай туриб Ҳақни таниб бўла олмаслигини, ўзликдан қутилишнинг йўли эса — мажозий ишқ эканлигини айтиб, Фарҳоднинг Ширинга бўлган мажозий ишқи орқали ҳақиқий ишққа етишиши мумкинлигини ва бу жараёнда дуч келадиган мушкулларни баён қилади:

*Киши ўзликни қўймай они топмас,
Тенгиз кезмай дури яктони топмас.
Бу ўзликдан қутилмоқ чора сози,
Нима йўқ ўйлаким ишқий мажозий...
...Мажозий ишқдан ўртанса жонинг,
Бориб сайли фанога хону монинг,
Ҳақиқий ишқдан эсгай насими,
Итиб онинг насимидан шамими.
Бўлуб маъшуқ асли чори созинг,
Ҳақиқатга бадал бўлғай мажозинг.*

Навоийнинг қарашига, мажозий ишқ — кимё, у инсонни қусурлардан халос қилади. Бу ишққа ўрганган ошиқнинг тупроқдан яратилган вужуди оловда куйиш натижасида олтинга айланади. Маълумки, қадимги кимёгарлар турли маъданларни юқори ҳарорат таъсирида олтинга айлантириш мумкин деб ишонган ва бу орзулари йўлида, ниҳоятда, кўп куч сарф қилган. Ишқ ҳам оташ, оташ бўлганда ҳам инсонни обдан куйдирадиган оташдир. Бу оташнинг таъсирида ошиқнинг салбий иллатлари, қусурлари йўқолиб, руҳи покланади. Бундай кимёланиш жараёнини Навоий «ишқий мажозий» деб атаган. Мажозий ишқ жараёнида ошиқ оғир синовлардан ўтиб уни тани бир куруқ хасдек бўлиб қолади-да, ҳақиқий ишқ чақмоғи чақнаган ҳамон бир дақиқа ёлқинлаб ёниб кулга айланади. Яна ошиқ руҳи қутилиб абадият — ваҳдониятга (бирликка, ягоналикка) эришади. Яъни, иккиликдан қутилиб, бирликка муяссар бўлади.

Навоий ишқнинг бу икки тури— «мажозий» ва «ҳақиқий» ишқ ҳақида «Ҳайрат ул-аброр», «Лайли ва Мажнун», «Маҳбуб ул-қулуб» ва «Лисон ут-тайр» асарларида ҳам тўхталган бўлиб, шоир ҳар гал мажозий ва ҳақиқий ишқни солиштирганда, ўқувчиларга тушунарли ва таъсирли бўлиши учун янги-янги мисолларни қиёс келтиради. Масалан, «Ҳайрат ул-аброр»да мажозий ишқни ер остидаги тошларни лаъл ва олмосларга айлантирадиган ҳароратга қиёсласа, «Лайли ва Мажнун» да уни «кимё», яъни, мисни оловда куйдириб олтинга айлантирадиган «кимёгарлик» ка ўхшатади. «Фарҳод ва Ширин» дostonида эса, мажозий ишқ тонг ёришига, ҳақиқий ишқ куёшининг ўзига менгзалади. Сукрот Фарҳодга бунинг маъносини тушинтириб мажозий ишқни солиқ вужудини фано этгувчи, илоҳий ваҳдадга олиб борадиган куч деб таърифлайди ҳамда Фарҳоднинг ана шу жараёнига босиб ўтиши, ишқий мажозий ўтида (юқорида қайд этиб ўтганимиздек қиёсланиши) кераклигини ўқтиради.

Фарҳод Сукрот билан учрашиб, суҳбатлашгандан кейин, бу суҳбатдан баҳра олиб ўз дардининг нима эканлигини англайди ҳамда ўзлиги ва илоҳий сирларни тушина бошлайди. Сукрот Фарҳодга отасининг хазинасидаги сеҳрли кўзгу — «Искандар кўзгуси»нинг сирини ҳам очиб беради. Фарҳод бу кўзгуда фақат Шириннигина эмас, балки ўзини ва ўзи бошидан кечирадиган воқеаларни ҳам кўради. Демак, бу сеҳрли кўзгу — ўша комил инсон — Сукротнинг қалби экан. Бу амалда ўзини таниб, нафси ва дунё ташвишларидан қутилиб, маънавияти камол топган комил инсон қалбининг тимсоли эди, холос.

Фарҳод Сукрот билан хайрлашганидан кейин, баайни мамнун бўлиб, савдойи ошиққа айланади. Бу ерда Фарҳод билан Мажнунни қиёслаш янада аҳамиятлидир. Ҳар иккови ҳам ошиқи беқарор, дардманд. Фарҳодга ўхшаш Мажнуннинг ҳам болаликданоқ атрофдагиларни ҳайратга соладиган хислатлари бор эди. Тақдири азал буларнинг пешонасига ошиқликни битган. Уларнинг маҳбублари олдида ҳушларидан кетишлари, оёқларига занжир солиниши, ишқсиз жамоадан ранж — озор топишлари ва бошқа воқеалар уйқаш келади. Бошқача айтганда, Навоий уйқаш бир мавзу — ошиқ солиқнинг мажозий ишқини икки хил шароит ва адабий материал тасвирида гавдалантирган. Яъни, шоир тасаввуфий ишқ ғоясини икки хил шаклда тасвирлаб берган. Диққат қиладиган бир нуқта шулки, Мажнуннинг болалигиданоқ ишқи ошқора бўлади. Мактабда Лайлини кўриб, унинг ишқида ҳамма нарсани унутади. Жумладан, Мажнун Фарҳодга ўхшаб сулувнинг мақомат босқичларини босиб ўтмай, бирданига ҳол даражасига етган солиқнинг образи, Фарҳод эса ундай эмас. Унинг саргузашти икки қисмга бўлинган бўлиб, биринчи қисми — Юнонистон сафари, масалан, пирга эришиш қийинчиликлари бўлса: иккинчи қисми — ёр васлига етишиш изтиробларидир. Мана шу иккинчи қисмида унинг аввалги яширин ҳолатдаги ишқи ошқора тус олиб, ҳол мартабасига кўтарилади. Яъни, Мажнуннинг даражасига етади.

Навоийнинг ўхшаш бир ғоявий мавзунини икки хил тарзда тасвирлашидаги сабаб, шоир назарида инсоннинг ўз аслига — Парвардигорига интилиши икки хил йўл билан — тариқат ёки ишқ орқали амалга ошади. Фарҳод билан Мажнун мана шу икки йўлнинг бадий тимсолидир. Гарчи ҳар иккала йўлнинг охири ва мақсади бир бўлса ҳам, жараёни фарқлидир. Фарҳод ўз дардининг нималигини тушуниш учун пирга эҳтиёж сезади, Мажнун эса, вужудидагининг илоҳий ишқ дарди эканлигини сезган ва болалигиданоқ бу ишққа интилган. Мажнуннинг ишқи ҳақида профессор Нажмиддин Комилов шундай дейди: «Қайс Лайлига уйланган тақдирда ҳам у барибир мажнунлигича қолган бўларди. Чунки унинг мақсади уйланиш эмас, балки Лайли воситасида илоҳий ишқ камолатини қўлга киритишдир».

Бинобарин, кўриб ўтганимиздек, Навоийнинг ишқ қарашида асосий ўринда турувчи — мажозий ишқ воситасида содир бўладиган илоҳий ишқ бўлиб, «Фарҳод ва Ширин» ва «Лайли ва Мажнун» дostonларида тасвирлангани ҳар қандай хирсу ҳавас ва манфаатдан холи ҳолдаги илоҳий ишққа восита бўладиган мажозий ишқ эди. Бу амалда Навоий ўзи айтган «ҳақиқат асрорини мажоз тариқи била» куйлаш эди.

Ҳурматжон Фикрат,

Тошкент Давлат Шарқшунослик институти
адабиёт кафедрасининг тадқиқотчиси.

«ҲЕЧ КИМ БИР-БИРИНИНГ КЎНГЛИГА БОРМАС»

Ўзбекистон халқ шоираси Ҳалима Худойбердиеванинг
«Сайланма»сини ўқиб...

Шоирнинг бахти — қаламининг қудратида. Ҳеч ким, ҳеч қачон эглай олмаган баралла, жарангдор овозда сўйлай билишида.

Шоирнинг қудрати — сўзининг халқчилигида, кўп бўғзидаги, эл бўғзидаги дардни топиб айта билишида.

Шоирнинг ютуғи — ҳар қандай вазият, лаҳзалардаям эътиқоди собит, иймони бутун қолишида.

Ўзбекистон халқ шоираси Ҳалима Худойбердиева ана шундай ижодкорлар сира-сидан. Шоиранинг «Сайланма»сини ўқиш мобайнида ушбу фикрлар бот-бот хаёлимдан ўтди.

Ҳар бир мисраси, ҳар бир шеъри инсонни фақат маънавий юксакликка етакловчи, Ватан, Она, Муҳаббат, Юрт, Иймон, Инсон деган боқий муқаддас тушунчаларни бор бўлаги билан ўзида ифода қилиб, кўнгил рангларини ўзида намоён этувчи бу китобчин китобхонлар учун суюкли тортиқ.

Менинг бир мухлис сифатидаги таассуротларим ана шу китобхонлар билан лоақал сиртдан бўлса-да, «учрашиб», шоира ижодидан «шеърхонлик»лар қилиш, ёруғ ҳисларни юрақларимизга тўлдириш учун қилинган бир ҳаракатдир.

Биринчи мулоқот

*Йироқдаги оппоқ соч онам,
Келмоқдагир кипригида нам...
...Қамчин уриб келмоқда отам,
Отин суриб келмоқда отам...*

Бир умр руҳу жонингни банду банд этиб, сени бурчдорликка етаклаб келган инсоний изтиробларингга жондош ва жонбахш мисралар. Ўқийверасану юрак қалқий бошлайди. Руҳ соғинчдан улғайверади.

Қани у кўкламнинг мунис лаҳзалари? Кўнгил, оёқнинг оёғига айланади, бу пайт. Ниҳоят, масофалар чекинади. Дийдорга рўбарў келган бағр эса, осмон қадар кенгайиб очилади. Унга соғинчни босасан. Онангга, отангга интилиб... Қай бир лаҳзада армонни...

Ва сесканиб кетасан. Кўнгил энди бундай нолавор сўйлаётганига дуч бўласан.

*...Аммо, бир кун она қишлоққа қайтиб,
Отамнинг қабрини устидан чиқдим...*

* * *

*Бир лаҳза «чоп-чоп»у «қув-қув»дан бўшаб,
Эрк берайлик беҳол шавқ-оҳимизга,
Бир лаҳза яшайлик фарзандга ўхшаб,
Онамизни олиб паноҳимизга.*

Ниҳоят... Кўнгил яна ўзининг мурғак, мунис соғинчи бағрига қайтади. Уни қароғлари билан суйиб, қалби тубидаги энг ноёб, энг порлоқ тилақларни айтади унга. Яхлиту ёруғ кўнгилларнинг ифодачисига айланади.

*Жоним болам, қанотсизга сен қанот бўл,
Ўзга ўз бўл, эгилмагин, ётга ёт бўл.
Ерга қара, босиб кетма, эҳтиёт бўл,
Йўлинггаги хотирани ўлдирмагил.*

Ва кўнгил улғая бораркан, яппа-яхлит эл дардига қўшилиб оқади, миллат дардига туташиб кетади.

*Ў, гунё-я, ўзбекнинг не сор боласи,
Кўкрагига ёнар ўти бор боласи.
Шу ўт сабаб аввал-охир хор боласи,
Магаданнинг тупроғига ухлаб ётар...
Куймайманми, ўнмаганинг кўриб ўлсам,
Бир-бирингни бир-бирингдан кўриб ўлсам.
Ўтарканман бу гунёдан, бир армоним —
Бир-бирингни ўнлаганинг кўриб ўлсам.*

Лекин бу кўнгил уйғоқ, бу кўнгил исёнкор, бу кўнгил жасоратбахш. Ва ҳаёт билан ҳамоҳанг. Эл кўнглига туташ. Юрт юкига елкадош. Ватанга қадрдон, унга муҳаббатли, тақдири билан қисматдош.

Иккинчи мутолаа

*Тенгсизга чопарлар, тенглига бормас,
Минг қўйлига борар, мунглига бормас.
Тўйишга, уйишга борар во дариш,
Ҳеч ким бир-бирининг кўнглига бормас.*

Юракдаги оғриққа ҳамоҳанг мисралар. Кўнгил пўртанадай тоша бошлайди оқа бошлайди. Соғинчли, озорли, ўлмаслик либосини кийган азалий туйғулар. Нигоҳлар, кўзёшсиз йиғлаётган қаролар қаърига кўмилган икромликка айланади. Ҳеч нарсани илғамаслик лаҳзалар қисмати бўлади, бу пайт.

Тил лол бу сукунатли уммонда. Сўзласа унинг измида, сизласа яна, изласа яна унинг измида... Шу кўйи бўзланади, сўзланади, сўз айтиб айланаверади.

*Ёшланмаган бирор кўз учратмадим,
Бемор қалбга малҳам сўз учратмадим.
Ўзимнинг бўл, дедим ҳар ўзгага лек,
Ўзга ўзга бўлди, ўз учратмадим.*

Мисралар қаватидаги дарду оғриқ тўлғоқдай замзама касб этавергани сайин зарбаларидан энди кўнгил ўртанаверади.. Шу аснода мавж уриб, кенгаяверади. Ва охир-оқибатда... тонг нурафшонлиги эна бошлайди, унинг қату қаватларига. Кўнгил тилига айланган забон бу дам ушбудадин мисраларни пичирлай бошлайди, ... баралла сўйлайверади.

*Мен бир ҳақиқатга бергандирман тан,
Бу ҳақдаги шубҳа менга ботмайди.
Тупроқ устидаги дўстни билмайман,
Тупроқ остидаги дўстим сотмайди...*

* * *

*Ҳар кимки тиз букиб ошга етади,
Тил бошқа, нияти бошқа етади.
Ҳазир бўл пойингда ётган итлардан,
Оёқ ялаган ит бошга етади.*

Ниҳоят, кўнгил кенгликларида камалакранг бир тўлқин пайдо бўлади, жунбушга келади, минг бир юракка шуъла бериб, жилоланаверади. Юраклар беихтиёр уйғона бошлайди, уйғонаверади.

*Бегим, Сизни худойим расо қилиб яратган,
Кимларнидир ўйчану Сизни кулиб яратган...
Бегим, иккиланмасдан Ер юзин ташланг миҳлаб,
Миҳнинг, тиғнинг захрини сезмай ёниб бораман,
Ишқ зардобли шаробдир, қониб-қониб бораман.*

Бу азалий-илоҳий туйғудан дардман бўлмаган кўнгил топилмас. Юрак борки, қачондир, қачон бўлмасин, у деб нола чекмиш. Ҳаёт эса гоҳ яшил рангдан яшнаб, гоҳ зардобий рангдан қовжираб, бу нолалар ичида тозаравермиш. Ана шу боис ҳам мисралар руҳимизга сингиб, жонимизга туташиб кетгудай. Ана шу боис ҳам дунё «омон-омон» қўшиқларини ана шу кўнгил кўчасида туриб куйлаётганига шубҳа йўқ.

Бироқ бу туйғу ҳаммиша ҳам ардоқли эмас, азиз қилингани, илоҳий неъмат сифатида ардоқлангани йўқ. Баъзан у шайтоний оламнинг эрмаги, жаҳолат дунёсининг эртаги бўлиб, хатолар туғади. Хиёнатлар туғилар унинг оёқлари остида.

*Билмайман ким бундан ўтар солиб доғ,
Кимдан оз, ё кимдан кўпроқ айб ўтди.
Билганим кўрнамак икки нопок зот,
Бир тоза мевани поймоллаб кетди.*

Лекин бу кўнгил мулки боқийлигидан бошқа нишонлар мавжуд. Меҳрнинг туби — муҳаббат. Хайрихоҳликнинг остонаси шу мулкка туташиб кетган. Уни кўнгилгина кўради, у изҳори дил мисраларини битади.

*Майли, ишқ ҳақида чекмаса ҳам оҳ,
Балки бу ҳам сўзсиз ишқ тоқатидир.
Аммо ўзни унга санаркан паноҳ,
Бу эрнинг аёлга садоқатидир.
Юраги ҳақида очиб юрманг фол,
Буни текширмасдан ҳис этган маъқул.
Силаб кўйлагига урдими газмол,
Аёлнинг эрига садоқати шу...*

Кўнгил мулкининг бу топ-тоза ранглари такрорланаверади. Янги-янги изларга — ўзанларга кўчаверади. Энди ундан янада буюкроқ муҳаббат бўй кўрсатади.

Инсонни улуғвор руҳият билан юксалтирувчи бу илоҳий муҳаббат жуфти ҳалол баробарида фарзандларни кучиб-ардоқлайди. Шу боис, оила кўрғонини тўлдириб, Ватан сарҳадларига кўчади. Ва... Кўзу киприклари устида асраб-авайлайди, унинг ҳар майса гиёҳини, ҳар зарра тупроғини. Унинг бахту фаровонлигини жон қадар қизғонувчи қўриқбонга айланади оқибатда...

Салима Умарова,

Навоий вилояти «Дўстлик байроғи» газетаси.

Юсуф Файзулло

ҲАШАР

Ҳажвия

Корхонада бошлиқ ва бўлим бошлиқлари ўртасидаги йиғилиш ҳар қачонгидан ҳам самимий ўтди. Бошлиқ томонидан кўрсаткичлар юқорилиги ва интизом масаласида ҳам муаммолар йўқлиги қайта-қайта таъкидланиши ходимларнинг кайфиятини кўтариб юборди.

— Носир Қурбонovich, квартал якуни бўйича ишларимиз яхшилиги ҳаммамизни қувонтирди. Бугун пешинга бирон нарса ташкил қилиб юборайми?!

Корхонада узоқ йиллардан бери касаба уюшмаси раиси бўлиб хизмат қилиб келаётган, одатда журъатсизгина Саъдулла Ортиқовичнинг жасорати кўпчиликни ҳайратга солди.

Носир Қурбонovich аввал Саъдулла Ортиқовичга, кейин эса ўртасидан гугурт чўпи ўтказилиб айлантирилаётган ўчирғичга тикилиб қолди. Бошлиқнинг юз ифодасидан ҳеч нарса англаб олмаган Саъдулла Ортиқовичнинг эса дами ичига тушиб кетди.

— Мен бир сомсахўрлик қилайликми девдим-да, — ўзини оқлагандек бўлди у. Бошлиқ бу гал узоқ куттирмади.

— Ўтириш бўлса, ўтириш-да. Фақат меъёр бузилмасин.

Хонадагиларнинг кайфияти бирданига кўтарилди.

— Агар бошқа таклифлар бўлмаса ҳаммага жавоб.

Ходимларнинг олди хонадан чиқишга улгурмай Носир Қурбонovichнинг телефони кескин жиринглади. Бошлиқ қўли билан ўтиринлар деб ишора қилганидан кейин барча ходимлар ҳали совиб улгурмаган жойларига қайтишди. Ҳартугул мулоқот узоқ чўзилмади. Бошлиқ гўшакни қўйгач, сал энсаси қотиши ходимларни ҳам-ҳушёр торттирди.

— Ўргоқлар, «Кўшбулоқ» жамоа хўжалигидан телефон қилишди. Уларда ем-хашак жамғариш мавсуми бошланибди. Унтача одам сўрашяпти. Улар билан шартномамиз борлигини биласизлар. Имконият даражасида улар ҳам ёрдам бериб туришибди. Хўш, нима қиламиз?

Бошлиқнинг савол назари билан ўзига тикилганини кўрган Саъдулла Ортиқович ўрнидан турди:

— Бу масалани бир кенгашиб кўриш керак. Мен ўзим жон деб борардим-ку, аммо уйдаги қариямиз бетоб. Менга жуда суяниб қолган. Ҳатто ҳожатга чиқсам ҳам, ўғлим, тезроқ қайтинг, дейишни қўймайдилар.

— Кадр нима дейди. Бир шамоллаб келмайсизми?

Ўттиз билан қирқнинг орасида бўлган кадрлар бўлими бошлиғи Лобархон ўрнидан сапчиди.

— Мен нима дердим. Дала кўрмаганимгаям қанча бўлиб кетди. Аммо иккита норасидамни кимга ташлайман. Хўжайиним бўлмаса...

Тижорат бўйича бошлиқ муовини Илҳом Зафарович одатдагидек луқма ташлаш одатини қанда қилмади:

— Кечирасиз-ку, қатта фарзандингиз ўн олтидан ошди шекилли. Ҳалиям норасида бўлса, қачон расида бўлади?

Лобархон муовинга яхшироқ бир жавоб учун хезланди. Аммо тополмади шекилли, бор аламини қўлидаги ручкасини столга тарақ этиб ташлаш билан ифодалаб қўйди.

Режа бўлими бошлиғи Ҳабибулла ака ҳам бел оғриғи туфайли бора олмаслигини айтгач, Носир Қурбоновичнинг сабр-қосаси тўлди:

— Менга қаранглр, хўжалик арзон нархда мева-чева етказиб турибдими? Ё ораларингда улар келтирган сабзавотлардан бебаҳра қолган одам борми? Бу ёғига ҳам туриб беринглр-да. Эрта ўтиб индинга ишхонамизга автобус келади. Ҳар бир бўлимдан биттадан одам чиқса, ўнга бўлади. Бир ҳафтага одам ўлмайди. Қайтанга дам олиб келасизлар. Ким боролмаса, менга деса, ўрнига одам ёлласин.

Бир ажойиб бошланган йиғилиш анчайин маҳзун кайфиятда яқунланди.

Ҳамма чиқиб кетгач, Носир Қурбонович котибасига рассомни чақиртиришни буюрди. Ишхонада яқиндан буён рассом вазифасида хизмат қилувчи сочи узунликда унча-мунча қизларни ҳам орта қолдирувчи жиккак йигит зумда ҳозир бўлди.

— Корхонамиз билан «Кўшбулоқ» жамоа хўжалиғи ўртасидаги шартномага кўра индинга ўн нафар ходимларимиз ҳашарга кетишиди. Каттароқ қоғозга эълон ёзиб ҳовлига осиб қўйинг. Балким техник ходимлардан ҳам талабгорлар чиқиб қолар.

— Майли-ку, лекин қоғоз масаласи, — рассомнинг пайсалланиши бошлиқнинг энсасини қотирди.

— Нима гап?

— Ватнамим йўқ. Мен келгандан бери бирор марта канцтовар олмадик.

Шусиз ҳам таранг асабини бузгиси келмадим, бошлиқ юзини четга ўгирди.

— Пешиндан кейин эълон осиглиқ турсин, кейин керакли нарсалар рўйхатини қилиб олиб кириш, қўл қўйиб бераман.

Ҳашарчилар кетадиган кун Носир Қурбонович биринчи бор ишга оёғи тортмай борди. Кераксиз пайтда кўкрагига урадиган, амалиётга келганда четга қочиб қолувчи айрим ходимларнинг қилиқларига кўникиб қолган бўлса ҳам, кўнгли хира эди.

Энг антиқаси корхона ҳовлисига кирганида бўлди. Йигирма чоғли ичига кўрпа-тўшаги солинган йиғма кроватлар тизилиб турарди. Машинадан тушар-тушмас корхона ташкил этилгандан бери қоровул бўлиб ишловчи Саидгани ота пилдираб олдига келди.

— Ука, зап яхши ишга бош қўшибсиз. Биз ишга ярамасак ҳам ҳашардан четда қолмаслик учун иккита неварани олиб келдим.

Саидгани ота ёнига етиб келган фаррош Фотима хола гапни илиб кетди:

— Бошлиқ балам, мен маладой бўлмасам-да, ишлай оламан. Четда қолиш ярамай. Ҳашарга бориб буларга блинчиклар пишириб бераман.

Носир Қурбонович ҳовлидаги талабгорлар ҳалқасини базўр ёриб ўтиб, қабулхонага киргач, кўзларига ишонмади. барча бўлим бошлиқлари, ҳаттоки гуммани ҳам санчқида тановвул қилувчи котиба Муаззамхонгача кирза этикларни кийиб олиб, йўлга шай эди. Агар барча талабгорларни жўнатса ишхонада Саидгани ота билан ўзи қолаётганини кўрган Носир Қурбонович ҳайрон бўлди:

— Нима гап? Ўтган куни бирортангизни уриб ҳам кўндириб бўлмаганди. Бугун бу аҳвол, ё ҳазиллашяпсизларми?

Касаба уюшмаси раиси сифатида ўзини биринчилар қатори сўзлашга ҳақли билган Саъдулла Ортиқович бироз олдинга чиқди.

— Хабарингиз бор. Қариямиз бетоб. Ўша куни уйга бориб ҳашарга боролмаётганимдан ўкинганимни айтсам, отам ҳасса билан солишларига оз қолди. Мени деб кўпдан қолма. Келин, неваралар менга бинойидек қараб турибди, дедилар.

— Мен ойижонимни уйга олиб келдим. Болаларимга кўз-қулоқ бўлиб турадилар. Агар Эйфель минораси олдида суратга тушсам, армоним қолмасди.

Режа бўлими бошлиғи Ҳабибулла ака Фарангистон виноларининг бел оғриғига фойда беришини айтиб ҳашарга албатта бориши лозимлигини қайта-қайта таъкидлади.

Носир Қурбонович ҳеч нарсани англамаганидан елкасини қисди. Худди шу чоғда, ҳашарчиларни олиб кетишга мўлжалланган автобус ҳовлига кириб келди. Ҳақиқий тўполон ўшанда бошланди. Ҳашарга отланган талабгорлар ёппасига автобусга ёпишиди.

Анча-мунча чўзилган музокара Носир Қурбоновичнинг аралашуви билан ниҳоясига етди. Идора ходимларидан Лобархон, Саъдулла Ортиқович, Ҳабибулла ака, котиба Муаззамхон ва бошқалардан иборат саккиз киши, техник ходимлардан Саидгани отанинг невараси ва Фотима опа ҳашар йўлланмасига эга бўлишди.

Ҳашардан мосуво бўлганлар эълонни ўқиб қанчалик қувонишгани ва бу кунни интизор кутишганини айтиб норозиланавергач, Носир Қурбонович бир четда турган рассомни олдига чақирди:

— Ўртоқ рассом, сиз ҳашарга бормайсизми?

Рассом йигит сумкасини қўлидан-қўлига оларкан, гудранди:

— Беш йил институтда далага чиқавериб жонимга тегиб кетган.

Шодон ҳашарчилар дунёда тенги йўқ аҳмоқни учратгандек рассомга қарашди.

— Ихтиёрингиз, мажбурлаш йўқ. Эълонни олиб келинг-чи.

Рассом йигит эълонлар тахтасида осилиб турган бир қучоғлик ватман қоғозни кўтариб келди. Носир Қурбонович катта қора ҳарфлар билан ёзилган эълонга қаради.

«Қорхона ходимлари «Қўш булоқ» хўжалигига бир ҳафталик ҳашарга таклиф этиладилар». Ажабланиб, қора ҳарфлар остида қизил тушда битилган:

«Тадбир иштирокчиларини ҳомийлар томонидан уч кунлик Франция сафари кутди» сўзларига бармоғи билан ниқтади:

— Бу гап кимдан чиқди?

Рассом йигит ўғрилиқ устида қўлга тушгандек, дув қизарди.

— Ватман тополмай, кўчадаги симёғочга ёпиштирилган эълонни олиб устига оқ қоғоз ёпиштириб ёзувдим. Пастдаги ёзувни ўчириш эсимдан чиқибди.

Ҳуссага ботган ҳашарчилар ўртада шумшайиб турган жиккакгина рассом йигитга еб кўйгудек қарашди. Фотима опа инқиллаб автобустга чиқар экан, гудранди:

— Бу паразит одам эмас, сволич.

Автобус ўрнидан оғир кўзғолди.

«Замондош» бурчаги

Замондош «бешлик»ларидан

Мен билмадим, дўстлар, қаерда, қандай
Яхшироқ бир одам топилур мандай...

* * *

Қизиқ-ку, қўл қичиб тургани,
Худди ушлагандек бургани...

* * *

Кимдан кўрқадиган бирон жойим бор,
Машинам бўлмаса, трамвойим бор...

* * *

Жаҳлим чиққанида мен сизга қараб,
Ўзни Отеллодек сезаман араб...

* * *

Устозлар тутмасин бизларга компас,
Бизнинг ўзимиз ҳам устоздан каммас...

Кўчириб олгувчи
Байрам Ботир

МАНГУЛИК

Фафур Фулом таваллудининг 100 йиллигига

Абдулла Орипов Устозларим	1
Фафур Фулом. Ассалом	93
Файбулла Асадулла қори ўғли. Фафур Фулом ҳузурида уч кун	94
Сувон Мели. Ойбек кўзи билан — Фафур Фулом драматургияси ҳақида ўйлар	100
Эзгулик элчиси. Олма Аҳмедова билан журнал муҳаррири суҳбати	106
Улуғбек Ҳамдам. Воқеликнинг янгича бадиий идроки	109

ЁЗУВЧИ ЁН ДАФТАРИДАН

Али Назар Эгамназаров. Маҳалламни қўмсайман	5
--	---

АСРЛАР, АСАРЛАР

Маъруф Жалил. Алп Эрхон ёхуд Афросиёб қиссаси	11
Маҳмуд Тоиров. Отамнинг ўкинчи Достон	113

ТАБАРРУК ТУҲФА

Иброҳим Муҳаммад. Хаттот. Қисса	37
--	----

ШЕЪРИМ, СЕН ЛАЙЛИ

Миразиз Аъзам. Тоғ бўлсин эътиқодинг	80
Исмоил Тўхтамишев. Ширин хаёлларга ошноман бир зум	84
Даврон Ражаб. Олма гулини ҳидладим тўйиб	86

ШАХС ОЛАМИ

Эркин Самандар. Тарих ва талқин	88
--	----

ШАРҚ ТАФАККУРИ

Нодир ҳикоятлар, хикматли сўзлар	125
---	-----

ЎЙЛАШНИ ЎРГАНАМИЗ

Тоҳир Малик. Жиноятнинг узун йўли. Рисола	134
--	-----

АДАБИЙ ДАВРА

Улуғбек Абдуллаев. «Хулагу тахти» учун кураш	143
Хурматжон Фикрат. Навоийнинг ишқ қарашини	147
Сулаймон Ҳайдар. Навоий газалларига мухаммаслар	148
Салима Умарова. «Ҳеч ким бир-бирининг кўнглига бормас»	154

ГУЛҚАЙЧИ

Юсуф Файзулло. Ҳашар. Ҳажвия	157
«Замондош» бурчаги. Замондош «бешлик»ларидан	159

Безовчи расом Раҳима Кўнғирова

Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин. Таҳририятга келган бир босма табоқча бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. * Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. * Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент-29, Буюк Турон кўчаси, 41. «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. * Обунага монелик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган туқдирда Тошкент — 700000, Амир Темура тор кўчаси, 2. Жумҳурият матбуот тарқатиш марказига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 10.02.2003 й. Босишга рухсат этилди 24.03.2003 й. Қоғоз формати 70x108^{1/16}. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 10. Шартли босма табоғи 14. Шартли-рангли босма табоғи 14,7. Нашриёт ҳисоб табоғи 15,4. Адади 1200 нусха. Буюртма № 4437.

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРҲДА
«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси,
700000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.